

**Особливості реалізації міжнародного та національного
законодавства про ядерну зброю**

Івано-Франківськ, 2017

УДК 341.231.14 (075.8)
ББК 67.5 я 73

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового Юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Протокол №8 від 13 квітня 2017 року)

Рецензенти:

- доктор юридичних наук, професор

...

доктор юридичних наук, професор.

...

Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю: монографія / С.В. Адамович, О.А. Грицан, І.Р. Пташник, І.І. Петровська, В.І. Розвадовський (заг. ред.); Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника — Івано-Франківськ. — 2017. — ___ с.

Монографія містить погляди авторів та аналіз міжнародного й національного законодавства про ядерну зброю. Тут викладені окремі питання міжнародного регулювання ядерної безпеки, проблеми національного законодавства у ядерній сфері.

Проведене дослідження містить ряд висновків щодо значення факту «наявності» чи «відсутності» «ядерних боєголовок» в державі для її ролі на міжнародній арені; впливу атому на навколишнє природне середовище, аналіз міжнародних злочинів, пов'язаних із застосуванням ядерної зброї. В монографії досліджено українське та іноземне законодавство з питань ядерної безпеки.

ББК 67.5 я 73

© С.В. Адамович, О.А. Грицан, І.Р. Пташник, І.І. Петровська, В.І. Розвадовський

ЗМІСТ

Передмова	
Розділ I. Захист прав людини, держави та ядерна безпека	
1.1 Становлення Української державності та фактор ядерної зброї.....	3
1.2 Конституційно-правові відносини як засіб захисту від використання ядерної енергії.....	41
1.3 Конституційне право людини та держави на ядерну безпеку.....	50
1.4 Державне управління в сфері ядерної безпеки.....	75
Розділ 2. Міжнародне право як правова підстава використання ядерної зброї	
2.1. Хронологія використання ядерної зброї у світі та сучасні кризові ситуації з її використанням	120
2.2. Правове регулювання використання ядерної зброї в міжнародному гуманітарному праві.....	140
2.3. Нормотворча діяльність Організації Об'єднаних Націй в сфері ядерного роззброєння.....	147
2.4. Роль Міжнародного агентства по атомній енергії (МАГАТЕ) в питання контролю за ядерними дослідженнями.....	166
2.5. Діяльність Північноатлантичного Альянсу (НАТО) у врегулюванні питань ядерної безпеки.....	171
Розділ 3. Екологічні та кримінально-правові аспекти використання ядерної зброї	
3.1. Загальні питання охорони навколишнього середовища під час міжнародних збройних конфліктів.....	175
3.2. Еколого-правові аспекти випробування та застосування ядерної зброї в міжнародному праві	199
3.3. Міжнародна та національна кримінальна відповідальність за використання ядерної зброї	220
Розділ 4. Правовий аналіз ядерного роззброєння в Україні	

4.1 Будапештський меморандум (1994 р.) як гарантія міжнародної безпеки України.....	251
4.2. Ядерна криза між Російською Федерацією та державами-гарантами безпеки України	272

Передмова

Впродовж останніх десятиліть глобальною проблемою сучасного світу залишається забезпечення міжнародної безпеки. З моменту першого, і на сьогодні – єдиного воєнного застосування атомної енергії питання правового забезпечення ядерної безпеки та нерозповсюдження ядерної зброї не зникають із порядку денного міжнародної спільноти. Існуюча військова ядерна загроза, ймовірний ядерний тероризм, гібридні війни, конфлікти національного, етнічного та релігійного характеру надалі тільки поглиблюватимуть масштаби цієї проблеми. За таких обставин запит на наукове дослідження правового регулювання використання ядерної енергії у мирних та військових цілях стає як ніколи актуальним.

Питання без'ядерного статусу України, яке постало після розпаду СРСР, було зумовлено багатьма чинниками як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. На сьогодні переосмислення подальшого курсу нашої країни в цій сфері та проблеми, притаманні публічному управлінню ядерною енергетикою і безпекою, є важливими та потребують детального аналізу. Авторський колектив не прагнув нав'язати свою думку щодо зазначених питань; завданням, яке стояло перед дослідниками, було виокремити факти та описати діюче міжнародне та вітчизняне законодавство у ядерній сфері, при цьому залишивши більшу частину висновків на розсуд читача.

На сьогодні важливу роль у міжнародних відносинах відіграють принципи і норми права, спрямовані на обмеження засобів і методів ведення війни з метою зменшення руйнівних наслідків бойових дій та забезпечення дотримання елементарних засад гуманності в умовах збройного конфлікту. Проте в контексті останніх світових подій виникає чимало запитань стосовно ефективності міжнародно-правових важелів впливу на ситуацію, пов'язану з ядерними загрозами.

Дане монографічне дослідження присвячено особливостям міжнародної та національної систем правових норм, якими регулюються відносини, пов'язані з

використанням ядерної енергії, ядерної зброї, джерел іонізуючого випромінювання у різних сферах життєдіяльності, а також відносинам, які спрямовані на забезпечення радіаційної безпеки, захисту життя та навколишнього природного середовища від радіоактивного забруднення, яке може стати результатом військового застосування ядерної зброї.

Розділ І. Захист прав людини, держави та ядерна безпека

1.1 Становлення Української державності та фактор ядерної зброї

Протягом перших років перебудови зміни в Україні суттєво відставали від відповідних процесів у Москві. У той час, як на союзному рівні відбувалися важливі перестановки в складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р. залишався В.Щербицький. Він та його команда докладали всіх зусиль для того, щоб зміни не досягли України¹.

Як вдало відзначив А.Камінський, «половинчата, ущемлена і неконсеквентна гласність, перебудова й демократизація сприяла весь час не перебудові самого В.Щербицького і його команди та скріпляла антиперебудовчі настрої у цілому партійному й адміністративному апараті»².

Однак завдяки пресі громадськість в умовах перебудови дізналася про різноманітні пільги й привілеї для керівництва Компартії, про злочини репресивних радянських органів і т.д., що стимулювало до боротьби проти чинного комуністичного режиму³. Натомість «дозована гласність», запроваджена Політбюро ЦК КПРС в інформуванні населення про Чорнобиль, глибоко обурило людей, які швидко дізналися про масштаби катастрофи⁴.

Зміни в свідомості громадян стали помітні уже наприкінці березня 1989 р., коли відбулися вибори народних депутатів СРСР. В Україні виборці «провалили» багатьох високопоставлених функціонерів. Серед них був секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського і Чернігівського обкомів партії, голова Київського

¹ Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України) / О.В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – С.9.

² Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.7.

³ Карпенко В. На крутому повороті. Газета “Вечірній Київ”: від перестройки до незалежності / В. Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2004. – С.88-89.

⁴ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.327, 359.

міськвиконкому, командувачі Чорноморським флотом і Південною групою військ⁵.

У ході поглиблення горбачовських реформ змінився характер національного питання: від звичних національних протиріч воно еволюціонувало до вимог про відокремлення⁶. Частина партійного істеблішменту, яка відчула перспективи й вигоди використання національного питання, вперше виразно продемонструвала зміну вектору в жовтні 1989 р. Тоді Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про мови в українській РСР», яким українській мові гарантувалося право державної⁷. Крім того, ще на початку лютого 1989 р. ЦК Компартії України розглянув питання про розробку республіканської програми історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР⁸.

Однак станом на 1987 р. в Україні було 15 тис. шкіл з українською мовою навчання, що складало 75,5% їх загальної кількості. Але їх відвідувало лише 50,5% всіх учнів. Крім того, в дитячих садках і яслах вживалася російська мова⁹.

Становище української культури яскраво розкрив директор Київської кіностудії ім. О.Довженка М.Мащенко під час виступу на розширеному засіданні колегії Міністерства культури за підсумками діяльності в 1989 р. Зокрема, він зазначав: «Коли я прийшов на студію, то не було на студії жодної друкарської машинки на українській мові і жодного фільму на українській мові...». Національно-мовний статус у творчо-виробничих об'єднаннях Одеської кіностудії реалізовувався лише через дублювання українською мовою власних стрічок, що в оригіналі створювалися російською мовою¹⁰.

⁵ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.337.

⁶ Чжао Чанцин Распад Советского Союза под национальным углом зрения / Чжао Чанцин // Новая и новейшая история. – 2004. – №3. – С.93.

⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.15.

⁸ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.406.

⁹ Там же, С.75.

¹⁰ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.83.

Театральні колективи республіки не приділяли належної уваги питанням відродження української культури, сценічного втілення української класичної та сучасної драматургії. Особливо повільно велися роботи з поновлення мовного статусу в Кримському театрі драми і музичної комедії, в Донецькому театрі ім. Артема¹¹.

Невтішний стан української культури, мови й освіти в республіці в кінці 80-х рр. визнавала навіть Компартія України. Ідеологи ЦК КПУ погоджувалися, що «в ряді регіонів українське населення перетворилося на національну меншість». Вони передбачали, що «нехтування цим фактором з часом може призвести до серйозних наслідків економічного і політичного характеру, дестабілізувати міжнаціональні відносини в цілому»¹².

Процеси демократизації в республіці супроводжувалися релігійним відродженням. Але через відновлення діяльності Української греко-католицької церкви і відродження Української автокефальної православної церкви релігійна віднова в Україні зустріла опір не тільки консервативних партійно-радянських кіл, а й Російської православної церкви, яка втрачала вплив. Ієрархія Російської православної церкви (РПЦ) виходила з того, що на 10 тис. парафій РПЦ близько 60% припадало на Україну, з яких майже третина була саме в Західній Україні. Відзначимо, що уже в листопаді 1989 р. Московський патріархат говорив про 30 парафій УАПЦ, а в січні 1990 р. їх було понад 200, з виразною тенденцією до подальшого росту¹³.

Собор РПЦ, що відбувся у м. Москві в січні 1990 р., виділив православні громади і монастирі на території України в окремий екзархат Московського патріархату, який дістав назву Українська православна церква (УПЦ МП). Проте патріарх Московський і Священний синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті¹⁴.

¹¹ Див. п 10.

¹² Там само.

¹³ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.515, 572.

¹⁴ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.353.

У республіці на хвилі перебудови відбувалося формування опозиційних Компартії політичних структур. У листопаді 1989 р. утворився Демократичний блок, в якому об'єдналися для виборів 1990 р. 43 організації та групи, в тому числі Народний Рух України за перебудову (НРУ), Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, «Меморіал», «Зелений світ», Українська гельсінська спілка, Українська національно-демократична ліга, Товариство Лева, Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка та інші неформальні організації¹⁵.

У 1990 р. відбулися перші відносно вільні вибори в республіці. Попри всі антиправні заходи партійного апарату, Демократичний блок здобув у підсумку 111 депутатів до Верховної Ради УРСР та значну кількість депутатів до місцевих рад. Найбільших успіхів він досяг на Західній Україні, та в м. Києві¹⁶.

Компартійна номенклатура зберегла позиції у Верховній Раді нового складу, де налічувалося 93 партійні працівники. Але вона програла вибори в багатьох місцевих радах¹⁷. У свою чергу серед народних депутатів-комуністів Верховної Ради не було єдності, і не всі вони підтримували пропозиції більшості¹⁸.

На середину 1990 р. в республіці відбулося різке загострення соціально-політичної ситуації, а особливо у великих промислових регіонах, Києві та західних областях України. Головними причинами невдоволення населення став дефіцит товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, діяльність опозиційних політичних угруповань і недоліки в роботі Верховної Ради УРСР.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у

¹⁵ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.85.

¹⁶ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А.Камінський. – Мюнхен: Вид-во М.Баб’юка, 1990. – С.605.

¹⁷ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914-2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.368.

¹⁸ Див, п.15, с.85.

зовнішніх зносинах. Серед інших засад суверенітету Верховна Рада України задекларувала також, що Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї¹⁹. Отже ще в межах СРСР українці заявили про становлення свої держави як без'ядерної.

Як стверджував Ю. Костенко (на початку 90-х рр. ХХ ст. керівник спеціальної робочої групи, яка напрацьовувала для Верховної Ради України проекти рішень щодо ядерного роззброєння), декларування без'ядерного статусу відбулося в результаті інспірацій ззовні країни і не було рішенням українців. Так, 12 липня 1990 р., коли у Верховній Раді вже завершували розгляд тексту Декларації, з подання С.Головатого І.Драч зачитав перекладений попередньо з англійської текст: *«І, мабуть, найкраще було б, щоб Україна проголосила саме ось що: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: невиконання, непоширення і табу на території з приводу розповсюдження зброї»*²⁰.

Після прийняття Декларації новоутворені громадсько-політичні структури зробили спробу через страйк примусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання нового Союзного договору, у якій то б не було формі, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради і, зрештою, розпуску парламенту республіки.

У страйку 1 жовтня 1990 р. в цілому в республіці взяло участь близько 10 тис. осіб²¹. 2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої революції в Києві було розпочате голодування студентів (Революція на граніті), яке організувала Українська студентська спілка, Львівське та Івано-Франківське студентське братство. До 11

¹⁹ Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: В-во “Україна”, 1991. – С.5.

²⁰ Костенко Ю. Міф І “Ядерне роззброєння – ініціатива українського народу”/ Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

²¹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.86.

жовтня 1990 р. в голодуванні брало участь понад 60 осіб, які прагнули примусити Верховну Раду УРСР відмовитися від підписання нового Союзного договору, домогтися відставки уряду і Голови Верховної Ради і розпуску парламенту республіки. Ставилися також вимоги проходження військової служби юнаками на території України; націоналізації майна КПУ та комсомолу.

На підтримку голодуючих застрайкували вищі навчальні заклади, технікуми, ПТУ і старші класи шкіл Києва. Студентські акції протесту пройшли в обласних центрах. З цього приводу перший секретар ЦК Компартії України С.Гуренко на засіданні Політбюро зазначив: «Нас ударили через вузи, через школи і ПТУ, і через місто Київ. Поступилися вулицями, поступилися площами і не протиставили нічого іншого... І втратили молодь, що навчається»²².

17 жовтня парламент прийняв Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року». У ній студентські ініціативи було знівельовано складними процедурами і розмитими формулюваннями. Опозиціонерам вдалося лише домогтися відставки Голови Ради Міністрів УРСР В.Масола²³.

Взимку 1991 року трагічні події у Литві та Латвії, пов'язані зі спробами силою придушити виступи проти союзної влади, сприяли наростанню відцентрових тенденцій в Україні²⁴. Проте напередодні всесоюзного референдуму в березні 1991 р. компартійні структури уже повним ходом використовували страх громадян перед можливим розпадом України. Згідно із «Зведеним планом роботи у зв'язку з підготовкою та проведенням в республіці референдуму з питань збереження Союзу РСР» комуністи мали роз'яснювати, що «негативні наслідки референдуму значили б для України загрозу її суверенітету, демократичного розвитку та територіальної цілісності, громадянського миру»²⁵.

²² Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.86-87.

²³ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» // Режим доступу: <http://revnagraniti.wordpress.com/п-о-с-т-а-н-о-в-а-верховної-ради-україн/> (дата звернення 24.01.2012).

²⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.25.

²⁵ Див. п.22, с.88.

Натомість націонал-демократи в своїй агітаційній діяльності апелювали до єдності українського народу в протистоянні союзному договору і ставили акценти на спільній Батьківщині для всіх національностей України. Зокрема, в агітаційних листівках вони закликали: «Відкиньмо сумніви, станьмо до змагання за свободу й незалежність Соборної України – єдиної Вітчизни для українців і росіян, поляків і євреїв, білорусів і молдаван, греків і болгар, людей різних етнічних коренів, які зійшлися на одній землі, під одним небом»²⁶.

У результаті, якщо в Донецькій, Миколаївській, Луганській, Хмельницькій областях, Кримській АРСР за збереження Союзу висловилися 85-87% тих, хто взяв участь у референдумі, то у Волинській, Ровенській – менше 55%, в м. Києві – 44,6%, Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській – менше 20%²⁷. Результати всесоюзного референдуму засвідчили підтримку республіканської ініціативи і підтвердили бажання народу України незалежно від національності домагатися суверенітету республіки. Так, у м. Севастополі за республіканський бюлетень проголосувало більше виборців, ніж за всесоюзний²⁸.

Значним був вихід громадян з лав Компартії України. Так, якщо в Тернопільській області кількість комуністів на початок 1990 р. досягла 51179 осіб, то протягом року вона знизилася на 5271 особу або на 10,3%²⁹. На середину 1991 р. чисельність Компартії України налічувала 2732408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р.³⁰.

У цих умовах позиція партійного і державного керівництва республіки продовжувала еволюціонувати в бік дедалі більшого врахування національного фактору. Згідно з програмними принципами, оприлюдненими на початку квітня 1990 р., проголошувалася самостійність КПУ у складі КПРС. Про його спроби виступити в боротьбу за «національну ідею» свідчить позиція офіційних лідерів

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Кравчук Л.М. Україна хоче мати реальний суверенітет / Л.М. Кравчук // Голос України. – К., 1991. – 3 квітня. – С.3.

²⁹ ²⁹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.90.

³⁰ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914-2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.373.

у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепції створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторговельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки.

Зміни в свідомості керівництва Компартії України ілюструє виступ голови Верховної Ради Л.Кравчука на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. після закінчення студентських голодувань. Зокрема, він зазначив: «Я хочу бути перед вами абсолютно щирим, як я це думаю... Якщо ми приймаємо рішення, щоб бути дійсно господарями на своїй землі, ми ці кроки зробимо, то я впевнений... ми в близькому часі в змозі нагодувати народ України..., причому досить пристойно...»³¹.

Дезінтеграційні процеси в країні призвели до розриву економічних зв'язків і поглиблення кризових явищ в економіці, що в свою чергу посилювало серед населення Сходу і Півдня України прагнення до досягнення Україною незалежності. Навіть в одній з найбільш економічно розвинутих областей України – Харківській за 6 місяців 1991 р. падіння економічних показників у промисловості сягнуло 5%, в капітальному будівництві – 37%, виробництво м'яса впало на 14,4%, молока – на 9,7%, яєць – на 13,5%.

Поширення національної ідеології на Сході і Півдні України засвідчило достатньо високі рейтинги опозиційних партій. Згідно з дослідженням кафедри політології Харківського державного університету, в Харкові, який був великим промисловим і культурним центром, Компартія України отримала від населення 2,6 бали довіри, НРУ – 1,71 бали, Демократична партія України – 1,8 бали, а товариство «Меморіал» – 2 бали³².

У результаті невдалого державного перевороту 24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР приймає постанову «Про проголошення незалежності України». Відповідно до неї Україна проголошувалася «незалежною

³¹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.91.

³² Там само, С.93.

демократичною державою», а 1 грудня мав бути проведений референдум на підтвердження акту проголошення незалежності³³.

Одночасно у зв'язку з початком розпаду СРСР у 1991 р. посилились голоси окремих політичних сил у сусідніх країнах з територіальними претензіями до України. Показовою у цьому відношенні стала праця російського дисидента О.Солженіцина «Як нам облаштувати Росію». Російський письменник зазначав, що «старої України не було, як в «Дикому полі» кочівників – Новоросії, так і в Криму, Донбасі і ледь не до Каспійського моря». Він не заперечував права України на відокремлення, але зауважував, що «тільки місцеве населення може вирішувати долю своєї місцевості, своєї області»³⁴. Натомість 26 серпня 1991 р. прес-секретар Б.Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити не розв'язану, на думку її керівників, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Проте після різкої реакції з боку офіційної влади України ця заява була дезавуєвана³⁵.

З метою залагодження ситуації Б.Єльцин відправив в Україну делегацію на чолі з віце-президентом Російської Федерації О.Руцьким. У результаті переговорів було прийнято комюніке, у якому було підтверджено територіальну цілісність обох держав і визначено, що Україна сама вирішуватиме усі оборонні питання, крім стратегічних³⁶.

В умовах можливих маніпуляцій розпадом країни напередодні референдуму на підтримку незалежності голова Верховної Ради України Л.Кравчук підписав 11 жовтня 1991 р. Закон «Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України». Натомість прийняття 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей, яка гарантувала рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права всім

³³ Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», 24 серпня 1991 р. ЦДАВО України, ф.1, оп.16, спр.4630, арк.1. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.archives.gov.ua/Sections/17-Nez/index.php?68> (дата звернення 26.01. 2009).

³⁴ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.94.

³⁵ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.49.

³⁶ Гунчак Т.Г. Мої спогади – стежки життя / Т.Г.Гунчак. – К.: Дніпро, 2005. – С.112.

етносам України, значною мірою зняло напругу на Сході і Півдні країни і вплинуло на результати голосування 1 грудня 1991 р. за незалежну Україну.

Варто відзначити той факт, що 16-17 листопада 1991 р. в Одесі зусиллями Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, ряду громадських організацій було проведено Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні. На ньому представники численних етнічних груп України майже всі висловили підтримку державному суверенітету України³⁷. Конгрес прийняв «Звернення до всіх націй і національно-елітних груп України», яке містило заклик підтримати «створення незалежної демократичної держави на українській землі...»³⁸.

Крім того, ряд громадських організацій, що відстоювали інтереси російськомовного населення, виступили з закликами підтримати незалежність України. Такі заяви оприлюднили Феодосійська регіональна організація «Демократичний Крим», рух «Росіяни за незалежність України» та письменники Донеччини³⁹. У свою чергу, діячі української націонал-демократії переконували російськомовне населення, що зі здобуттям незалежності Україною не відбудеться насильницької українізації. Так, народний депутат І.Юхновський зазначав: «Українець може сильно, до болю любити Україну, розмовляючи й по-російськи. Всякий примус тут є небезпечним... Якщо в деяких областях зараз будуть дві мови – і українська і російська, – немає в тому ніякої біди»⁴⁰.

24 жовтня 1991 року – Верховна Рада України ухвалила заяву про без'ядерний статус, в якій Україна в односторонньому порядку взяла на себе зобов'язання не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю. Цей крок народні депутати мотивували тим, що треба було показати мирні наміри

³⁷ Перший всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні (Одеса, 16-17 листопада 1991 р.) // Літературна Україна. – К., 1991. – 21 листопада. – С.1.

³⁸ Резолюції всеукраїнського міжнаціонального конгресу // Літературна Україна. – К., 1991. – 28 листопада. – С.3.

³⁹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.97.

⁴⁰ Юхновський І. Цей уряд на самостійність не розрахований / І.Юхновський // Літературна Україна. – К., 1991. – 3 жовтня. – С.2.

України, а також не дати Росії можливість ввести війська в Україну на ядерні об'єкти і взяти їх під свій контроль⁴¹.

Одночасно з референдумом у країні відбувалися перші президентські вибори. Під час передвиборчої кампанії В.Чорновіл висловлювався не лише за розширення місцевого самоврядування, а й за запровадження регіонального (земельного) самоврядування, прямі вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць⁴². Натомість Л.Кравчук, вважаючи за необхідне надання органам самоврядування повноважень щодо самостійного вирішення всього комплексу питань розвитку територій, зазначав, що ідеї федералізації України не сприяють справі побудови нової держави. Він вважав, що визначальною для країни має бути ідея соборності, цілісності України⁴³.

Однак, незважаючи на приголомшливу підтримку населенням республіки незалежності на грудневому референдумі 1991 р., як влучно зауважив Г.Касьянов, у «нового» керівництва України, першим уособленням якого став Л.Кравчук, не було (і не з'явилося попри велику кількість різноманітних програм) ані стратегій, ані чіткого бачення перспективи розвитку держави, ані знань, ані вмінь, необхідних для переходу до ринкової економіки, ані твердих політичних переконань. Його головним кредо була філософія виживання та утримання влади – всі його дії було підпорядковано цьому завданню. У результаті соціально-економічна та політична криза значно посилилася і розтяглася в часі⁴⁴.

Крім того, Російська Федерація не хотіла поступатися своїми впливами в Україні. Першим кроком її відповіді на референдум була започаткована в Москві пропагандистська акція, яка мала довести, що Україна є єдиною

⁴¹ Відновити ядерний потенціал закликають провокатори або невіглази – экс-міністр ядерної безпеки Юрій Костенко // Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28076910.html> (дата звернення 20.11.2016).

⁴² Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми // Голос України. – К., 1991. – 23 жовтня. – С.7.

⁴³ Нова Україна // Голос України. – К., 1991. – 31 жовтня. – С.4.

⁴⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.41.

тимчасовою країною, нездатною до самостійного політичного життя, в якій є загроза громадянської війни між Сходом і Заходом⁴⁵.

Із набуттям Україною незалежності, суспільство пройшло через тривалий і глибокий трансформаційний процес. Протягом дуже короткого часу широкі маси почали пов'язувати усе «українське» не з свободою, а з владою. У цьому було і дещо позитивне: влада завжди усвідомлюється, навіть якщо її не поважають. Але набагато очевиднішим був негативний бік: економічна криза, зuboжіння, деградація науки і медицини і навіть скорочення чисельності населення – усе це почало пов'язуватися з Україною й українськістю⁴⁶.

Як влучно зазначає відомий політичний діяч Ю.Бадзьо «грудневий референдум показав, що суспільство психологічно готове погодитися зі своїм новим територіальним статусом, який сприймався, свідомо чи підсвідомо, як національна державність, як держава українців», але «революційний порух загалу був не так свідомим вибором, як імпульсивною реакцією на минуле в очікуванні швидкого поліпшення соціального становища»⁴⁷.

Отримавши незалежність владна верхівка країни розпочала фактично заново створювати державу і реформувати економіку. Але перехід від радянської планової централізованої економіки і формування засад демократії в державному управлінні ускладнювався майже повною відсутністю еліти, яка вміла і прагнула швидко і ефективно вийти з кризи.

При цьому в сфері економічній, разом із кризовими явищами, була успадкована і сама економіка як така; у сфері ж політичній додатком до складних проблем стала хіба що самовпевнена своєкорислива напівкваліфікована бюрократія⁴⁸. Крім того, якщо в СРСР представництво регіонів у вищих ешелонах влади було виявом цілеспрямованої та контрольованої політики центру, то в незалежній Україні боротьба за Київ мала

⁴⁵ Gibas-Krzar D. Ukraina między Rosją a Polską / D. Gibas-Krzar. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – S.77.

⁴⁶ Грабович Г. Україна після незалежності: балансний звіт культури / Г. Грабович // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.269.

⁴⁷ Бадзьо Ю. Український вибір / Ю. Бадзьо. – К.: Смолоскип, 2004. – С.7.

⁴⁸ Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1995. – С.120.

хаотичний, неконтрольований характер, і центр часом відігравав пасивну роль⁴⁹.

Труднощі трансформації влади призводили до того, що керівна верхівка України відмовилася від стратегічних планів і зосередила зусилля на розв'язанні проблем сьогодення. Проте найбільш гострі проблеми виникали якраз через те, що політична еліта займалася лише власним виживанням. Відмова від економічних реформ, штучне збереження залишків тоталітарного ладу призводили до невідворотного погіршення економічного становища і паралічу державних інститутів управління⁵⁰.

Нестабільність призвела до зростання корупції в країні. У 1993 р. в Україні, згідно із опитуваннями, дві третини респондентів відповіли, що вони не сподіваються на справедливе ставлення у повсякденних стосунках з держслужбовцями. Натомість у колишній Чехословаччині відповідний показник становив тільки одну третину, а у Великобританії і США – менш як одну шосту⁵¹.

Небезпечними факторами для країни могли стати невирішений комплекс проблем кримськотатарського народу, питання молдаван та румун на Буковині, релігійні міжконфесійні суперечки в правобережних регіонах України та в Криму, прагнення «русинської» автономії на Закарпатті та ін.⁵².

Однак формування органів влади незалежної України супроводжувалося остаточним закріпленням у законодавстві рівних прав для всіх національних меншин, що фактично унеможливило в майбутньому конфлікти на етнічній основі. Остаточно права національних меншин в Україні були визначені «Законом про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., де уже в статті 2 передбачалося: «Україна гарантує громадянам республіки незалежно

⁴⁹ Зоткін А. Роль регіональних еліт та столичного істеблішменту у формуванні владної еліти України / А. Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С.95.

⁵⁰ Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914-2004). Книга друга / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С.437.

⁵¹ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В.Мілер, О.Гределанд, Т.Кошечкіна. – К.: «К.І.С.», 2004. – С.5.

⁵² Власюк О., Прозорова Н. Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт / О. Власюк, Н. Прозорова // Віче. – 2004. – №10. – С.60.

від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення»⁵³. У підсумку згідно із західними дослідженнями міжнаціональна відчуженість в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. була нижчою, як у Болгарії, Чехії та Словаччині, а також у ряді західноєвропейських країн⁵⁴.

Однак еліті не вдалося в короткі строки створити ефективну модель влади, а реформи в економіці проводилися повільно і непослідовно. Це призвело до хаосу і корупції у владних коридорах та глибокої кризи в економіці, а в результаті до зневіри громадян у перспективах державності. На думку Я.Грицака, підтримка самостійності серед населення України, а особливо серед російськомовних громадян південних і східних областей, наблизилася до найбільш низької помітки під час економічної і політичної кризи 1993-1994 рр.⁵⁵.

Газета «Вашингтон пост» на своїх шпальтах 7 грудня 1993 р. так характеризувала ситуацію в державі: «В Україні уряд припинив денні телепередачі, загасив вічний вогонь на великому місцевому меморіалі й оголосив, що можливо закрие всі навчальні заклади до літа, бо не може опалювати їх... Справи в Україні, можливо, найгірші. Уряд Л.Кравчука кидається від одної політики до іншої, переляканий перспективою радикальних економічних реформ російського зразка, але не здатний сприйняти щось інше»⁵⁶.

За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в другій половині 1993 р. був найвищий у світі. Якщо в 1992 р. її рівень зріс у 21 раз, то за 1993 р. – у 103 рази⁵⁷. Комплексний соціально-економічний аналіз з врахуванням реального індексу цін по регіонах, регіональних мінімумів споживчого кошика,

⁵³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – С.619.

⁵⁴ Див. п.51, С.148.

⁵⁵ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я.Грицак. – К.: Критика, 2004. – С.179, 183.

⁵⁶ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.218-219.

⁵⁷ Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр./ Л.В.Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – С.99.

співвідношення споживчого потенціалу і пропозиції компенсаційних можливостей і можливостей натурального самозабезпечення показував, що від 12% працездатного населення в західноукраїнському регіоні і до 21% – в донецько-придніпровському регіоні опинилися на межі виживання. До того ж, особливо висока вага цієї групи була у великих містах⁵⁸. На початку 1993 р. порівняння середньомісячного прибутку на душу населення становило (у доларах США): в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500⁵⁹.

На фоні економічної кризи, відповідно до звіту Міністерства внутрішніх справ України, в 1993 р. число зареєстрованих злочинів зросло на 12,2%, а важкі їх види – майже вдвічі. Значними темпами росла корислива злочинність, яка складала майже 77% у загальній кількості злочинів, і в тому числі – розбійні напади, грабунки, факти шахрайства, крадіжки.

Як зазначав В.Барнс, найміцніша економічна діяльність у Центрально-Східній Європі була зареєстрована в країнах зі значними або мінімальними економічними реформами, а Україна разом з Росією, Болгарією та Молдовою займали проміжне становище і демонстрували найгіршу економічну діяльність (залишаючи позаду себе Грузію та Боснію, економіка яких була зруйнована війною)⁶⁰. Особливо небезпечними з погляду національної безпеки був економічний занепад господарського комплексу в прикордонних регіонах, які мали складну етнополітичну та етноконфесійну структуру.

Не сприяло єдності країни відсутність загальнонаціонального консенсусу з ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики – як з приводу відносин власності, так і з приводу вектора інтеграції. Так, значна частина населення східних областей вимагала інтеграції в СНД і, відповідно, прозорості кордонів з

⁵⁸ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.245.

⁵⁹ Див. п 57, С.85.

⁶⁰ У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / За ред. Д.Гузіни; наук. ред. О.Кокорська – К.: вид-во “Ай Бі”, 2003. – С.254.

Росією. Західні області були зацікавлені в послабленні режиму західного кордону⁶¹.

Нарешті, якщо в більшості європейських країн економічний потенціал був сконцентрований у регіонах домінування титульного етносу, його мови і культури, то в Україні основні продуктивні сили були зосереджені в регіонах, де титульний етнос переважав лише за кріпто-формальною демографічною ознакою, у той час як мова і культура формальної національної меншини тут домінувала⁶².

Зволікання з проведенням економічних реформ повернулося бумерангом у формі зменшення підтримки незалежності. Так, у Харкові тягар економічної ситуації вивів на вулиці 19 березня 1993 р. більше 40 тис. осіб. Учасники мітингу висловили недовіру Президенту України Л.Кравчуку, Верховній Раді, уряду й зажадали відставки віце-прем'єра з питань економічної реформи, міністра економіки В.Пинзеника. Основною причиною бід учасники мітингу називали штучний розрив економічних зв'язків України з іншими державами СНД, корумпованість державних чиновників, недалекоглядність політиків⁶³.

Проте найбільшою небезпекою українського варіанту демократичної модернізації був не відкритий масовий виступ, а «тиха де соціалізація», «масовізація» суспільства, коли люди, розчаровані у декларованих урядом цілях, не знаходячи реалізації своїх інтересів в легальних інституціях, могли віддати перевагу консервативним лівим політичним силам⁶⁴.

Соціально-економічні проблеми, на думку відомого українського діяча І.Дзюби, обтяжувала глибока деукраїзованість, знекоріненість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що прямо впливало на

⁶¹ Курас І.Ф. Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр / І.Ф. Курас . – К.: ППЕНД, 1999. – С.280.

⁶² Та само, С.276.

⁶³ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.104.

⁶⁴ Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко, С. Рябов // Нова політика. – 1996. – №5. – С.22.

їх здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватну відповідь⁶⁵. Одночасно з політичною та економічною кризою існувала криза ідентичності. У цьому аспекті, за визначенням О.Гнатюк, з усіх країн колишнього Радянського Союзу в найгірше становище потрапила тільки Білорусь⁶⁶.

«Партія влади» як політичний блок, що складався з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату та засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства, начебто й справді «обрала» державну незалежність і демократію, багатопартійність і ринкову економіку, але лише тією мірою, якою це не порушувало її головні засади, що полягали в збереженні влади і власності⁶⁷.

Яскраво описав сутність пострадянської влади довголітній редактор «Вечірнього Києва» В.Карпенко. Він зазначав: «інтелігенція, знесилена внутрішніми чварами, втратила ініціативу, відступила в тінь, а владу в державі перехопили ті, що й були при владі. Власне, вони її ні на хвилину й не випускали зі своїх рук, а лише перефарбувалися, прикриваючись фразою про незалежність та опускаючи в очі довірливим демократичний дим»⁶⁸.

Внаслідок недооцінки з боку зденаціоналізованих правлячих груп ролі української культури у формуванні національної ідентичності було проігноровано психологічну готовність населення, втім числі Сходу й Півдня, в перші роки незалежності до змін у мовній поведінці; й інформаційно-культурні потоки перейшли під російський контроль⁶⁹.

Через зубожіння населення, інфляцію, нестачу паперу, зростання цін на поштові послуги українська демократична преса фактично маргіналізувалася⁷⁰.

⁶⁵ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / І. Дзюба // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С.19.

⁶⁶ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – С.94.

⁶⁷ Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1995. – С.151, 153.

⁶⁸ Карпенко В. На крутому повороті. Газета «Вечірній Київ»: від перестройки до незалежності / Віталій Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2004. – С.201.

⁶⁹ Масенко Л. (У) мовна (У) країна: Популярне видання / Л. Масенко. – К.: Темпора, 2007. – С.58.

⁷⁰ Див. п 68, С.148-183.

Це створило підстави для заповнення інформаційного вакууму російськими ЗМІ, які відстоювали російські національні інтереси.

Ситуація ускладнювалася релігійним ренесансом, який не завжди супроводжувався толерантним відношенням церкви до інших конфесій і певною мірою посилював нестабільність у суспільстві. Так, у результаті конфліктів православні в Україні (52,7% всіх релігійних організацій) виявилися розділеними між трьома церквами: Українською православною церквою Московського патріархату, Українською православною церквою Київського патріархату і Українською автокефальною православною церквою⁷¹.

Поступово громадською думкою населення східних і південних областей України, оволоділа домінанта: «В Росії живуть краще, треба повертатися». Цю ж ідеологему використовували партії комуністичної і соціалістичної орієнтації. Проведені в середині 1994 р. Центром «Соціальний моніторинг» Національного інституту стратегічних досліджень соціопитування засвідчили, що об'єднання республік СНД в одну державу підтримувало 73,4% жителів східних областей, 60% – в Криму, 55,7% – на Півдні, 36,7% – в центральних і північних областях, 36% – в Києві, 19,8% – в західних областях; серед українців цю ідею підтримувало 40,3%, серед росіян України – 64,7%⁷².

Важливим фактором, який посилював нестабільність у маргіналізованих групах, був організаційний і пропагандистський вплив зі сторони деяких політичних сил Росії, які розглядали його як засіб підтримки напруги і створення постійної політичної загрози керівництву України. Особливо це було помітно у виборчій кампанії 1994 р., коли емісари з Росії відкрито з'являлися в Донбасі, щоб агітувати за своїх ідейних союзників⁷³.

Роками тривали переговори про укладення рамкового договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й Росії на незалежні держави. Відносини між двома державами регулював договір, підписаний

⁷¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.137.

⁷² Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.61.

⁷³ Там само, С.245-246.

Л.Кравчуком і Б.Єльциним 19 листопада 1990 р. під час існування СРСР. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів⁷⁴.

Натомість, як писав З.Бжезінський, «важка рука Росії в стосунках з новою українською державою і її небажання визнати кордони України, її сумнів у відношенні права України на Крим, її настирливі претензії на виключний екстериторіальний контроль над Севастополем – все це надало українському націоналізму, який пробудився, помітну антиросійську спрямованість»⁷⁵.

Після проголошення Україною незалежності ускладнення в міжнародних відносинах були пов'язані також з бажанням США та Росії бачити Україну без'ядерною державою. Не на користь України була також розгорнута проти України інформагентствами Росії в 1992-1993 рр. інформаційна війна, основними тезами якої були неспроможність України обслуговувати ядерну зброю, а також непередбачуваність її центрального керівництва⁷⁶.

Ще наприкінці 1991 – на початку 1992 р. в Києві велися дослідження щодо можливості створення автономної системи управління міжконтинентальними балістичними ракетами (МБР), які базувалися на території України. До цього угруповання входило 176 стаціонарних МБР: 130 рідинних, по шість боєголовок кожна і 46 твердопаливних МБР по десять боєголовок. Разом з 44 важкими стратегічними бомбардувальниками Ту-95МС (25 одиниць) і Ту-160 (19 одиниць), оснащеними ядерними крилатими ракетами класу «повітря – земля» великої дальності (1080 одиниць) і декількома сотнями одиниць тактичної ядерної зброї, українське ядерне угруповання за своїм потенціалом посідало у світі третє місце після Росії і США. Однак подальший аналіз технічних чинників, термінів придатності і можливого зберігання ракет, перегляд усього циклу старту і польоту ракети в космосі, пролонгація її

⁷⁴ Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №.4. – С.14.

⁷⁵ Бжезінський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы / З. Бжезінський. – М.: Международные отношения, 1998. – С.136.

⁷⁶ Костенко Ю. Міф ІХ “Світова преса об’єктивно висвітлювала процес роззброєння України ”/ Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25479656.html> (дата звернення 20.11.2016).

траєкторії і визначення точки падіння показали, що самотужки Україні ці проблеми не вирішити⁷⁷.

Скориставшись оголошенням українцями без'ядерного статусу, з 1992 р. в Україну почали направлятися делегації з США та РФ. Головне, в чому були зацікавлені США, як згадує Ю.Костенко, це «не допустити розширення «ядерного клубу» після розпаду СРСР». Натомість для Росії питання української ядерної зброї найперше було питанням її геополітичних інтересів, оскільки в ролі ядерної держави Україна могла б *завадити імперським планам Росії* і гарантувати собі незалежність⁷⁸.

Американці пропонували знищити весь ядерний арсенал, а росіяни прагнули, щоб МБР на території України залишалися під її контролем і, по суті, входили до керованого з Москви угруповання. Крім військово-тактичних переваг, підтекстом цієї аргументації були і політичні цілі: зберегти вплив на Україну і не дати будь-кому втрутитися у процес її повного ядерного роззброєння.

Російське керівництво дуже уважне було і до української тактичної ядерної зброї, яка була мобільною і дальність дії якої сягала кількох сотень кілометрів. Напевно, тому всі тактичні ядерні заряди були оперативно переміщені на російські заводи для знищення ще в першій половині 1992 р.

Ситуація з ядерним статусом України все ще залишалася дискусійною. Так, Л.Кравчук у листі до Президента США від 7 травня 1992 року запевняв останнього, що «Україна забезпечить знищення всієї ядерної зброї, включаючи стратегічну наступальну зброю». За словами Ю.Костенка, він боявся, що Росія заявить про своє право на розташовану в Україні ядерну зброю і введе на українську територію свої війська⁷⁹. Водночас прем'єр-міністр Л.Кучма у промові, виголошеній у Верховній Раді 1993 року, відстоював збереження в

⁷⁷ Гречанінов В. З історії втрати ядерної зброї. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

⁷⁸ Костенко Ю. Міф II «США – кращий друг України» / «Росія – кращий друг України» / Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25240377.html> (дата звернення 20.11.2016).

⁷⁹ Костенко Ю. Міф IV «В Україні була не ядерна зброя, а лише купа небезпечного брухту» / Ю.Костенко. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25330328.html> (дата звернення 20.11.2016).

Україні найефективнішої і найпотужнішої складової українського ядерного потенціалу – 46 твердопаливних МБР, які могли зберігатися дуже довго⁸⁰.

У 1992 р. з ініціативи Вашингтону в Києві була проведена серія тристоронніх дослідницьких зустрічей: Україна–Росія–США. У ході обговорень американці запропонували варіанти оплати процесу ядерного роззброєння України, а також певну компенсацію для Росії. Масандрівськими угодами від 3 вересня 1993 р. передбачалися шляхи та основні принципи утилізації української ядерної зброї, а також порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів.

Поряд з процесом ядерного роззброєння відбувалося подальше загострення політичної ситуації. Центром протистояння політичних сил влітку 1993 р. став Донбас, де соціальне напруження досягло небезпечного максимуму через страйк шахтарів. На підтримку їм виступили громадяни з інших регіонів. Так, 24 червня 1993 р. 43 підприємства м. Харкова провели одноденний попереджувальний страйк⁸¹.

Напруженість у суспільстві певною мірою була знята через проведення в 1994 р. дострокових парламентських і президентських виборів. Л.Кравчук на цих виборах підтвердив свою підтримку унітарному державному устрою й місцевому самоврядуванню⁸². Він не виключав розмови в майбутньому про федералізацію, але «на основі відпрацьованих механізмів економічної самостійності, удосконалення політичних інструкцій»⁸³.

Натомість втомлене соціально-економічне негараздами суспільство, особливо жителі південно-східних регіонів, підтримали на президентських виборах 1994 р. Л.Кучму. Він виступав за зближення з Росією і надання

⁸⁰ Гречанінов В. З історії втрати ядерної зброї. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

⁸¹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.108.

⁸² Малєєв К., Яневський Д. Ситуація в Україні: лютий-березень 1994 року / К. Малєєв, Д.Яневський // Філософська і соціологічна думка. – 1994.–№3-4. – С.4.

⁸³ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995 / Н.И. Михальченко, В.П. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – С.508.

російській мові більших прав, але з обранням на посаду фактично відмовився від більшості проросійських обіцянок⁸⁴.

Л. Кучма не лише не дотримав обіцянки щодо підвищення статусу російської мови, а й продовжив політику поступового переходу на українську мову в освіті та діяльності державних закладів, навіть у переважно російськомовних регіонах. Однак режим Л.Кучми також толерував збереження чи навіть зміцнення переваги російської мови в мас-медіа, популярній культурі й багатьох інших ділянках. Та, мабуть, найважливішим було те, що Президент відсунув мовні питання на другий план і в офіційному дискурсі, і в практичних політичних рішеннях, натомість зосередившись на політичних та економічних реформах, почасти спрямованих на зміцнення його особистої влади⁸⁵.

Відзначимо, що на момент створення незалежної держави українська і російська мови були рівноправними лише формально, а фактично на більшій частині території країни, особливо на Сході та Півдні, панувала російська. За влучним західним визначенням етнічні росіяни в Україні стали радше «чисельною», ніж психологічною меншістю⁸⁶.

Л.Кучма змушений був визнати, що «якщо повністю зрівняти українську і російські мови вже сьогодні, то на практиці це буде політика узаконеної русифікації України»⁸⁷. Проте, визнаючи наслідки русифікаційної політики СРСР, Л.Кучма не пішов і на радикальні кроки в справі українізації всіх галузей суспільного і державного життя. На початку 2003 р. з усіх друкованих засобів масової інформації, зареєстрованих в Україні, державною мовою видавалося 20,7%, двома мовами – 18,9%. Ще гіршою була ситуація у сфері телемовлення. На початок 2000 р. лише 18% всіх телепередач в Україні велося українською

⁸⁴ Луканов Ю. Третій Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми) / Ю. Луканов. – К.: Такі справи, 1996 – С.85-86.

⁸⁵ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / В. Кулик // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.18.

⁸⁶ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаяєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В.Мілер, О.Гределанд, Т.Кошечкіна. – К.: “К.І.С.”, 2004. – С.146.

⁸⁷ Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М.: Время, 2004. – С.258, 283.

мовою⁸⁸. Більшість українських приватних телевізійних станцій мали значні російські інвестиції, у багатьох випадках вони перевищували законодавчі обмеження для іноземного капіталу⁸⁹.

Погіршення становища української мови засвідчило також витіснення її зі вжитку молоді. Так, соціологічні дослідження М.Шульги у 2000 р. засвідчили, що чим молодшим є вік групи, тим менше в ній осіб з рідною мовою і більше – з російською. Зокрема, у віковій групі до 30 років 54% опитаних удома говорили російською і лише 44% – українською, в той час коли в найстаршій віковій групі (55 років та більше) 58,5% респондентів використовували українську мову і тільки 40% – російську⁹⁰.

Єдиною сферою, де помітним було переважання української мови, була освіта. У 2000-2001 навчальному році 70% дітей отримали середню освіту державною мовою (для порівняння в 1991/1992 р. цей показник склав 49%). Але тільки в 14% шкіл Донецької області викладання у 2000/2001 рр. велося українською мовою. Натомість в Автономній республіці Крим українські школи складали лише 0,9% від загального числа шкіл⁹¹. Проте навіть процес українізації в освіті зіштовхувався з відсутністю умов і потреби спілкування українською поза уроками.

З огляду на відсутність причин для виникнення протестних настроїв серед російськомовного населення був відсутній ліберально-демократичний рух, який би захищав російську мову і російськомовність. Натомість лозунги про захист російської мови використовували виключно маргінальні політичні сили.

Україна періоду Л.Кучми розвіяла страхи тих регіональних еліт Сходу й Півдня, які боялися демократизації, європеїзації, українізації. Зрозумівши, що

⁸⁸ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.133.

⁸⁹ Дичок М. Медійний ландшафт України / М. Дичок // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С.255.

⁹⁰ Шульга М. Двомовність: ноу проблем? / М. Шульга // Політика і культура. – 2001. – 28 серпня-3 вересня. – С.31.

⁹¹ Мамонтова Э.В. Проблема билингвизма в Украине: регионально-политический аспект / Э.В. Мамонтова // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип.19. – С.127-128.

їхнього усталеного способу життя й одержання зиску ніхто не порушить, «донецькі» із «одеськими» зробилися переконаними «державниками».

Яскравим свідченням стабілізації суспільно-політичної ситуації з приходом до влади Президента Л.Кучми стала статистика звернень громадян, отриманих Відділом листів і прийому Адміністрації Президента. Так, якщо у 1993 р. питання державного суверенітету, міждержавних та міжнаціональних відносин ставали предметом звернень у 1788 листах, то у 1994 р. – у 1346. Ще переконливішими були цифри, що стосувалися звернень з питань релігії – у 1993 р. – 7546 листів, у 1994 р. – 3265⁹².

Особливість ситуації в Україні полягала в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. У політичному дискурсі вони отримали евфемістичну назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. Оскільки існувало декілька кланів, виникла потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча би мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний лідер, що й спостерігалось в Україні протягом президентства Л.Кучми⁹³.

Починаючи з 1995 р., мала місце дедалі більша концентрація владних повноважень у руках Л.Кучми та його адміністрації – попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч усім юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції України та артикульованим у контрдіях Верховної Ради України⁹⁴.

У сфері міжнародних відносин 16 листопада 1994 р. країна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. Цими діями було затверджено, що Україна має наміри позбутися повністю всієї ядерної зброї, використовуючи надалі атомну енергію винятково у мирних цілях. Після

⁹² Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.113.

⁹³ Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки. Серія “Політичні науки”. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004 – 2007 рр.”. – Острог: Видавництво національного університету “Острозька академія”. – Випуск 3. – 2008. – С.112.

⁹⁴ Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г.В.Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.161.

цього 5 грудня 1994 р. між Україною, РФ, Великобританією та США було підписано так званий Будапештський меморандум, за яким держави-учасниці надавали гарантії суверенітету та безпеки Україні.

2 червня 1996 р. Україна офіційно втратила ядерний статус, а остаточно складні й коштовні операції зі знищення інфраструктури ядерного озброєння були проведені до 2000 р.⁹⁵

У 1997 р. стало можливим підписання «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», що зняло певною мірою наліт конфліктності в стосунках росіян і українців. У ст.2 Договору зазначалося: «Високі договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності і непорушності кордонів між ними відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні «державний кордон», але росіяни тут не поступилися й обмежилися терміном «кордон». Замість виразу «визнають територіальну цілісність одна одної» було вжите менш чітке дієслово «поважають». Проте ці нюанси не знайшли відображення в самій суті ст.2.⁹⁶

Згасання сепаратистських тенденцій на Сході і Півдні України відбулося і внаслідок того, що Росія в 90-х рр. ХХ ст. являла собою неблагополучний регіон з війною на Кавказі і можливістю інших конфліктів. Крім того, для створення російського руху не знайшлося активних і відчайдушних ватажків, здатних очолити етнічний рух, надати йому потрібної політичної спрямованості. Потенційні ватажки були в шахтарському Донбасі. Але завдяки тому, що регіон загалом був російськомовним і зачіпати його представники

⁹⁵ Гречанинов В. З історії втрати ядерної зброї. – Режим доступу: <http://mil.in.ua/2009/07/17/yaderna/> (дата звернення 20.11.2016).

⁹⁶ Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – №.4. – С.14.

національного руху побоювалися, тут росіяни не мали особливих проблем, здатних згрупувати всіх навколо ватажків з «російською ідеєю»⁹⁷.

Як визначає О.Майборода, російський націоналізм в Україні не був і не є реакцією групи на дискримінацію зі сторони більшості. Навпаки, він домагається збереження панівного статусу меншості в мовно-культурній сфері. Особливістю є те, що його носіями є не лише власне російська етнічна меншість, а й чимала частина національної більшості, чим розмивається класична лінія етнополітичного розмежування, яку можна спостерігати у більшості інших поліетнічних країнах⁹⁸.

У свою чергу, відсутність серйозного поступу в розвитку української культури і мови викликало відчуженість і пасивність української еліти. Так, письменник В.Цибулько зауважував, що в українському випадку титульну націю можна експлуатувати як донора на будь-які випадки життя, а насправді зважати на неї ніхто не збирається. На його думку, це призвело до того, що цементувального прошарку чи кістяку, який робить суспільство єдиним, не було створено в Україні⁹⁹.

В економічному відношенні під час правління Л.Кучми збереглися значні відмінності в економічному розвитку регіонів і слабкі економічні зв'язки між ними. Поступовий, хоча й повільний, вихід України в 1994-2004 рр. з економічної кризи і певні ознаки зростання благополуччя населення сприяли усвідомленню населенням України себе громадянами єдиної держави. Так, у 2000 р. номінальна середньомісячна зарплата зросла на 29,6%. Одним з значущих здобутків уряду стало суттєве скорочення заборгованості по зарплаті із бюджету – з 262 млн. грн. до 15-18 млн. грн. на початок квітня 2001 р.¹⁰⁰.

Незважаючи на це, країна в економічному плані залишалася дуже різною і слабо інтегрованою. Зменшення переміщення населення всередині країни у зв'язку з економічною кризою 90-х рр. ХХ ст. спонукали до посилення

⁹⁷ Видрін Д. Росіяни в Україні: під час референдуму, до й після / Д. Видрін // Політологічні читання. Українсько-канадський щоквартальник. – 1992. – №1. – С.241.

⁹⁸ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.) / О. Майборода. – К., 1999. – С.25.

⁹⁹ Цибулько В. Україна – імперія / В. Цибулько // Експрес. – Львів, 2003. – 31 липня–7 серпня. – С.12.

¹⁰⁰ Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр./ Л.В.Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – С.197.

регіональних розбіжностей. Це становило приховану загрозу для цілісності держави і дозволяло місцевим органам влади створювати міфи про «бандерівця» і «москаля-східняка».

У середині 90-х рр. ХХ ст. матеріальну приземленість Сходу України швидко усвідомили олігархи, які відчували потребу в підтримці електорату і почали створювати позаідеологічні методи впливу на виборців. У пострадянських країнах ці методи називалися адмінресурсом, хоча в світі більше поширена назва «патронаж» чи «клієнталізм». В основі цих методів був прямий обмін між політиками-патронами і виборцями-клієнтами, які голосували за того, хто запропонує їм найбільш різні і досить дешеві одноразові матеріальні блага.

Перетворення України в авторитарну державу з низьким рівнем дотримання прав і свобод громадян викликало спротив громадськості. Поштовхом до акцій протесту стала смерть відомого журналіста Г.Гонгадзе, яка оголила всі недоліки режиму. Одночасно, на думку одного з організаторів акції «Україна без Кучми» 2000-2001 рр. Ю.Луценка, одна з найбільших заслуг цього протестного руху те, що йому «вдалося помирити людей з протилежними поглядами... Люди побачили, що вони – громадяни однієї країни – прагнуть одного й того самого»¹⁰¹.

Після парламентських виборів 2002 р. дослідник О.Сушко вказував на початок нового етапу диверсифікації України, розшарування за рівнем опору суспільства адміністративним технологіям. Він вважав, що внаслідок тривалої еволюції в Україні сформувалася своя власна Білорусь. Донецький регіон як суперавторитарний анклав, що активно заохочувався центром, став полігоном для найбрудніших адміністративних технологій. Подібні режими, у менш завершених формах, заявили про себе в Полтаві, Сумах, Дніпропетровську¹⁰².

¹⁰¹ Луценко Ю. Як тільки настає час атаки опозиції треба випити 50 “бойових” і йти вперед / Ю.Луценко // Україна молода. – К., 2003. – 21 травня. – С.4.

¹⁰² Сушко О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів / О. Сушко // Політична думка. – 2002. – №1. – С.27.

Президентські вибори 2004 р. стали початком ідеологічної мобілізації східноукраїнського регіону – багато виборців голосували за В.Януковича саме завдяки відчуттю регіональної самоідентифікації. На думку С.Тарана, фактично відбулося ембріональне зародження етнічної ідентичності, яка була заснована на символах¹⁰³.

Уже на етапі реєстрації в ЦВК кандидатів на пост Президента України в 2004 р. в передвиборчій програмі В.Януковича було закладено підставу для маніпулювання в майбутньому тезою про розкол України. Зокрема, в його програмі зазначалося, що «ті, хто розриває Україну на «західних» та «східних», «ширих» та «штучних» українців, шукає ворогів всередині держави та паплюжить її за кордоном, повинні зрозуміти, що їх пора минула»¹⁰⁴.

Наприкінці вересня 2004 р., на думку Г.Касьянова, дотримуючись порад російських політтехнологів, В.Янукович на прес-конференції додав до своєї програми два гасла: запровадження російської мови як другої державної і подвійного громадянства. Окрім того, він досить критично висловився з приводу вступу України до НАТО¹⁰⁵.

Натомість у програмі кандидата на пост Президента України В.Ющенка було зазначено, що політик буде «сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності – свободу, демократію, міжнаціональну і міжконфесійну злагоду, взаємну повагу і толерантність, справедливість і добро»¹⁰⁶.

Однією з наймогутніших провокацій став показ на контрольованому владою телеканалі ролика, поданого як певна антиреклама опозиції: карта України подібно до м'ясної туші була розділена на три сорти, де першим сортом була Західна Україна, другим – Центральна і третім – Східна та Південна. Ідею протиставлення російськомовного Сходу та україномовного

¹⁰³ Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ / С. Таран // Зеркало недели. – К., 2005. – 12 марта. – С.20.

¹⁰⁴ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.120.

¹⁰⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.314.

¹⁰⁶ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.121.

Заходу і Центру, очевидно, було розроблено і запроваджено російськими політтехнологами¹⁰⁷.

Тема «розколу» України лунала настільки часто у виступах політиків та журналістів від влади, що знадобилися спеціальна заява депутатів парламенту від опозиції (13 листопада 2004 р.) з вимогою до Національної ради з телебачення та радіомовлення заборонити трансляцію подібних матеріалів¹⁰⁸.

Помаранчева революція, що вибухнула внаслідок масових зловживань і порушень законодавства влади під час виборів, спровокувала опір владних структур Сходу і Півдня України. Для тиску на помаранчевий майдан прихильники В.Януковича почали погрожувати розколом і створенням чи то окремої держави чи переформатуванням України у федерацію.

Дестабілізація ситуації в країні, яка супроводжувала сепаратистські дії керівництва південно-східних регіонів країни, засуджувалася українцями. Опитування, проведені газетою «День» 30 листопада 2004 р., засвідчили, що громадяни України усвідомлювали відсутність серйозних підстав для сепаратизму і штучність його ініціювання. Так, 34,46% опитаних вважали сепаратизм в Україні політтехнологією з метою шантажу; 22,3% – вимушеною необхідністю прихильників В.Януковича; 25,42% – бажанням місцевої влади захистити свої посади і свій бізнес, а 12,43% опитаних – результатом зовнішнього впливу¹⁰⁹.

Помаранчева революція також виявила, що в українському суспільстві формується нова свідомість – демократична свідомість росіян і/чи російськомовних, які почуваються повноцінними і повноправними громадянами України. Вони чудово знають, що в демократичній Україні ніхто не примушуватиме їх відмовитися від російської мови вдома, чи на вулиці, чи

¹⁰⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – С.308.

¹⁰⁸ Там само, С.320.

¹⁰⁹ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.122.

на робочому місці. Але саме ця категорія українських громадян, як правило, чудово знає українську мову і послуговується нею, коли це необхідно¹¹⁰.

Як описує О.Забужко, відбулося «якесь сливе алхімічне, перетворення маси розрізнених індивідів на єдину істоту – на колективного індивіда, наділеного власною волею, – це і є те, що в класичному лексиконі зветься «народженням нації». Більше того, вона вважає, що українці вперше угледіли себе «гордим, дужим, шляхетним і, о Господи, яким же красивим народом»¹¹¹.

Прихід до влади В.Ющенко, який підтвердив свою перемогу на повторних виборах у грудні 2004 р., зумовив значні зміни як в зовнішній, так і внутрішній політиці. Не залишилася поза увагою нового Президента проблема дезінтеграції країни. Він уже на початку свого президентства підкреслював, що «Україна – це єдине ціле, вона не ділиться на три сорти. Тому що кожний громадянин України – це вищий сорт»¹¹². Проте значних практичних кроків задля засипання тріщин у відносинах між регіонами країни новій владі зробити не вдалося.

Відзначимо, що фактично уже після завершення революції більш інтуїтивно, ніж свідомо здійснювалися спроби висунути тезу, що інтеграція в ЄС має стати загальнонаціональною ідеєю, яка об'єднає всі регіони України. З оцінкою, що європейська інтеграція є стратегічним курсом України і «наша національна ідея – Україна європейська, з ліберальними цінностями, з людськими свободами та правами», погодилося під час опитування Центру Разумкова у березні 2007 р. 62,5% експертів. Не підтримувало цю позицію чверть опитаних¹¹³. Крім того, як зазначав американський історик А.Процик, в Україні наголос на «європейськості» виступав і ствердженням національної української ідентичності по відношенню до Росії¹¹⁴.

¹¹⁰ Пахльовська О. Російська мова і демократія: нерозв'язана дилема історії / О. Пахльовська // День. – К., 2005. – 15 лютого. – С.4.

¹¹¹ Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. 2-е вид. випр / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – С.15.

¹¹² Ющенко В. Мой первый президентский визит будет в Восточную Украину / В.Ющенко // Вечерние Вести. – К., 2004. – 23 декабря. – С.8.

¹¹³ Фіонік Д. Національне питання / Д. Фіонік // Контракти. – К., 2008. – 24 листопада. – С.52.

¹¹⁴ Процик А. «Європейськість» як чинник ідентичності / А. Процик // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С.150.

Однак, значні очікування, які поклалися суспільством на нову помаранчеву владу, не виправдалися. Владні центри втягнулися в жорстке протистояння за повноваження, системних реформ не проводилося, чи не єдиним завоюванням нової влади залишалося досягнення свободи слова. Нестабільність активно використовувалася опозицією і зацікавленими міжнародними чинниками.

Збереження внутрішньополітичних протиріч визначалося також впливами ззовні. Після Помаранчевої революції Україна почала проводити пронатівський курс, що значно загострило стосунки з Росією. Консервативне крило російського генералітету навіть закликала внести Україну до списку «загроз національній безпеці» і перенацілити частину ядерного арсеналу на об'єкти на її території. Крім того, пропонувалося застосувати економічні важелі (ціни на енергоносії), а також спровокувати в Україні внутрішні конфлікти.

Праві російські політики умовами дружби, співробітництва і партнерства між Росією і Україною після Помаранчевої революції називали: демократизацію України шляхом її децентралізації і федералізації; державний статус російської мови поряд з українською (це зупинить подальшу асиміляцію російського населення); збереження маси віруючих у лоні Української православної церкви Московського патріархату, тобто наявність хоча б церковної єдності обох країн¹¹⁵.

Засаднича в російській держпропаганді під час Помаранчевої революції теза про «розкол» України дещо применшувала гіркоту поразки – все-таки виграли на частині України. А щодо України загалом, її існування було підважено – як у минулому, так і в майбутньому. Крім того, в російських виданнях поширювалася думка, що в результаті президентських виборів 2004 р. в Україні відбулася етнічна самоідентифікація і розкол населення на українців і росіян. До того ж, в Росії на той час вже видавалася значна кількість праць

¹¹⁵ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.128.

антиукраїнського характеру, які спотворювали історію, і були спрямовані на дискредитацію України¹¹⁶.

Скандали навколо перемовин щодо поставок газу Росією, антинатовська істерія, парламентські кризи, активізація радикальних неонацистських рухів, спекуляції на тему ксенофобії та української історії свідчили про активне втручання російських політичних сил в українське суспільно-політичне життя.

Після парламентських виборів 2006 р. опозиція (КПУ і Партія регіонів, Прогресивна соціалістична партія України) з метою приходу до влади, опираючись на положення Європейської Хартії регіональних мов, ініціювали випробувану тактику проголошення місцевими органами влади Сходу і Півдня України російської мови регіональною. Безумовно, такі дії опозиції ще більше розпалювали протиріччя і віддаляли регіони від порозуміння.

У «мовних рішеннях» 2006 р. місцевих рад Півдня і Сходу України простежувалося не намагання вирішити проблему, а продовження передвиборної риторики і спроби шантажу помаранчевої влади. Прихильники регіонального статусу російської мови об'єктивно були зацікавлені в тому, щоб посилювався культурно-символічний вплив Росії в Україні. Це принесло б їм політичні й електоральні дивіденди, а також створило попит на ринку політичних ідей.

Відзначимо, що попри сподівання своїх прихильників, В.Ющенко не вдався до рішучих кроків задля розширення вжитку української мови в різних сферах суспільного життя, що поклали б край суперечливій політиці часів Л.Кучми. Хоч він справді звертав більше уваги на мовні питання й займав виразнішу позицію на підтримку української мови, ніж його попередник, це виявилось радше в риториці, ніж в реальній політичній дії¹¹⁷.

Крім «параду регіональних мов», парламентські вибори дозволили ще більш опукліше побачити слабкість союзу помаранчевих сил. Тривалі

¹¹⁶ Там само. – С.129.

¹¹⁷ Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / В. Кулик // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.24.

переговори про формування парламентської більшості знову поставили країну на межу нестабільності.

Внесення В.Ющенком в ніч з 2 на 3 серпня 2006 р. кандидатури В.Януковича на посаду прем'єр-міністра знаменувало закінчення парламентської кризи. Президент України в нічному зверненні мотивував своє рішення необхідністю «звести обидва береги Дніпра». Одночасно рішення В.Ющенка підкріплювалося підписанням «Універсалу національної єдності», яким було закріплено єдність нації, припинено дискусію про статус мов, висловлено побажання щодо церковного питання, поставлено крапку щодо організації земельних відносин і структурних реформ, прийнято рішення щодо основ зовнішнього курсу¹¹⁸.

Ідею про необхідність єдності Сходу і Заходу України, якою прикривались ініціатори широкої коаліції «Нашої України» з Партією регіонів України, влучно розвінчав один з старійшин українського демократичного політикуму В.Філенко. Він зазначив, що під тезою єднання демонструють не єдність громадян у вирішенні однакових для обох частин України проблем, а «спільність інтересів номенклатури, бізнесу і криміналу Сходу і Заходу»¹¹⁹.

Суперечності в таборі помаранчевих, відсутність серйозних змін у соціально-економічній і політичних сферах, а також повернення до влади в серпні 2006 р. В.Януковича призвели суспільство до зневіри щодо свого майбутнього.

На фоні політичної нестабільності в країні поширювали свою діяльність проросійські фашистські організації. У Харкові активну роботу розгорнув Євразійський союз молоді, який готовий був оголосити епоху «Великої чистки» і «Євразійську революцію» з агресивними захопленням СНД, антипомаранчевими революціями... жорсткою конфронтацією з Заходом. Формування неонацистських організацій скінхедів в Україні було тісно пов'язано з аналогічними російськими рухами, і їх діяльність активно

¹¹⁸ Ющенко В. Я розумію всю складність цього рішення / В. Ющенко // Україна молода. – К., 2006. – 4 серпня. – С.4.

¹¹⁹ Філенко В. Шаг, который необходимо было сделать / В. Філенко // Зеркало недели. – К., 2006. – 5 августа.

координувалася росіянами аж ніяк не в інтересах України, а для дестабілізації її як держави. Майже 99% неонацистської літератури в Україні було надруковано саме в Росії¹²⁰.

Однак позачергові парламентські вибори восени 2007 р. і формування нової помаранчевої коаліції у Верховній Раді України дозволили В.Ющенку продовжити реалізацію проекту об'єднання країни через відродження українських культурно-духовних цінностей і євроатлантичну інтеграцію.

Для об'єднання держави важливим було формування національної історії, яка була б позбавлена імперських нашарувань попередніх завойовників і сформувала б основи українського патріотизму. Саме тому держава порушила питання відновлення історичної пам'яті та відмежування нації від комунізму та колоніальної спадщини¹²¹.

Для формування єдиної національної історії в 2007 р. було створено Український інститут національної пам'яті. Натомість спроби формування єдиної історичної пам'яті зустрічали жорсткий спротив російських урядових і громадських кіл, які намагалися загнати українську історію в радянські концепції «російсько-українського братерства».

Спроби формування єдиних поглядів на історію України зіштовхувалися з опором проросійських еліт Сходу і Півдня України. Так, під час проведення в листопаді 2007 р. в Криму фестивалю «Велике російське слово» голова Луганської облради В.Голенко озвучив ідею проведення в січні-лютому 2008 р. у Сіверськодонецьку Всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів. Тут же було прийнято звернення до керівників країни, в якому наголошувалося, що скликання Сіверськодонецького з'їзду – не політичний прийом, а захист інтересів російськомовного населення України.

Ще одну, чи не найголовнішу ціль проведення II Сіверськодонецького з'їзду розкрили В.Голенко і В.Тихонов, які зазначили, що проведенням з'їзду

¹²⁰ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.143.

¹²¹ Журженко Т. Геополітика пам'яті / Т. Журженко // Критика. – К, 2009. – Ч. 3-4. – С.14.

було направлено сигнал НАТО про ставлення українського народу до входу країни в альянс¹²².

Виступи на з'їзді, який відбувся 1 березня 2008 р., відзначалися відвертою ворожістю як до української історії та культури, та загалом до державності¹²³. У підсумку II Сіверськодонецький з'їзд прямо не закликав до розколу України, але позначив курс на подальше виховання південно-східного електорату та інших симпатиків у російській культурно-духовній парадигмі. Це проявилось у трьох глобальних напрямках, що були накреслені під час самого з'їзду: мова, релігія, розуміння історії¹²⁴.

У грудні 2007 р. в Україні знову загострилося мовне питання, коли Конституційний суд України виніс рішення на користь українізації кінопрокату. При цьому суд зробив висновок про те, що обов'язок дотримуватися положень щодо обов'язкового дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів перед їх розповсюдженням в Україні не порушує прав національних меншин¹²⁵.

Ситуація одразу була використана Партією регіонів України та рядом інших політичних сил задля консолідації власного електорату в південно-східних регіонах країни. Політики акцентували на тому, що зміни в умовах кінопрокату є проявом дискримінації російськомовного населення України.

У 2008 р. українська влада задля досягнення гарантій територіальної цілісності країни спробувала стати на шлях практичної інтеграції в структури НАТО через підписання Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі. Однак під час спроб нашої держави приєднатися на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. до Плану дій, вкотре проявилось ставлення Росії до територіальної цілісності України. Зокрема, під час закритого засідання ради Росія–НАТО В.Путін зауважив, що Москва вдасться до контрзаходів у разі

¹²² Голенко В.Н., Тихонов В.Н. Северодонецк: точки не будет / В.Н. Голенко, В.Н. Тихонов. – Луганск: ПЦ “Максим”, 2008. – С.289.

¹²³ Там само, С.109.

¹²⁴ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.152.

¹²⁵ Стецюк П. Оскарженню не підлягає / П. Стецюк // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 16 лютого. – С.18.

розширення НАТО до своїх кордонів. Російський президент дав зрозуміти, що не вважає Україну державою, і в умовах прийняття її до альянсу Росія може почати відторгнення Криму і Сходу країни¹²⁶.

Начальник генштабу Збройних сил Російської Федерації Ю.Балуєвський пообіцяв, що Москва не буде з байдужістю стежити за вступом в альянс Києва та Тбілісі: «Росія почне дії, спрямовані на забезпечення своїх інтересів біля своїх кордонів. Це будуть заходи не лише воєнного, а й іншого характеру»¹²⁷.

4 червня 2008 р. Держдума РФ звернулася із зверненням до президента і уряду Російської Федерації з закликом розглянути питання про вихід Росії з Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Україною у випадку приєднання України до Плану дій з підготовки до членства в НАТО чи інших форсованих кроків для вступу України в Альянс¹²⁸.

У цих умовах Україна продовжувала перебувати без чітких гарантій територіальної цілісності та недоторканості кордонів. 19 грудня 2008 р. вакуум безпеки спробували заповнити підписанням українсько-американської Хартії про стратегічне партнерство. Цей документ став підтвердженням важливих гарантій безпеки, які були зафіксовані в трьохсторонній заяві президентів України, США і Росії 14 січня 1994 р., а також в Будапештському меморандумі про гарантії безпеки 5 грудня 1994 р. Уже в першому розділі Хартії підтверджувалася незалежність, суверенітет і територіальна цілісність двох країн, а також недоторканість кордонів. Зміст документу також акцентував на співпраці в сфері оборони і безпеки¹²⁹.

Натомість роз'єднаність українських церков на УПЦ (МП), УПЦ (КП), УАПЦ, а також УГКЦ В.Ющенко спробував подолати під час святкування 1020-ліття хрещення Київської Русі. Його ідею створення Української помісної церкви підтримав запрошений в Україну Всесвітній патріарх Варфоломій і

¹²⁶ Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С.В.Адамович. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – С.155.

¹²⁷ Кравченко В. Тамтамі Кремля / В. Краченко // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 19 квітня. – С.5.

¹²⁸ Див п.126, С.156.

¹²⁹ Американская подписка // Зеркало недели. – К., 2008 - 20-26 декабря. – С.1.

церковні сановники, не зважаючи на заяви патріарха Московського Алексія II, вирішили поновити переговори про створення Української помісної церкви¹³⁰.

Світова економічна криза, яка охопила країну восени 2008 р., ускладнила суспільно-політичну ситуацію в державі. Нестабільність у суспільстві посилювалася протиріччями в правлячій верхівці, що призвело до падіння довіри до влади до катастрофічного рівня. Позитивний баланс повної довіри, згідно з опитуваннями Центру Разумкова у грудні 2008 р., зберігала тільки церква (цілковита довіра – 26%, недовіра – 11%)¹³¹.

З приходом до влади на початку 2010 р. на посаду Президента України В.Януковича владна політика сфокусувалася на реалізації сценарію розвитку країни, який був вигідний Російській Федерації. Така політика закреслювала попередню практику формування спільного суспільного простору на українських національно-духовних засадах, і замість зближення регіонів України заштовхувала нашу державу в імперську схему «Русского мира».

Так, 21 квітня 2010 р. В.Янукович підписав з президентом РФ Д.Медведєвим «Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України», згідно з якою продовжувався термін перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі до 2042 р. і створювалася законодавча база для продовження російської експансії в Криму. Значного удару по національній єдності також завдав прийнятий Верховною Радою України 3 липня 2012 р. закон «Про засади державної мовної політики» Колесніченка–Ківалова, який формально істотно розширював використання регіональних мов, а фактично сприяв русифікаційним процесам.

Вдалося В.Януковичу зробити також крок для зменшення можливостей України стати державою з ядерним статусом. На саміті з ядерної безпеки, який пройшов у США у Вашингтоні на початку квітня 2010 р., Україна взяла на себе зобов'язання позбутися до 2012 р. усіх запасів високозбагаченого урану, який використовувався в країні виключно у наукових цілях, що відповідало

¹³⁰ Щоткіна К. Літо патріархів / К. Щоткіна // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 2-8 серпня. – С.11.

¹³¹ Шангіна Л. У країні – новий рік і йоуллупуккі або не за столом хай буде сказано / Л.Шангіна // Дзеркало тижня. – К., 2008. – 27 грудня. – С.3.

американським політичним інтересам, але послаблювало міжнародно-політичний статус нашої держави.

Усунення від влади режиму В.Януковича в результаті Революції гідності в 2014 р. змусило Російську Федерацію окупувати Крим та розпочати військову інтервенцію на Донбасі. Російсько-українська війна відновила дискусію в суспільстві про повернення України до ядерного статусу для захисту територіальної цілісності та недоторканості власних державних кордонів. Згідно з соціопитуваннями, 43% українців бажали б відновлення ядерного статусу України¹³². Крім того, 3 липня 2014 р. народні депутати України від ВО «Свобода» зареєстрували у Верховній Раді України проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо відновлення Україною статусу ядерної держави.

Водночас можливість відновлення ядерної зброї потребує часу та серйозних і постійних витрат. Ідеться не лише про безпосереднє виробництво, а й про подальше утримання в боєздатному стані, заміну обладнання тощо. Поряд з тим негайний курс на відновлення статусу ядерної держави може призвести до погіршення дипломатичних позицій України і тиску міжнародної спільноти. Тому необхідно здійснювати заходи з налагодження замкнутого циклу з виробництва ядерних матеріалів, включити питання відновлення ядерного статусу до порядку денного Верховної Ради України, провести необхідні міжнародні консультації – водночас докладаючи зусиль до створення неядерної системи оборони.¹³³

1.2 Конституційно-правові відносини як засіб захисту від використання ядерної енергії

Як відомо, правовідносини є головним засобом, з допомогою якого вимоги юридичних норм втілюються в поведінці людей. Відповідно юридичні норми реально виявляють свої регулятивні властивості тільки тоді, коли вони

¹³² Бахтеев Б. Міф про ядерний статус / Б.Бахтеев. – Режим перегляду: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/07/4/7030950/>. (дата звернення 11.12.2016).

¹³³ Концепція створення обороноздатної Української держави та суспільства // Українські студії стратегічних досліджень. Обіжник. – К.: НАЦ «УССД», 2015. – С.66.

починають функціонувати у правовідносинах. Таким чином конституційно-правові відносини забезпечують зв'язок Основного Закону з найважливішими соціальними процесами і є результатом дії норм конституційного права.

В сучасних умовах триває процес пошуку таких юридичних норм, які б реально функціонували у правовідносинах, зокрема, захисту від ядерної енергії та її складових елементів.

Сьогодні важко переоцінити роль правового регулювання, особливо у сферах, пов'язаних з використанням сучасних мирних та військових технологій. Суспільство, відчувши на власному досвіді негативні наслідки впровадження нових технологій, усвідомило, що необхідно шукати нові підходи до забезпечення безпеки і нерозповсюдження ядерної зброї.

Конституція України не регулює суспільних відносин, що існують в сфері використання ядерної енергії та забезпечення ядерної безпеки, а також права людини на ядерну безпеку. На нашу думку, відсутність таких спеціальних засад зумовлює проблеми забезпечення прав людини в умовах використання ядерної енергії.

Впродовж незалежності України правові відносини людини, суспільства, держави щодо захисту від ядерної енергії регулюється законами та піднормативними актами. Так, законом «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» встановлено наступний перелік прав громадян та їх об'єднань: 1) право на запит та одержання від відповідних підприємств, установ та організацій повної та достовірної інформації щодо безпеки ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, будівництво яких планується або здійснюється, та тих, що експлуатуються або знімаються з експлуатації; 2) право на отримання інформації від установ державної системи контролю за радіаційною обстановкою на території України про рівні радіаційного випромінювання, в місцях їх проживання чи роботи; 3) право на відвідування ядерних установок, а також об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами; 4) право на участь у формуванні політики у сфері використання ядерної енергії та

радіаційної безпеки, зокрема, право на участь в обговоренні проектів законодавчих актів і програм у сфері використання ядерної енергії, а також на участь в обговоренні питань, пов'язаних з розміщенням, проектуванням, спорудженням, експлуатацією та зняттям з експлуатації ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання; 5) право населення територій, на яких розміщуються підприємства з видобування і переробки уранових руд, ядерні установки, об'єкти, призначені для поводження з радіоактивними відходами, на соціально-економічну компенсацію ризику від їх діяльності; 6) право на відшкодування шкоди, зумовленої негативним впливом іонізуючого випромінювання під час використання ядерної енергії; 7) право персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках на соціально-економічну компенсацію негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я; 8) право на страхування від ризику радіаційного впливу під час використання ядерної енергії, зокрема, право укладання договору добровільного страхування особи та майна від ризику радіаційного впливу; 9) право пацієнта на надання повної інформації про дозу опромінення та про можливу шкоду для здоров'я, яка може бути заподіяна використанням іонізуючого випромінювання під час обстеження чи лікування ¹³⁴.

Законом «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» встановлено право на забезпечення захисту від впливу іонізуючого випромінювання та право на інформацію щодо стану захисту людини від впливу—іонізуючого випромінювання, зокрема, інформації щодо рівнів опромінення людини та заходів захисту від впливу іонізуючого випромінювання в місцях їх проживання чи роботи від відповідних органів виконавчої влади ¹³⁵.

¹³⁴ Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 8 лютого 1995 року N 39/95-ВР . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: [http:// zakon.rada.gov.ua/go/39/95-вр](http://zakon.rada.gov.ua/go/39/95-вр)

¹³⁵ Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання : Закон України від 14 січ. 1998 р N 15/98-ВР. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: [http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/98-вр](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/98-вр)

Статтями 27 та 28 Закону України «Про поводження з радіоактивними відходами» гарантуються право громадян, які проживають або працюють у районі розташування сховищ радіоактивних відходів та об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, на компенсацію за шкоду, заподіяну внаслідок роботи цих сховищ і об'єктів, а також право на соціальний захист персоналу, який працює з радіоактивним відходами, що включає обов'язкове державне медичне страхування; пільги щодо визначення пенсійного віку, скороченого робочого дня, обчислення надбавки до заробітної плати, отримання позик та ін.¹³⁶

Право персоналу на соціально-економічну компенсацію негативного впливу виробничої діяльності уранових об'єктів у зв'язку з дією іонізуючого випромінювання, що підлягає обов'язковому страхуванню від впливу іонізуючого випромінювання, передбачено Законом України «Про видобування і переробку уранових руд».

Закон України «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» закріплює певні обмеження прав людини, зокрема, доступу до виконання особливих робіт, інформації з обмеженим доступом (ст. 10), надання спеціальних дозволів іноземцям та особам без громадянства (ст. 11). Законодавець прирівняв статус осіб, які здійснюють фізичний захист, до статусу персоналу, який провадить діяльність у сфері використання ядерної енергії (ст. 12).

Законом України «Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення передбачено урахування думки територіальної громади при прийнятті рішення місцевими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування

¹³⁶ Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 30 черв. 1995 р N 255/95-ВР. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon.rada.gov.ua/go/255/95-вр>

стосовно погодження розміщення зазначених ядерних об'єктів на своїй території¹³⁷.

Право соціального захисту персоналу Чорнобильської АЕС передбачено Законом «Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблоку цієї АЕС на екологічно безпечну систему». Зокрема, ним визначено права працівників на соціальне забезпечення та страхування, умови подальшого працевлаштування, право на користування закладами охорони здоров'я за попереднім місцем роботи, право на отримання допомоги та доплат, право на достроковий вихід на пенсію, збереження пільг тощо¹³⁸.

Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» визначає основні положення щодо реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя і здоров'я та встановлює єдиний порядок визначення категорій зон радіоактивно забруднених територій, умов проживання і трудової діяльності на них, соціального захисту потерпілого населення. Закон «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» спрямований на зменшення дії радіоактивного опромінення на здоров'я людини, на забезпечення режиму використання та охорони вказаних територій, а також умов проживання та роботи населення, господарську, науково-дослідну та іншу діяльність¹³⁹.

¹³⁷ Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення: Закон України від 08.09.2005р N № 2861-IV. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2861-15>

¹³⁸ Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблоку цієї АЕС на екологічно безпечну систему: Закон України від 11 грудня 1998 року N 309-XIV. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-14>

¹³⁹ Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28 лют. 1991 р N 796-12 –ВР. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon.rada.gov.ua/go/796-12>

Діяльність у сфері використання ядерної енергії, зокрема ядерної енергетики, є екологічно небезпечною. У зв'язку з цим на забезпечення права людини на ядерну безпеку спрямовані загальні положення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», якими закріплюються екологічні права громадян на безпечне для їх життя і здоров'я навколишнє природне середовище, участь у прийнятті рішень щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, доступ до екологічної інформації тощо. У цьому аспекті право людини на безпеку генетично пов'язане з екологічними правами людини ¹⁴⁰.

Аналіз законів, що закріплюють загальні засади регулювання суспільних відносин у сфері використання ядерної енергії, дозволяє визначити зміст права людини на ядерну безпеку, яким передбачається: право на захист від впливу іонізуючого випромінювання; право на отримання інформації щодо рівнів опромінення людини та заходів захисту від впливу іонізуючого випромінювання в місцях їх проживання чи роботи; право на захист від впливу радіонуклідів, що містяться у будівельних матеріалах в жилих та виробничих приміщеннях; право на захист від впливу радіонуклідів, що містяться в харчових продуктах, продовольчій сировині та питній воді; право на захист під час лікування та здійснення медичної діагностики; право пацієнта на відмову від медичного втручання, пов'язаного з його опроміненням, за винятком, коли таке втручання пов'язане з виявленням небезпечних інфекційних захворювань; право на компенсацію за перевищення річної основної дозової межі опромінення; право громадян, які проживають або працюють у районі розташування сховищ радіоактивних відходів та об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, на компенсацію за шкоду, заподіяну цими сховищами та об'єктами; право персоналу, який працює з радіоактивними

¹⁴⁰ Кульчицький С. Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні / С. Кульчицький // Політика і час. - 2001. - № 8. — С. 13-23. - С. 19-20.

відходами, на соціальний захист; право громадян та їх об'єднань на участь у прийнятті рішення про проведення проектно-пошукових робіт для розміщення об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами; право громадян та їх об'єднань на ознайомлення з висновками державної екологічної експертизи та державної експертизи з ядерної та радіаційної безпеки в процесі прийняття рішення про проведення проектно-пошукових робіт для розміщення об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами; право персоналу уранових об'єктів на соціально-економічну компенсацію негативного впливу виробничої діяльності уранових об'єктів у зв'язку з дією іонізуючого випромінювання; право персоналу уранових об'єктів на професійну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації; право персоналу уранових об'єктів на обов'язкове страхування від впливу іонізуючого випромінювання та інших негативних факторів під час виробничої діяльності; право на грошову компенсацію за заподіяння смерті, за заподіяння шкоди здоров'ю, за шкоду, заподіяну майну особи внаслідок спричинення ядерної шкоди; право працівників Чорнобильської АЕС та мешканців міста Славутич у зв'язку з достроковим зняттям з експлуатації Чорнобильської АЕС на соціальне забезпечення та страхування, на подальше працевлаштування, право на користування закладами охорони здоров'я за попереднім місцем роботи, право на отримання допомоги та доплат, право на достроковий вихід на пенсію, збереження пільг тощо; право на думку відповідної територіальної громади (відповідних територіальних громад), висловленої під час проведення громадських слухань в процесі обґрунтування прийняття закону стосовно розміщення ядерної установки або об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами; право на проведення консультативного референдуму щодо розміщення ядерної установки або об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами; права постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; права населення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

З наведеного вбачається, що право людини на ядерну безпеку є складним правом, забезпечення якого тісно пов'язане з іншими правами, зокрема, правом соціального захисту та соціального забезпечення, правом на охорону здоров'я, правом на соціально-економічну компенсацію від ризику діяльності у сфері використання ядерної енергії, а також з гарантіями забезпечення, доступу, до інформації та правом на її отримання, правом на участь у формуванні політики у сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіаційної безпеки, захистом від впливу іонізуючого випромінювання, правом на відшкодування шкоди спричиненої негативним впливом іонізуючого випромінювання та ін. Поряд з цим у законодавстві відображено комплекс прав, зокрема цивільного, трудового спрямування, які мають віддалений зв'язок із суспільними відносинами у сфері використання ядерної енергії. Значна кількість прав, протиріччя у відмежуванні з іншими видами прав, механізмах їх забезпечення в сукупності ускладнюють їх застосування на практиці.

Так, проблеми реалізації права на участь у формуванні політики в сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки засвідчують відсутність дієвих механізмів участі громадян у прийнятті рішень. Зокрема, за пунктом 13 постанови Кабінету Міністрів України від 18 липня 1998 р. № 1122 «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки» передбачено, що висновки та пропозиції, висловлені у процесі громадських слухань, мають рекомендаційний характер і можуть бути враховані під час прийняття уповноваженими центральними органами виконавчої влади рішень з предмета громадських слухань, підготовки аналітичних матеріалів, доповідей тощо ¹⁴¹.

Відповідно до пункту 20 Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на стан довкілля, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 2011 р. № 771, за результатами громадського обговорення його організатор

¹⁴¹ Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки : пункт 13 постанови Кабінету Міністрів України від 18 липня 1998 р. № 1122. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1122-98-%D0%BF>

готує матеріали, які включають документи, що підтверджують факти розміщення в засобах масової інформації, на інформаційних стендах відомостей про його проведення, надсилання індивідуальних повідомлень тощо, перелік пропозицій (зауважень), що надійшли, та відомості про їх врахування або причини відхилення (зокрема часткового), а в разі відсутності пропозицій (зауважень) - акт про їх відсутність. За підпунктом другим пункту 5 зазначеної постанови врахування пропозицій (зауважень) громадськості забезпечує орган, який приймає рішення ¹⁴².

За статтю 6 Закону України «Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення» прийняття рішення щодо продовження терміну експлуатації існуючих ядерних установок приймається органом державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки на підставі висновку державної експертизи ядерної та радіаційної безпеки шляхом внесення змін до ліцензії на експлуатацію ядерної установки ¹⁴³.

З наведених вище законодавчих положень випливає, що врахування результатів громадського обговорення питань, пов'язаних з продовженням терміну експлуатації енергоблоку АЕС, забезпечує орган, який приймає таке рішення. При цьому, як вбачається з положень статті 11 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», на громадські слухання виноситься висновок державної експертизи з ядерної та радіаційної безпеки. Право на участь у формуванні політики в сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки за своїм юридичним змістом є рекомендаційним. До того ж не відповідає вимогам Конвенції про доступ до інформації, участь

¹⁴² Будрук О. Ядерна зброя на території України: проблеми набуття без'ядерного статусу / О. Будрук [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article &sid=685>

¹⁴³ Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення: Закон України від 08.09.2005р N № 2861-IV. - Електронний ресурс. - [Режим доступу]: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2861-15>

громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, згідно яких результати участі громадськості повинні бути належним чином враховані. Відтак, рекомендаційний характер рішень громадськістю сприяє формуванню пріоритету державних інтересів над суспільними.

Слід відзначити, що на упорядкування ядерного законодавства спрямовувався проект Ядерного кодексу України¹⁴⁴. Підтримуючи ідею необхідності удосконалення ядерного законодавства, підвищення безпеки використання ядерної енергії та забезпечення енергетичної безпеки країни, прийняттю Ядерного кодексу України повинно передувати визначення його правових засад, моделі внутрішньо узгодженої системи кодексу, що не було належним чином вирішено авторами законопроекту. Як відомо, розроблення кодифікованого акту передбачає змістовну та якісну переробку нормативного матеріалу, кодифікація - це форма правотворчості, вдосконалення законодавства по суті¹⁴⁵. Зокрема, у науці висловлювалась думка стосовно доцільності прийняття Кодексу законів України про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку і пропонувалась його структура¹⁴⁶.

У процесі створення такого законодавчого акту доцільним видається необхідність опрацювання механізмів забезпечення не тільки індивідуальних прав у сфері використання ядерної енергії, а також колективних прав громадян та їх об'єднань, прав населення окремих територій. Ключовим питанням, яке потребує розв'язання, серед іншого, є визначення юридичного змісту ядерної безпеки, його теоретико-правового обґрунтування, місця в системі інших видів безпеки та ін.

¹⁴⁴ Повідомлення про оприлюднення проекту Ядерного кодексу України від 5 січня 2011 року // Офіційний веб-сайт Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. - Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=188120&cat_id=35082.

¹⁴⁵ Зайчук О. В. , Оніщенко Н. М. Теорія держави і права: Академічний курс.- Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm

¹⁴⁶ Балюк Г. І. Проблеми формування та становлення ядерного права в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / Балюк Галина Іванівна. - Київ, 2000.-360 с.

Стан реалізації права людини на ядерну безпеку засвідчує необхідність упорядкування комплексу гарантованих прав у сфері використання ядерної енергії, здійснення їх систематизації у контексті проведення науково-правових досліджень з проблем безпеки використання ядерної енергії. Ефективному розвитку законодавства сприятиме, на нашу думку, встановлення конституційних принципів використання ядерної енергії та гарантування прав людини на ядерну безпеку.

Отже, після проведеного дослідження варто зробити наступні висновки:

- Процес ядерного роззброєння України був викликаний як зовнішніми, так внутрішніми причинами становища нашої держави та має свої позитивні та негативні сторони, серед яких - незахищеність на світовій арені, забезпечення екологічної безпеки, неспроможність утримання ядерної зброї та проведення якісних досліджень у даній галузі, недостатнє закріплення усіх питань цієї сфери на конституційному рівні, незабезпечення найвищої соціальної цінності - життя та здоров'я людини.

- Стан реалізації права людини на ядерну безпеку засвідчує необхідність упорядкування комплексу гарантованих прав у сфері використання ядерної енергії, здійснення їх систематизації у контексті проведення науково-правових досліджень з проблем безпеки використання ядерної енергії. Ефективному розвитку законодавства сприятиме, на нашу думку, встановлення конституційних принципів використання ядерної енергії та гарантування прав людини на ядерну безпеку.

- Безумовно, наявність ядерної зброї та правильного законодавчого врегулювання її зберігання та використання забезпечили б повноцінний захист нашої держави на світовій арені. Однак, існують й певні недоліки даного введення, насамперед, негативний вплив на природне середовище, порушення зобов'язань щодо без ядерного статусу України, а також додаткові витрати на утримання та проведення якісних досліджень щодо ядерної зброї.

Отже, ядерна зброя справді постає вагомим засобом захисту суверенітету України, а також прав та свобод людей і громадян нашої держави, однак є

важким тягарем, який потребує досконалого законодавчого регулювання, високого фінансування та хороших спеціалістів для належного утримання та проведення досліджень в даній сфері. Важливим є той факт, що наявність ядерної зброї з дотриманням вище зазначеного забезпечила б статус України як незалежної «впливової» держави з непорушним суверенітетом та належно забезпечила б права і свободи людини і громадянина.

1.3 Конституційне право людини та держави на ядерну безпеку

Здатність людини, суспільства та держави протистояти деструктивним проявом конституційних конфліктів, а також внутрішнім й зовнішнім загрозам характеризує відносно нове для теорії конституційного права поняття конституційної ядерної безпеки.

На думку більшості вчених безпека оцінюється як певний факт, як щось цінне й досяжне, що створюється людьми. Фактично безпека являє собою певну потребу й благо, тому що віднесення того чи іншого об'єкта до важливого або цінного для людини означає, що цей об'єкт, а чи стан є благом – потребою. В. Тихий вважає, що ідея безпеки людини була висунута в теорії суспільного договору, яка по суті є захисною теорією¹⁴⁷ Так, спільною рисою природного стану, в якому довгий час перебували люди, є необмежена особиста свобода. Нею люди свідомо вирішили поступитися на користь держави для забезпечення прав людини. За таких обставин, відповідно до теорії суспільного договору, люди свідомо будували суспільство, уклали союз для охорони власних інтересів.

«Право людини, – писав Кант, – має її убезпечувати, воно надійніше всіх стін»¹⁴⁸. Ідея прав людини пройшла перевірку часом, вона була гаслом буржуазних революцій, що зруйнували феодалізм, і відіграла роль у падінні

¹⁴⁷ Тихий В.П. Поняття безпеки людини і її правове забезпечення// В.Тихий// Вісник Асоціації кримінального права України. - 2016 №1(6). - с.26.

¹⁴⁸ Кант И. Из лекций по этике / И.Кант // Этическая мысль. – М. : Изд-во Республика, 1998. – С. 306.

тоталітарних режимів, розвалі комуністичної системи, розпаді СРСР та створенні на його теренах цілої низки суверенних, незалежних, соціальних, правових, демократичних держав в тому числі України.

Ідея невід'ємних прав людини стала основою перших у світі конституцій. Зокрема, вона стала ідеологічною основою так званої Конституції Пилипа Орлика (1710 р.). В Американській декларації незалежності (1776 р.) визначено, що всі люди створені рівними і всі вони наділені Творцем невід'ємними правами, до яких належать права на життя, на свободу і на прагнення до щастя. Автори Декларації визнавали, що влада уряду дійсна і підтримується підданими доти, доки вона захищає право людини і ґрунтується на згоді тих, ким управляють.

А. Маслоу вважає, що мирне, спокійне життя, стабільне, добре суспільство, як правило, дає своїм членам можливість почувати себе в достатній безпеці; так само, як сита людина не відчуває себе голодною, той, хто перебуває в безпеці, не відчуває загрози ¹⁴⁹.

Враховуючи наведені думки вважаємо, що проблема безпеки завжди була і залишається актуальною для людини і суспільства в цілому. Людина постійно дбає про збереження своїх прав і свобод від тих чи інших посягань, небезпечних явищ, зокрема, ядерних, прагне до безпеки, бо це благо є вічною природною необхідністю, умовою для її життєдіяльності. Безпека є найнеобхіднішою з потреб людини і її «продукування» не може зупинятися ні на мить. Тому в Україні безпека людини і визнається однією з найвищих соціальних цінностей (ч. 1 ст. 3 Конституції України) ¹⁵⁰.

Не менш актуальним в сучасних умовах залишається Конституційна та національна безпека в цілому нашої держави. Адже, реалізовані та нереалізовані спроби в процесах конституційних реформ, модернізації Основного закону, факти підміни конституційних норм політичною

¹⁴⁹ Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; изд 3-е. – СПб. : Питер, 2003. – С. 63-64.

¹⁵⁰ Конституція України від 28 червня 1996 року. - Електронний ресурс. – [Режим доступу]:<http://zakon3rada.gov.ua/laws/show>

доцільністю, відсутності механізму щодо реалізації прав й свобод людини продовжують мати місце і нині. За таких обставин Конституція України потребує захисту.

Виділяючи конституційну безпеку, як одну із сутнісних сторін національної безпеки, потрібно спочатку звернути увагу на правовий характер цього поняття. Адже, Конституційна безпека включається в поняття правової безпеки, яка своєю чергою, поряд з економічною, екологічною, інформаційною та іншими, входить до складу національної безпеки.

В. Мамонов вказує на відмінність понять між конституційною та національною безпекою; а саме, якщо конституційна безпека забезпечує охорону юридичної конституції, то національна безпека - фактичної конституції нашої держави¹⁵¹.

І. Гончаров розглядає конституційну безпеку як внутрішню безпеку держави, яка передбачає стан захищеності основ конституційного ладу країни від загроз, що мають переважно внутрішній характер, і при цьому забезпечує стабільний, поступальний розвиток особистості, суспільства і держави¹⁵².

А. Селіванов та А. Стрижак вказують на те, що для того, «щоб правильно розуміти конституційну безпеку, важливо обумовити її об'єкти, якими є національні інтереси як інтегральна основа балансу між вищими інтересами особи, держави та суспільства. Це означає у своєму змісті такі конституційні ознаки: а) інтереси особистості – здатність реалізовувати конституційні права та свободи; б) інтереси суспільства – здатність формувати та контролювати демократичний лад держави, використовувати можливості соціальної правової держави; в) інтереси держави – встановлювати та зберігати конституційний

¹⁵¹ Мамонов В.В. Конституционные основы национальной безопасности: автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук. – Саратов, 2004.

¹⁵² Гончаров И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности государства // Государство и право. – 2003. – №12.

правопорядок, конституційний лад, забезпечувати цілісність територіального народонаселення, законність у всіх сферах діяльності»¹⁵³.

Відповідно до національного законодавства нашої держави в якому дається визначення окремо національної безпеки як захищеності життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства і держави, забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам¹⁵⁴.

За висновками окремих вчених вони теж дотримуються думки щодо визначення національної безпеки. Так, С. Степашин визначає безпеку держави як «захищеність якісного стану суспільних відносин, що забезпечують прогресивний розвиток людини й суспільства в конкретних історичних та природних умовах від небезпек, джерелом яких є внутрішні й зовнішні суперечності»¹⁵⁵.

Враховуючи викладені думки вчених, вважаємо, що поняття національної безпеки як в міжнародному так і національному законодавстві слід розглядати як ширше поняття по відношенню до конституційної безпеки. Підтвердження цьому Закон України «Про основи національної безпеки». Адже в будь-якій державі існують потенційні як конституційні так й національні конфлікти, загрози, особливо в сучасних умовах при наявності ядерної безпеки. Тому на противагу цьому як суспільство так і держава повинна впроваджувати через правові інструменти комплекс заходів захисту різного роду безпеки, зокрема, суверенітету, незалежності, мирного та військового використання ядерної енергії.

Застосування інтегрованого підходу до розуміння безпеки використання ядерної енергії передбачає дослідження військової та енергетичної складових використання ядерної енергії. Це пов'язано з тим, що до певного періоду

¹⁵³ Селиванов А.А. Вопросы теории конституционного правосудия в Украине: актуал. вопр. соврем. развития конституц. правосудия / А.А. Селиванов, А.А. Стрижак. – К. : Логос, 2010.

¹⁵⁴ Про основи національної безпеки: закон України від 15 грудня 2005 року № 3200-IV// Офіційний вісник України. –2003. – №29. – Ст. 1433.

¹⁵⁵ Степанишин С.В. Безопасность человека и общества (политико-правовые вопросы). – СПб., 1994.

розвиток правового регулювання історично відбувався відокремлено у напрямках мирного та військового використання ядерної енергії. Зокрема, забезпечення безпеки використання ядерної енергії охоплює потребу у створенні умов для безпечного, надійного та сталого функціонування ядерної енергетики та її максимально ефективного розвитку, зменшенні техногенного навантаження на довкілля. Після трагічних подій на японській станції «Фукусіма-1» подолання наслідків чергових аварій на мирних атомних електростанціях стало одним із пріоритетних питань подальшого удосконалення забезпечення ядерної та радіаційної безпеки у світі¹⁵⁶.

Сьогодні окрім потреби удосконалення енергетичної складової використання ядерної енергії та розвитку законодавства у сфері мирного використання ядерної енергії актуальним став пошук нових правових механізмів забезпечення національної безпеки країн, обумовлених військовим аспектом використання ядерної енергії, зокрема, у контексті ефективності юридичних гарантій для країн, що відмовилися від ядерної зброї, та оформлення без'ядерного статусу.

Історично поняття безпеки у сфері мирного використання ядерної енергії до середини 80-тих розглядалося у контексті забезпечення технічної безпеки та дотримання правил технічної експлуатації об'єктів ядерно-енергетичної сфери, а також безпеки персоналу. Такий підхід був характерним для розвитку національного законодавства країн з ядерної енергетикою.

Особливості правового регулювання використання ядерної енергії до 90-их років ХХ сторіччя досліджуються наукою переважно через вплив економічного чинника, пов'язаного з тенденціями розвитку ядерного права в західних країнах, а також у посткомуністичних країнах.

У західних країнах дію механізму правового регулювання було орієнтовано на забезпечення безпечного використання ядерної енергії в мирних

¹⁵⁶ Павло Хазан: Чорнобиль та Фукусіма - дві катастрофи планетарного масштабу з періодом 25 років. 12 апреля 2011, електронний ресурс blogs.korrespondent.net/.../3257381-pavlo-khazan-chornobyl-ta-fukusima-dvi-katast...

цілях, що визначався такими факторами: технологічний та медично-біологічний, тобто вплив джерел іонізуючого випромінювання на людину, що обумовлює специфіку форм і методів правового регулювання відносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки персоналу, інших категорій населення і захисту навколишнього середовища; забезпечення безпеки, що означає створення режиму фізичного захисту ядерних та радіоактивних матеріалів; запобігання використанню ядерних матеріалів у військових цілях; приватизація ядерної енергетики; підвищення ролі громадськості та вплив на характер правового регулювання; тісний зв'язок національного законодавства з міжнародними угодами в цій сфері¹⁵⁷.

Вчені виокремлюють наступні етапи розвитку правового регулювання ядерної безпеки, а саме:

1. Перший етап, коли ядерна енергія застосовується переважно в медицині, менше – в промисловості, створюються правові норми, спрямовані на захист персоналу від джерел іонізуючого випромінювання, радіоактивних речовин і рентгенівського випромінювання (1930–1945 рр.);

2. Другий етап (1945–1953 рр.) ядерна енергія застосовується у промисловості військового характеру, водночас приймаються перші закони про використання ядерної енергії, особливістю яких є встановлення державної монополії на ядерну енергію;

3. Третій етап (1953–1954 рр.) відзначився відмовою від державної монополії та означився початком міжнародного співробітництва ядерних і неядерних держав, створенням транснаціональних корпорацій. Правові норми в цей період регламентують структуру і функції органів управління в сфері сприяння розвитку ядерної енергетики, також розробляються норми з безпеки ядерних установок та матеріалів, радіаційного захисту персоналу, населення,

¹⁵⁷ Йойрыш А. И. Атомное законодательство капиталистических стран: сравнительно-правовой анализ / А. И. Йойрыш, А.Б. Чопорняк. – М. : Наука, 1990. – 319 с.

навколишнього середовища, захисту від іонізуючої радіації та норми про цивільну відповідальність за ядерну шкоду.

Водночас у країнах колишнього соціалістичного табору правові дослідження здійснювалися під впливом панування концепції так званого «мирного атому»¹⁵⁸, тобто ідеї повної відсутності небезпеки й ризику для людини та її оточення¹⁵⁹. Як зауважує у цьому контексті Балюк Г. І., проблема необхідності створення адекватного правового регулювання у сфері діяльності всіх суб'єктів ядерно-енергетичної системи в колишньому СРСР ігнорувалася¹⁶⁰. Так, якщо у західних країнах були прийняті закони про використання ядерної енергії, то такого нормативного акта в країнах соціалістичного табору не було. Правове регулювання відносин використання ядерної енергії у цих країнах характеризувалося розрізненістю, відсутністю комплексних актів та відсутністю норм загального наукового характеру (визначення принципів, науково-практичних цілей, завдань, правових особливостей регулювання, оскільки переважав розвиток підзаконних нормативних актів, які стосувалося лише окремих питань використання ядерної енергії¹⁶¹. Переважно, правові дослідження були спрямовані на вивчення локальних проблем і розвитку радіаційно-гігієнічного законодавства.

Особливості розвитку правового регулювання використання ядерної енергії були пов'язані з тим, що ядерна енергетика фактично розвивалась як побічна гілка «гонки озброєння» економічно розвинутих держав з кінця 40-х років ХХ століття. Перші ядерні реактори технологічно призначались для забезпечення виробництва атомної бомби, для чого створювалися різні типи дослідницьких і промислових ядерних установок, призначених для військових цілей (потужності для напрацювання плутонію та енергоустановка для

¹⁵⁸ Йойрыш А. И. Атом и право/ Йойрыш А. И. – М.: Международные отношения, 1969. – 221с.

¹⁵⁹ Балюк Г.І. Проблеми формування та становлення ядерного права в Україні: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01; 12.00.06/ Галина Іванівна Балюк. – К., 2000. – 360 с.

¹⁶⁰ Там само, С. 140 .

¹⁶¹ Там само, С. 196.

підводних човнів). Розвиток ядерної енергетики представляв собою модернізацію військових прототипів шляхом покращання їх систем безпеки й управління, і тільки з середини 80-х років прототипами реакторів були вже не військові, а енергетичні реактори першого покоління. Це зумовило впродовж становлення ядерної енергетики появу значної кількості норм, правил, стандартів з ядерної безпеки, а також з радіаційної безпеки, що були спрямовані на забезпечення технічної складової безпеки ядерних установок, ядерних речовин та матеріалів, радіоактивних матеріалів тощо.

Відтак правове регулювання безпеки використання ядерної енергії розвивалося у сфері мирного використання ядерної енергії, зокрема, ядерної енергетики. Незалежно від типу економічної системи країни формувалися та удосконалювалися стандарти ядерної та радіаційної безпеки.

Стосовно сфери військового використання ядерної енергії до 90-их років ХХ ст. слід зауважити, що катастрофічні наслідки застосування ядерної зброї під час Другої світової війни вплинули на розвиток правового регулювання використання ядерної енергії у військовій сфері. На першому засіданні Генеральної Асамблеї ООН 24 січня 1946 року було поставлено питання про заборону використання ядерної зброї та її повного знищення шляхом «виїмки з національних арсеналів атомної зброї інших видів зброї масового знищення» та визначення статусу ядерної зброї поза законом. Однак ці прагнення не були реалізовані, й основний науково-промисловий потенціал окремого кола країн було спрямовано на розробку ядерної зброї у післявоєнний період. В аспекті використання ядерної енергії у військових цілях ядерна безпека формувалася як складова міжнародної безпеки, що досягалася шляхом створення системи гарантій подальшого нерозповсюдження ядерної зброї у світі, передбачених Положеннями Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року, що трокається України, то 16 листопада 1994 року Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерних матеріалів як безядерна держава, а 12 липня 1996р. наша держава приєдналася до Віденської конвенції.

У зв'язку з наведеними особливостями розвитку правового регулювання до цього часу у науці не сформовано єдність поглядів на визначення галузевої приналежності правових норм, спрямованих на регулювання безпеки використання ядерної енергії. Принагідно відзначимо, що деякі з них є застарілими та не відповідають сучасним вимогам.

Зокрема, до міжнародного ядерного права відносять сукупність принципів і норм регулювання міжнародного співробітництва держав та інших суб'єктів міжнародного права в сфері мирного використання ядерної енергії й попередження небезпеки ядерної війни; її джерелами виступають міжнародні договори, що обмежують розповсюдження ядерної зброї, договори про створення без'ядерних зон, договори про попередження радіоактивного забруднення, відповідальність за шкоду від ядерної діяльності, міжнародні організації зі співробітництва в галузі використання ядерних матеріалів.

Разом з цим деякі вчені не виділяють ядерне право в окрему галузь та відносять її норми до права міжнародної безпеки або до міжнародно-правового регулювання економічного і науково-технічного співробітництва.

Обґрунтованим є висновок, згідно з яким у рамках сучасного міжнародного правопорядку навряд чи виправданий розподіл ядерної безпеки на дві складові – мирну та військову, оскільки поняття ядерної безпеки не може бути однозначним і має різні смислові відтінки: можна вести мову про ядерну безпеку як в широкому розумінні, так і у вузькому, стосовно окремих сфер застосування ядерної енергії¹⁶². На думку Парамузова О. Г., міжнародна ядерна безпека – це такий стан суспільних відносин, коли існує впевненість у відсутності будь-якого роду ядерної небезпеки, починаючи від можливості радіоактивного забруднення навколишнього середовища та закінчуючи вірогідністю здійснення агресії із застосуванням ядерної зброї.

¹⁶² Парамузова О.Г. Международная ядерная безопасность и проблемы совершенствования национального законодательства Российской Федерации / О.Г. Парамузова // Российский ежегодник международного права 2006. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 141-153.

На думку вчених невирішеною залишається проблема встановлення факту порушення державою своїх обов'язків, у зв'язку з чим потребують розробки стандарти відповідальності щодо ядерної діяльності. Так, у практиці судів в одних випадках при визначенні відповідальності виходять лише з недбалості, в інших – на основі порівняння ризику і користі робиться спроба збалансувати інтереси сторін, нарешті, у деяких випадках відповідальність визначається виходячи лише з самого факту заподіяння шкоди (сувора відповідальність).

В умовах використання ядерної енергії з мирними цілями слід назвати недоліки в галузі режиму цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду, а також відповідальності держав за транскордонну ядерну шкоду. Вчені звертають увагу на невизначеність права на відшкодування у випадку, якщо ядерний інцидент стався внаслідок «дій війни» (*acts of war*), а також конкретики щодо того, чи включає це поняття терористичні дії. На їх думку, необхідно створювати більш гнучке законодавство, оскільки історично склалося так, що воно рідко було предметом спорів, у результаті чого створився негнучкий режим, який може бути змінений лише на конституційному рівні, оскільки міжнародні договори не відіграють належної ролі в регулюванні проблем ядерної відповідальності у сфері використання ядерної енергії, що свідчить про потребу комплексного проведення додаткових досліджень на рівні національного права.

Таким чином, вченими обґрунтовуються декілька ключових тенденцій: недоцільність на сучасному етапі розмежування мирної та військової складових ядерної безпеки; необхідність зміщення акценту з міжнародно-правового регулювання на національний рівень, зокрема, на удосконалення

конституційного регулювання безпеки використання ядерної енергії.

В нашій державі правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України. Передумовою прийняття якої послужило ухвалення конституційного акту Декларації про державний суверенітет України ¹⁶³. Однак,

¹⁶³ Декларація про державний суверенітет України / Відомості Верховної Ради України. - 1990. - № 27. – ст. 132. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]:<http://zakon3rada.gov.ua/>.

Р. Коцюба вважає, що значна частина положень Декларації про державний суверенітет України залишилось нереалізованими¹⁶⁴. На думку автора така ситуація пов'язана з неоднозначним ставленням наукового середовища до конституційної природи Декларації. Адже Основний Закон держави не імплементував права людини на ядерну безпеку, яке було прописано в Декларації.

З набуттям Україною незалежності, прийняття Декларації (16 липня 1990р.) про державний суверенітет України постала головна проблема захисту людини та й самої держави від ядерної небезпеки. Адже Україна після розпаду СРСР посідала третє місце у світі за ядерним потенціалом. Тому, саме Декларацією було проголошено про намір України стати нейтральною державою та дотримання трьох неядерних принципів «не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї».

З метою реалізації положень декларації Верховна Рада України прийняла Заяву від 24 жовтня 1991 року «Про без'ядерний статус України»¹⁶⁵, згідно з якою Україна визнала себе неядерною державою, зобов'язалась проводити політику повного знищення ядерної зброї на своїй території, приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, уклала з МАГАТЕ відповідні угоди про гарантії¹⁶⁶. Україна активно виступала за загальне ядерне роззброєння з наміром бути без'ядерною державою з позаблоковим статусом.

Постановою Верховної ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу» від 9 квітня 1992 року було підтверджено взятий Україною курс на дотримання у майбутньому трьох неядерних принципів, «не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї», а також позаблоковості й нейтралітету. У Военній доктрині України, затвердженій 19 жовтня 1993 року Постановою Верховної Ради України, було проголошено

¹⁶⁴ Коцюба Р.О. Деклараційне і конституційне право Укоаїнського народу – стратегія в європейський розвиток / Р.О. Коцюба, О.П. Коцюба// Голос України. – 2010.-№32(4782). – С. 6-7.

¹⁶⁵ Заява “Про без'ядерний статус України” / Відомості Верховної Ради. – 1991.- №51.-Ст. 742. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon3rada.gov.ua/>.

¹⁶⁶ Шемшученко Ю. С. Ядерне законодавство. Збірник нормативно-правових актів./ [Ю.С. Шемшученко, Г. І. Балюк]. –К.: ІнЮре, 1998. –608 с.

неприпустимість застосування ядерної зброї, виключення з арсеналу своєї зовнішньої політики загрози її використання.

Однак, при розробці нової Конституції України означені положення про без'ядерний статус та нейтралітет не отримали закріплення в конституційних нормах, що є недоліком з огляду на можливі небезпечні наслідки відсутності механізму, який би унеможливив не виважене прийняття рішень на державному рівні та порушення законів окремими суб'єктами влади.

Саме ця проблема не визначає (не конкретизує) статусу України в міжнародному співробітництві, а також підтримання міжнародної безпеки.

Виходячи з положень Декларації про державний суверенітет України наша держава в міжнародному співробітництві визнається нейтральною та без'ядерною.

А. Дмитрієв відмічає, що історично концепція нейтралітету вперше стала новим інструментом врегулювання міжнародних відносин у XIX столітті ¹⁶⁷. Водночас розробка та розвиток доктрини нейтралітету як й інших правових концепцій супроводжувалися дискусіями серед юристів – міжнародників різних часів. Дмитрієв А.І. детально аналізує три періоди розвитку інституту постійного нейтралітету:

1. XIX століття (проблеми установаження та припинення нейтралітету, права й обов'язки нейтральних країн, їх взаємин з іншими державами, надання гарантій нейтрального статусу великими європейськими державами тощо);

2. перша половина XX століття (проблеми гуманізації війни, визначення прав і обов'язків нейтральних у війні країн, пошуку шляхів нового універсального порядку, створення Ліги Націй);

3. сучасний універсальний правопорядок після другої половини XX століття (створення ООН, трансформація постійного нейтралітету);

¹⁶⁷ Дмитрієв А.І. Інститут постійного нейтралітету в міжнародному праві: монографія/ Анатолій Іванович Дмитрієв. – К.: ТОВ "Юридична думка", 2005. – 312 с.

Після проведеного дослідження вчений надає відповідну оцінку України: «позаблоковий, постійно нейтральний статус, за змістом Декларації, не лише «декларативно-політично», а й фактично забезпечував зовнішню і внутрішню безпеку та ідентифікацію державності України. Законодавець дуже влучно знайшов потрібну для геополітичної конфігурації всього пострадянського простору формулу, притаманну саме Україні. Ця формула врахувала позитивний міжнародно-правовий досвід Швейцарії та Австрії, які в різні історичні часи саме таким шляхом досягли суверенітету та ідентифікували державність, виражаючи волю своїх народів. Декларативне визнання неядерних принципів окреслювало неядерне майбутнє постійно нейтральної України, надавало системності поглядам законодавця на майбутні міжнародні відносини у глобалізованому світі».

Вчений А. Дмитрієв обґрунтовано піднімає конституційну проблему щодо неузгодженості законодавчого регулювання нейтралітету та його забезпечення, а також необхідності прийняття відповідного закону в цій сфері. На його думку, міжнародними чинниками гарантування постійно нейтрального статусу України можуть бути країни «ядерного клубу», які гарантували суверенній Україні мир та безпеку за умови правонаступництва зобов'язань колишнього СРСР за Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року, вірогідна резолюція ООН, яка буде зобов'язана розглянути звернення України стосовно надання статусу постійного нейтралітету та низку двосторонніх угод із сусідніми країнами.

В українському контексті питання набуття нейтрального та без'ядерного статусу є тісно взаємопов'язаними, оскільки Україна була визнана нейтральною в результаті відмови від ядерної зброї. Підтвердженням без'ядерного статусу України є також Будапештський меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Однак, проблема без'ядерного статусу впливає з урахуванням обґрунтованих побоювань щодо його поновлення та можливого порушення у зв'язку з цим численних міжнародних норм, адже не має конституційної норми

щодо його закріплення, а також перспектив участі в НАТО як організації, що проводить ядерну політику, та порушення, відповідно, принципу нейтралітету України.

Варто відмітити, що як політики так і окремі вчені розглядають ядерну зброю як засіб забезпечення національної безпеки та спосіб політичного стримування. Ядерна зброя «має могутній людський потенціал, значні ресурси, високий рівень продуктивних сил, за правильного використання цього потенціалу Україна могла б перетворитися на сильного конкурента для країн європейського континенту¹⁶⁸. Про те, на думку Р.Коцюби це не є аргументом, оскільки існують цивілізовані підходи до визначення « сильного» конкурента, такі як наявність правового законодавства, міжнародна співпраця, рівень технологічного та економічного розвитку тощо¹⁶⁹.

У засобах масової інформвції все частіше дебатуються питання можливості відновлення ядерного статусу України. Це вимоги окремих політичних сил¹⁷⁰, заяви окремих вчених про необхідність відновлення без'ядерного статусу. Гостро обговорюються умови перегляду Будапештського меморандуму, внаслідок яких може бути прийняте рішення про поновлення ядерного статусу України. За результатами останніх опитувань 43% українців виступають за відновлення ядерного статусу країни¹⁷¹.

Невирішеність проблем ядерної безпеки України також є питанням надання подальших гарантій безпеки Україні¹⁷². В цьому аспекті питання володіння країною ядерною зброєю впливає на баланс, який існує в міжнародній системі нерозповсюдження. Відтак Україна повинна бути обережною при прийнятті рішень щодо розвитку національної ядерної

¹⁶⁸ Журавський В.С. Україна політична: переступити через прірву/ Журавський В.С. – К.: Логос, 1995. – 208с

¹⁶⁹ Коцюба Р.О. “Концептуальні засади конституційного забезпечення прав і свобод людини на ядерну безпеку в Україні” / Р. О. Коцюба// Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку” – Харків: “Право”, 2008. – С. 97-100.

¹⁷⁰ Крымские правые партии требуют вернуть Украине ядерный статус из-за обращения Медведева / Веб-сайт новостей. – 12/08/2009, 18:02. - Електронний ресурс. – [Режим доступу]:<http://news.start.crimea.ua/news>.

¹⁷¹ 43% українців прагнуть відновлення ядерного статусу України / 02 липня 2014 р. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: www.unian.ua/.../935107-43-ukrajintsiv-pragnut-vidnovlennya-yadernogo-statusu-ukra...

¹⁷² Яценюк Арсеній “Отказу от ядерных материалов должны предшествовать гарантии безопасности для Украины” / Интернет -видання “ODESSA daily”, 16.04.2010, 14:40. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.odessa-daily.com.ua/>

програми, оскільки це має вирішальне значення в міжнародному контексті нерозповсюдження.

За висновками вчених, держава ймовірно намагатиметься зробити ядерну зброю елементом своєї стратегії національної безпеки, коли так звані творці ядерного міфу:

а) підреслюють небезпеку, яка загрожує країні, або її невисокий міжнародний статус;

б) змальовують зазначену стратегію як найкращий спосіб розв'язання цих проблем;

в) пов'язують ці уподобання та аргументи (ядерні міфи) з існуючими культурними нормами та політичними пріоритетами;

д) переконують вище керівництво держави пристати до цієї системи поглядів і діяти, керуючись нею¹⁷³.

Відповідно до цього було розроблено систему попереджувальних індикаторів щодо ядерного розповсюдження: індикатори наявності ядерних міфів та міфотворців; індикатори зміни безпекових умов; індикатори динамічного розвитку ядерної програми. За оцінками експертів, «спрацювання» другого індикатора можливе, якщо найблищим часом Україна не вступить до НАТО і ЄС та будуть продовжувати напружені стосунки з Росією, а також під впливом додаткового фактору, що загострює ситуацію, - розвалу ДНЯЗ та відповідного режиму нерозповсюдження, націоналістичний уряд України з ймовірністю 5% може вирішити, що безпека може бути забезпечена лише завдяки розвитку незалежної ядерної програми.

Якщо враховувати означені індикатори та з огляду на те, що на практиці кожна країна, яка приховано розвивала ядерну зброю, спочатку заявила про створення власних технологій збагачення урану начебто для мирних цілей,

¹⁷³ Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України: зб. наук. праць/ за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф. В.П. Горбуліна.// Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики України на євроатлантичному векторі [Текст] : науково-інформ. збірник / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України ; заг. ред. В. П. Горбулін. - К. : Євроатлантикінформ, 2005. - 216 с. - (Серія "Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України" ; вип. 8).

саае тому світове співтовариство буде застосовувати всі наявні інструменти, щоб зменшити ймовірність розвитку ядерної програми певної країни у несприятливому руслі з точки зору глобальної безпеки. Якщо можна виключити крайній випадок – застосування проти України ядерної зброї – то інші заходи і політичні інструменти, включаючи багатосторонні та односторонні санкції, викреслювати не можна, приклади таких заходів, вжитих США, продемонстрували рішучість Вашингтону звернутися до них, навіть коли країна, яка «створює проблеми», є давнім партнером США (наприклад, Пакистан, Південна Корея, Тайвань).

Особливо це питання набуває актуальності на міжнародному рівні, коли за заявою голови МАГАТЕ, існує реальна небезпека збільшення ядерних країн. Таким чином, існує потенційна небезпека необережного прийняття рішень з питання відновлення ядерного статусу України, що може призвести до застосування військових санкцій.

Вдосконаленням конституційних засад права людини на ядерну безпеку є розробка конституційних положень, спрямованих на недопущення відновлення ядерного статусу України. Такий конституційний розвиток обумовлється наслідками Чорнобильської катастрофи і сприятиме покращенню екологічної безпеки, по-перше, і, по-друге, - це крок до практичної реалізації права людини на ядерну безпеку.

На нашу думку, вдосконаленням конституційних засад прав людини на ядерну безпеку могло б стати створення без'ядерної зони на території України. В науці міжнародного права існують певні розробки в цьому аспекті. Без'ядерна зона – вільна від ядерної зброї, є частково демілітаризованим та частково нейтралізованим районом, на території якого згідно з міжнародною угодою між зацікавленими країнами сторони зобов'язуються не розробляти, не виробляти, не набувати будь-яким шляхом ядерної зброї, не володіти цією зброєю, не здійснювати над нею контроль, не накопичувати, не зберігати, не

розташовувати, не перевозити через територію зони, не випробувати і не використовувати цю зброю де-небудь всередині зони¹⁷⁴.

Отже конституційними засадами права людини на ядерну безпеку мають бути норми Декларації, які потребують гармонізації і трансформації шляхом конкретизованих подальших розробок юридичних механізмів з метою їх реалізації в системі права, а також їх розвитку в Конституції України¹⁷⁵. Прогалина між двома фундантальними правовими документами – Декларацією і Конституцією України привезла до відсутності в національній системі права норм про ядерну безпеку. Порівняльно-правовий аналіз цих документів показав, що Декларація містить положення, які є конституційними засадами, але не знайшли свого адекватного закріплення та розвитку в нормах Конституції України 1996 року. Так, Декларації не отримали свого закріплення та розвитку в нормах чинної Конституції про екологічну та ядерну безпеку, окрім декількох статей в загальних формулюваннях (ст. 16, ч.4 ст. 43, ст. 50) стосовно прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Варто також зауважити що в Конституції України не сформульовані норми щодо розвитку положень Декларації, а в статтях 85, 92, 106, 116, 119 зазначено лише ситуативні випадки діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування або посадових осіб в контексті компетенції гілок влади. Такий підхід негативно вплинув на конституційне регулювання суспільних відносин з ядерної безпеки у національній правовій системі.

У зв'язку з відсутністю конституційних норм про системне регулювання відносин із забезпечення ядерної безпеки незадовільною є законотворча робота, яка характеризується безсистемністю та непослідовністю. Про це свідчить також Рішення Ради національної безпеки і оборони «Про безпеку ядерної енергетики держави» від 25.02.2008, в якому відзначається відсутність державних програм розвитку ядерної енергетики, наявність реальних загроз

¹⁷⁴ Без'ядерна зона . –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Без'ядерна_зона.

¹⁷⁵ Конституція України./ Відомості Верховної Ради України. - 1996.- №30. Ст. 141. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon3rada.gov.ua/>.

сталому функціонуванню паливно-енергетичного комплексу та національній безпеці держави у внутрішньополітичній та економічній сферах ¹⁷⁶.

Не менш важливою проблемою є статус Національної комісії радіаційного захисту населення (надалі - НКРЗН), про яку йдеться в Декларації і не згадується в Конституції, не дає можливості забезпечити реалізацію покладених на неї завдань, оскільки вона діє як дорадчий орган. Відсутність конституційно-правового статусу НКРЗН є причиною низької ефективності її роботи протягом періоду нашої незалежності. У зв'язку з цим у 2009 році були прийняті зміни до Закону України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» з метою визначення повноважень Верховної Ради України щодо забезпечення захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання та правових засад регулювання відносин у сфері захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання ¹⁷⁷. Однак, проблема встановлення конституційно-правового статусу НКРЗН так і залишається не вирішеною до цих пір.

Отже, Декларація містить більш об'ємні за замістом положення щодо забезпечення ядерної безпеки, ніж норми Конституції України 1996 року, що потребує врегулювання.

Необхідність вдосконалення конституційних засад права людини на ядерну безпеку та створення відповідного конституційного регулювання в Україні підтверджується досвідом зарубіжних країн. Так, союзна конституція Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 року містить окремий 6 Розділ «Енергетика і комунікації», де визначені основи енергетичної політики та положення про ядерну енергетику (ст.90). окрема стаття 118 Конституції містить норми про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання. В перехідних положеннях закріплено норми щодо стратегії майбутнього розвитку ядерної енергетики, де вказано, що «до 23 вересня 2000 року не видаються ніякі

¹⁷⁶ Рішення Ради Національної безпеки і Оборони “Про безпеку ядерної енергетики держави від 1 лютого 2008. –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon3rada.gov.ua/>.

¹⁷⁷ Закон України “Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання” / Відомості Верховної Ради України. - 1998.- №22. Ст. 115. –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon3rada.gov.ua/>.

дозволи – рамкові, будівельні, на ввід в експлуатацію, на виробництво – стосовно нових споруд для виробництва ядерної безпеки»¹⁷⁸.

У ст. 18 Конституції Республіки Білорусь від 24 листопада 1996 року встановлюється ціль зробити територію без'ядерною, а державу – нейтральною¹⁷⁹.

У конституціях також закріплюються норми про недопустимість розміщення на державній території збройних сил чи військових баз інших держав, у тому числі, зброї масового знищення (Конституція Литви), а також ядерної зброї (Конституція Філіппін)¹⁸⁰.

Сучасні тенденції розвитку суспільних відносин спонукають до необхідності створення правового регулювання ядерних відносин на конституційному рівні, як це зроблено в Конституції Швейцарії та інших, проведення науково-практичних правових досліджень всієї сфери ядерних відносин та ядерної діяльності незалежно від військових чи мирних «концепцій» використання ядерної енергії.

З метою посилення національної безпеки України та забезпечення права людини на ядерну безпеку в умовах проведення конституційних реформ доцільно розробити окремий розділ в Конституції України, який вмістив би норми про ядерну безпеку як невід'ємну складову національної безпеки. Реалізація неврахованих положень Декларації, а також конституційні засади забезпечать право людини на ядерну безпеку.

Розвиваючи тезу щодо удосконалення конституційного регулювання безпеки використання ядерної енергії незалежно від цілей такого використання, слід зауважити, що ядерна безпека сформувалась як засіб національної безпеки. Національні законодавства, як правило, не визначають ядерну безпеку як дотримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї. У зв'язку з цим зміст

¹⁷⁸ Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 3/ Под общей редакцией и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 792 с.

¹⁷⁹ Там само, С. 824.

¹⁸⁰ Там само, С. 840.

поняття ядерної безпеки переважно передбачає безпеку ядерної енергетики, безпеку під час використання ядерної енергії, ядерної та радіаційної безпеки, безпеки персоналу та населення, екологічну безпеку.

Водночас, якщо з'ясувати місце ядерної безпеки в системі національної безпеки, то дійдемо висновку, що принцип володіння ядерною зброєю продовжує бути засобом забезпечення національної безпеки, збереження ядерного статусу, підвищення військового престижу, а також засобом політичного стримування (Франція, Росія, Великобританія, Китай, Індія та ін.). Слід враховувати, що ядерний фактор, феномен ядерного мислення становить певну частину політичної та стратегічної культури, ядерне стримування є превентивною стратегією, способом забезпечення суверенітету¹⁸¹.

Принцип володіння ядерною зброєю як спосіб забезпечення національної безпеки суперечить принципам сучасної міжнародної безпеки, зокрема, стосовно незастосування ядерної зброї. Це зумовлює значний дисбаланс між забезпеченням національної безпеки країни та міжнародної безпеки загалом, що, на нашу думку, слід визначити як амбівалентність (подвійність) національної безпеки держави. Зокрема, йдеться про декларування та нормативне закріплення принципів ядерної безпеки шляхом відмови від ядерної зброї і, водночас, принципу володіння нею як засобу стримування та забезпечення національної безпеки у деяких внутрішньодержавних доктринах.

На наш погляд усунення подвійності в зрозумінні національної безпеки можливе за рахунок закріплення конституційних норм про ядерну безпеку як складову національної та міжнародної безпеки, а також визначення загальних засад безпеки використання ядерної енергії на конституційному рівні. Запропонований підхід сприятиме усуненню протиріч у забезпеченні національної безпеки та міжнародної безпеки. На світовому рівні зазначені проблеми будуть розв'язані за рахунок розробки якісно нового змісту

¹⁸¹ Колосов Ю.М. Международное право / Ю.М. Колосов. – М.: Международное отношения, 2005. – 816 с.

міжнародної угоди на заміну Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, приміром, Конвенції про без'ядерний статус.

Досліджуючи сучасну міжнародну безпеку, вчені дійшли висновку, що головним її фактором є міжнародні конфлікти, в які втягується все більше країн, і підтвердженням цьому є висловлені багатьма дослідниками ідеї щодо можливої третьої світової війни, яка розпочнеться з глобального ядерного біполярного зіткнення як реакції на перманентні збройні конфлікти, оскільки загроза ядерної війни остаточно не зникла і саме міжнародні конфлікти загрожують існуванню людства, що спонукає до створення відповідних міждержавних та наддержавних структур та нової міжнародної системи безпеки¹⁸².

Існуюча система забезпечення міжнародної ядерної безпеки «відпрацювала» свій ресурс та вимагає докорінних змін. Зарубіжні вчені, аналізуючи нові виклики режиму ядерного нерозповсюдження, виділяють так звані «кільця розповсюдження» (*proliferation rings*), засвідчують латентне розповсюдження, коли країни формально притримуються Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, але нарощують ядерні потенціали, продають ядерні технології неядерним країнам, які незаконно розвивають ядерні програми або викрадають ядерні технології, а також сприяють розвиткові країн, які технологічно розвивають власний ядерний потенціал¹⁸³.

Таким чином, ядерна безпека виступає одночасно складовою міжнародної безпеки, яка у науці визначається як сукупність загально визнаних і спеціальних принципів і норм, спрямованих на підтримку миру і міжнародної безпеки, припинення актів агресії, забезпечення політичної, військової економічної, екологічної, продовольчої, інформаційної безпеки держав, а також політичної, економічної й соціальної стабільності у світі¹⁸⁴. Її елементами є наукові теорії, концепції, доктрини, програми досягнення високого рівня міжнародної

¹⁸² Белорус О. Г. Глобальные трансформации и стратегии развития : монография / О. Г. Белорус, Д.Г. Лукьяненко [и др.]. – К. : Ориане, 2000. – 424 с .

¹⁸³ Балюк Г. І. Проблеми формування та становлення ядерного права в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06/ Балюк Галина Іванівна. – Київ, 2000. – 360 с.

¹⁸⁴ Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основні галузі: підручник/ В. Г. Буткевич. – К. : Либідь, 2001. – 816 с.

безпеки; сукупність міждержавних, державних, громадських організацій та інститутів підтримання миру; сили, засоби та матеріальні ресурси запобігання зростанню небезпеки на міжнародному рівні.

Протиріччя у забезпеченні національної та міжнародної безпеки проявилися через розвиток збройного конфлікту на східній території України, який розпочався після окупації території АР Крим. Добровільно відмовившись від ядерної зброї, Україна стало жертвою агресії зі сторони однієї з ядерних держав-гарантів її безпеки, територіальної цілісності та суверенітету. Хоча як обґрунтовано відзначається, саме в інтересах зміцнення міжнародної безпеки Україна позбулася ядерної зброї, стратегічної авіації і саме за це отримала гарантії безпеки з боку провідних ядерних держав¹⁸⁵.

З іншого боку тимчасове обмеження суверенітету та територіальної цілісності України зумовили необхідність комплексного перегляду концепції національної безпеки, актуалізували потребу в забезпеченні її дієвості за допомогою міжнародно-правових механізмів. Як засвідчила практика, всупереч правовим вимогам будь-яка держава з ядерним статусом здатна порушити гарантії національної безпеки держави з неядерним статусом, а також підірвати систему стримування між державами з ядерним статусом.

Приклад у цьому є Україна, як держава з неядерним статусом, національну безпеку якої було гарантовано ядерними країнами, зокрема, Росією, Великою Британією та США. Однак, ефективність визначеного Будапештським меморандумом формату таких гарантій в сучасних умовах залишається вкрай незадовільною¹⁸⁶.

Підтримуючи думку вчених, що у ХХІ столітті мають бути переосмислені проблеми забезпечення прав людини та ядерної безпеки, оскільки

¹⁸⁵ Актуальні питання реформування та розвитку структур безпеки і оборони України. Вип 22/ За заг. ред. Академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. –К. : ДП “ІНВІЦ “ Євроатлантикінформ”, 2006. – 176 с.

¹⁸⁶ Меморандум про гарантії ядерної безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon3rada.gov.ua/laws/show998_158.

психологічна, політична, військова залежність від ядерної зброї як засобу вирішення широкого спектру людських ділем є більш ніж іронією безпеки.

Виходячи з реальних обставин ми вважаємо, що категорія національної безпеки повинна стати ключовою у проведенні подальших досліджень проблем використання ядерної енергії та забезпечення адаптації правового регулювання у цій сфері суспільних відносин до сучасних вимог та моделей безпеки.

У цьому контексті загального концептуального удосконалення потребує система конституційних положень статті 17 Конституції України щодо розширення каталогу змістової суті поняття «безпеки», яке є загальним стосовно інших конституційних категорій: «оборона», «захист суверенітету», «забезпечення державної безпеки», «захист державного кордону». У зв'язку з цим важливо відмежувати поняття «безпеки» від понять «захисту», «оборони», «державної безпеки». У процесі удосконалення цих категорій доцільно використати наукові розробки стосовно правової категорії конституційної безпеки.

Розвиток правового регулювання безпеки використання ядерної енергії передбачає запровадження єдиного підходу стосовно мирного та військового аспектів використання ядерної енергії, визначення ядерної безпеки як складової національної та міжнародної безпеки, розробки правових механізмів забезпечення юридичних гарантій національної безпеки для країн, що відмовилися від ядерної зброї. Категорія національної безпеки як стану захищеності прав і свобод людини повинна отримати належне конституційне закріплення та стати системоутворювальним чинником розвитку правового регулювання безпеки використання ядерної енергії.

Виходячи з літературного огляду по даній темі дослідження можна констатувати, що перші кроки в цьому напрямку державними інституціями України вже зроблені. Так, глава держави Петро Порошенко у «Стратегії

реформ – 2020» серед пріоритетних векторів визначив питання забезпечення сталого розвитку України та шляхи реформ системи безпеки й оборони¹⁸⁷.

Отже після проведеного дослідження пропонуються наступні висновки:

1. У національній правовій системі відсутність визначення юридичного змісту ядерної безпеки, його теоретично-правового обґрунтування, а також інших видів ядерної безпеки;

2. Виходячи з базових принципів Декларації про державний суверенітет України вважаємо за доцільне на конституційному рівні закріпити право людини на ядерну безпеку, а також засади щодо реалізації таких прав;

3. Безспірним залишається той факт, що у 21 сторіччі продовжубть мати місце факти щодо загострення міжнародних відносин, які в свою чергу зумовлюють ядерні загрози, ядерний тероризм, ядерні технології подвійного використання, створення зброї масового знищення всього живого на планеті земля під прикриттям мирного розвитку ядерної енергетики, тощо. За таких обставин нашій державі необхідно якомога скоріше укласти міжнародні договори щодо гарантування ядерними державами національної безпеки та недопустимість порушення державного суверенітету. Надати конституційно-правового статусу Національній комісії радіоаційного захисту населення, що в свою чергу підвищить ефективність її роботи;

4. Державним інститутам України активізувати роботу на міжнародному та національному рівнях щодо визначення й закріплення безядерних зон на договірній основі;

5. На рівні національного законодавства потрібно усунути недоліки в галузі режиму цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду нанесену як людині так і державі.

1.4 Державне управління в сфері ядерної безпеки

¹⁸⁷ Президент представив Стратегію реформ - 2020: Мета реформ – членство в ЄС / Офіційне інтернет-представництво Президента України Петра Порошенка. –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.president.gov.ua/news/31289.html>.

Управлінська діяльність в сфері ядерної безпеки в сучасній системі адміністративного права відноситься до особливої частини адміністративного права як атомне право¹⁸⁸, а також як частина управління в сфері національної безпеки.

Загалом поняття «національна безпека» законодавчо закріплене в Законі України «Про основи національної безпеки України»¹⁸⁹. На його основі можна визначити *ядерну безпеку* як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сфері ядерної діяльності.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки (а отже і ядерної безпеки) згідно закону є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; Національне антикорупційне бюро України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Спеціальною компетенцією в сфері ядерної безпеки наділені центральні органи виконавчої влади.

Діяльність щодо безпеки тісно пов'язана з управлінням. На сьогодні в Україні при комплексному підході до управлінської діяльності в ядерній сфері можна виділити такі складові елементи механізму управління:

- відповідне правове регулювання з реалізацією правових норм та моніторингом проблемних питань правозастосування; визначенням необхідності внесення змін, прийняття нових нормативно-правових актів;

¹⁸⁸ Загальне адміністративне право : підручник / [Гриценко І.С., Мельник Р.С., Пухтецька А.А. та інші]; за заг. ред. І.С. Гриценко. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 72-73

¹⁸⁹ Про основи національної безпеки України // Закон України від 19.06.2003 № 964-IV –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

- наявність необхідної кількості уповноважених суб'єктів управлінської діяльності в сфері ядерного регулювання (як загальної так і спеціальної компетенції);

- наявність заходів впливу та регулювання з боку уповноважених суб'єктів на об'єкти управління (заходи навчання, попередження, припинення, відповідальності, заохочення, контролю тощо);

- наявність «зворотнього зв'язку», тобто методів перевірки суб'єктами відносин в сфері ядерної безпеки якості, економічності, оптимальності, результативності управління в цій сфері.

Управління в сфері ядерної безпеки охоплює досить об'ємну групу відносин, які за специфікою варто розділити на такі напрямки: 1) організація інспектування в сфері ядерного регулювання; 2) організація цивільного захисту та управління територіями, які постраждали від Чорнобильської катастрофи; 3) міжнародна співпраця в сфері ядерної безпеки (даний напрям досліджується в інших розділах цього дослідження); 4) система поводження з радіоактивними відходами; 5) науково-дослідна діяльність в сфері ядерної енергії; 6) діяльність щодо організації внутрішнього управління атомними електростанціями (зокрема, діяльність ДП «Енергоатом»). Розглянемо дані напрямки детальніше.

Інспектування в сфері ядерної безпеки на внутрішньоуправлінському рівні функціонально покладено на спеціально створений орган виконавчої влади – інспекцію, діяльність якої спрямовується та координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України¹⁹⁰. Державна інспекція ядерного регулювання України (надалі – Держатомрегулювання або інспекція) є центральним органом виконавчої влади та який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері безпеки використання ядерної енергії¹⁹¹ Держатомрегулювання у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента

¹⁹⁰ Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 442 // –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF>

¹⁹¹ Про затвердження Положення про Державну інспекцію ядерного регулювання України Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 363 // Урядовий кур'єр від 28.08.2014 – № 156–Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon5.rada.gov.ua>

України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства. Основними завданнями Держатомрегулювання є:

- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері безпеки використання ядерної енергії;
- здійснення державного регулювання безпеки використання ядерної енергії;
- здійснення повноважень компетентного органу з фізичного захисту ядерного матеріалу та ядерних установок відповідно до Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок; з питань безпечного перевезення радіоактивних матеріалів відповідно до правил ядерної та радіаційної безпеки при перевезенні радіоактивних матеріалів; з питань аварійного оповіщення та інформування згідно з Конвенцією про оперативне оповіщення про ядерні аварії.

Інспекція здійснює інформативну діяльність загального характеру, зокрема узагальнює практику застосування законодавства з питань ядерної діяльності, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення, готує проекти законодавчих актів, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та в установленому порядку вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України; погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять для погодження від міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, готує в межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України, іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи; готує загальнодержавні та інші програми з безпеки використання ядерної енергії; координує діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади, що згідно із законодавством відповідають за забезпечення ядерної та радіаційної безпеки. Інспекція здійснює розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з діяльністю Держатомрегулювання, його територіальних органів, підприємств,

установ та організацій, що належать до сфери його управління, а також стосовно актів, які ним видаються; здійснює функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління;

Інспекційна/контрольна діяльність Держатомрегулювання проявляється через затвердження порядку проведення інспекційних перевірок та інспекційних обстежень; здійснення контролю за тимчасовим зберіганням радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк. Вона наділена повноваженнями щодо застосування в межах повноважень, передбачених законом, примусових заходів до юридичних і фізичних осіб у разі порушення ними законодавства, умов виданих документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки, вимог фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання. Також надсилає ліцензіатам, їх посадовим особам, керівникам центральних та місцевих органів виконавчої влади, органам місцевого самоврядування обов'язкові до виконання розпорядження (приписи) про усунення порушень і недоліків у сфері безпеки використання ядерної енергії; подання про невідповідність окремих осіб займаним посадам. Інспекція може застосовувати в установленому порядку фінансові санкції до підприємств, установ та організацій, інших суб'єктів підприємницької діяльності у разі порушення законодавства, умов виданих документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки, вимог фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання, притягає в установленому законом порядку до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань ядерної та радіаційної безпеки. Як вид оперативно-управлінських санкцій використовується:

- обмеження, припинення, зупинки експлуатації підприємств, установ, організацій, ядерних установок, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, установок з джерелами іонізуючого випромінювання у разі порушення вимог ядерної та радіаційної безпеки або неспроможності додержання таких вимог;

- відсторонення персоналу від діяльності, пов'язаної із здійсненням безпосереднього управління реакторною установкою, та посадових осіб експлуатуючої організації від виконання службових обов'язків щодо здійснення організаційно-розпорядчих функцій, пов'язаних із забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки, у разі порушення ними законодавства, умов виданих документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки, вимог фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання. Голова інспекції наділений повноваженнями щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців та працівників апарату Держатомрегулювання, керівників його територіальних органів.

Безпосередній нагляд за додержанням законодавства, умов виданих документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки, вимог фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання здійснюють державні інспектори Держатомрегулювання, які мають право відвідувати безперешкодно в будь-який час підприємства, установи та організації незалежно від форми власності для проведення в межах повноважень, передбачених законом, відповідних перевірок, а також мають інші права, передбачені законом.

Для проведення розслідувань та застосування адміністративної чи кримінальної відповідальності інспекція передає правоохоронним органам акти

інспекційних перевірок й інспекційних обстежень про порушення установлених законами, іншими нормативно-правовими актами вимог ядерної та радіаційної безпеки, фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання.

Держана інспекція ядерного регулювання організовує і проводить наукові та науково-технічні дослідження у сфері безпеки використання ядерної енергії; розробляє і здійснює заходи щодо формування культури безпеки у сфері використання ядерної енергії та культури захищеності ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання; визначає критерії та вимоги безпеки, додержання яких обов'язкове під час використання ядерної енергії.

Інспекція є суб'єктом-представником України на міжнародному рівні у сфері ядерної безпеки та забезпечує обмін інформацією з Міжнародним агентством з атомної енергії щодо незаконного обігу радіоактивних матеріалів та щодо накопичення радіоактивних відходів в Україні, затверджує перелік документів і відомостей, необхідних для проведення радіологічного контролю на кордоні України. Держенергоатом виконує функції єдиного національного пункту зв'язку згідно з *Конвенцією про оперативне оповіщення про ядерні аварії, Конвенцією про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації та Конвенцією про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок*, здійснює міжнародне співробітництво, бере участь у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна, забезпечує і вживає заходів для виконання зобов'язань, що випливають із членства України в таких організаціях, та зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з питань ядерної та радіаційної безпеки; організовує та координує підготовку національних доповідей про вжиті Україною заходи до виконання зобов'язань, передбачених *Конвенцією про ядерну безпеку, Об'єднаною конвенцією про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами*, іншими міжнародними договорами України з

питань, що належать до його компетенції, затверджує такі доповіді та представляє їх у відповідних міжнародних організаціях; здійснює міжнародний обмін оперативною інформацією про ядерні події в рамках міжнародної шкали ядерних подій; координує взаємодію органів виконавчої влади з Міжнародним агентством з атомної енергії та іншими міжнародними організаціями, що провадять діяльність у сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки;

Держатомрегулювання, як спеціальний суб'єкт в сфері ядерної безпеки здійснює управління створенням та функціонуванням підсистеми з питань безпеки об'єктів ядерної енергетики єдиної державної системи цивільного захисту, затверджує порядок проведення навчання і перевірки знань з питань ядерної та радіаційної безпеки у персоналу і посадових осіб, які забезпечують ядерну та радіаційну безпеку, суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії, яка підлягає державному регулюванню, перевіряє знання з ядерної та радіаційної безпеки у зазначених персоналу і посадових осіб, бере участь у такій перевірці та контролює її; готує щорічну доповідь про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні, відповідні звіти та огляди і подає їх Верховній Раді України, Президентові України, Кабінету Міністрів України, іншим органам державної влади, а також органам місцевого самоврядування, громадським об'єднанням; оперативно сповіщає через засоби масової інформації про радіаційні аварії на території України, а також за її межами в разі можливості транскордонного перенесення радіоактивних речовин; приймає на підставі інформації про безпеку ядерного судна, яке має намір зайти в територіальне море України, рішення щодо його заходження в територіальне море або щодо заборони такого заходження; інформує громадськість з питань розроблення та впровадження державної політики з безпеки використання ядерної енергії.

Окремої уваги заслуговує регуляторна діяльність даної інспекції щодо затвердження норм, правил, стандартів з ядерної та радіаційної безпеки, норм, правил з фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання;

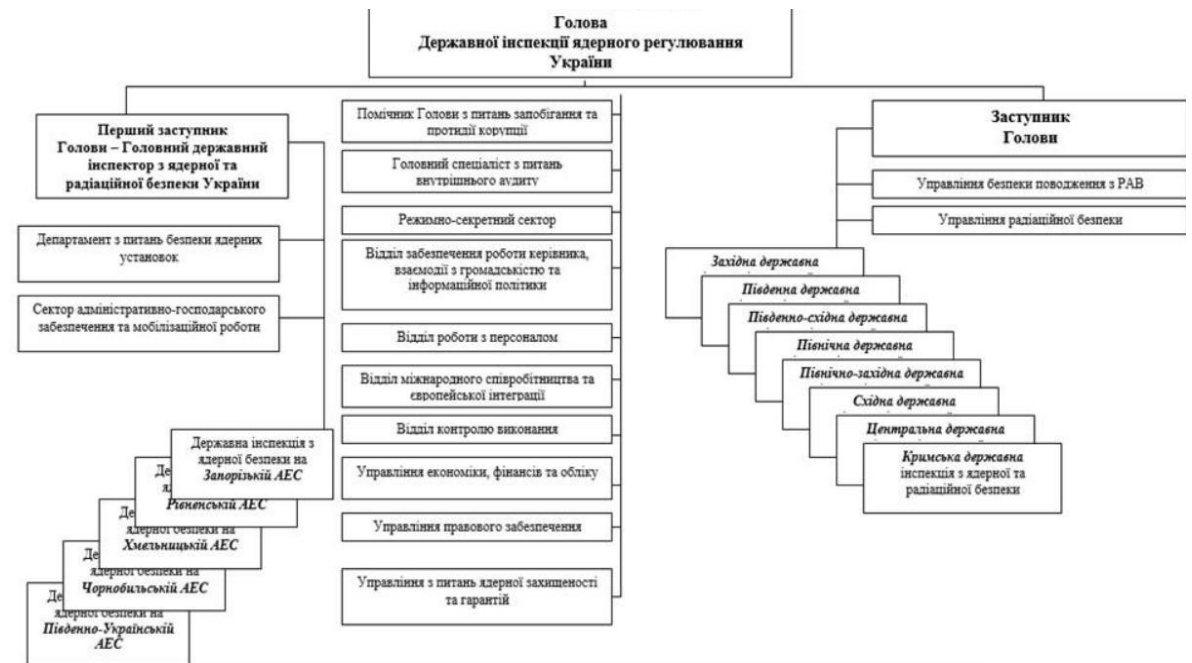
нормативно-правових актів з питань організації та ведення обліку і контролю ядерних матеріалів, застосування гарантій нерозповсюдження ядерної зброї; вимог та умов безпеки (ліцензійних умов) провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії. Вона встановлює правила з радіаційної безпеки під час поводження з металобрухтом; здійснює державний нагляд за додержанням законодавства, умов виданих документів дозвільного характеру, норм, правил і стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки, вимог фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, правила обліку та контролю ядерних матеріалів та інших джерел іонізуючого випромінювання; погоджує проекти державних і галузевих стандартів з питань ядерної та радіаційної безпеки і охорони праці, стандарти, технічні умови та інші документи на засоби праці і технологічні процеси в частині забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; затверджує вимоги щодо управління якістю діяльності з використання ядерної енергії в частині ядерної та радіаційної безпеки. проводить оцінку безпеки ядерних установок, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, уранових об'єктів, інших джерел іонізуючого випромінювання. Держатомрегулювання затверджує в установленому порядку перелік джерел іонізуючого випромінювання, діяльність з використання яких звільняється від ліцензування; визначає перелік документів, що подаються для одержання ліцензії на провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії, а також вимоги щодо їх оформлення і змісту та порядок подання ліцензіатами звітної документації; веде в установленому порядку єдиний реєстр виданих ліцензій на провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії тощо.

Державна експертиза, як напрямок діяльності інспекції, здійснюється щодо ядерної та радіаційної безпеки ядерних установок, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, уранових об'єктів, інших джерел іонізуючого випромінювання; фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання.

Внутрішньоорганізаційне управління в інспекції передбачає здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті Держатомрегулювання, його територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління, добір кадрів в апарат Держатомрегулювання та на керівні посади в його територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління, формує кадровий резерв на відповідні посади, організовує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників апарату Держатомрегулювання, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, контроль за діяльністю територіальних органів Держатомрегулювання, організація планово-фінансової роботи в апараті та його територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління, здійснення контролю за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечення організації та вдосконалення бухгалтерського обліку, ефективне і цільове використання бюджетних коштів; організацію ведення діловодства та архівного зберігання документів відповідно до встановлених правил; забезпечення в межах повноважень, передбачених законом, виконання завдань з мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності держави.

Інспекцію очолює голова, який призначається на посаду і звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, структура даного органу зображена на малюнку нижче¹⁹².

¹⁹² Структура станом на 1 січня 2016 року (з офіційного сайту Державної інспекції ядерного регулювання) // Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/310371>

Держатомрегулювання в межах повноважень, передбачених законом, на основі та на виконання Конституції, законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, організовує і контролює їх виконання. Накази Держатомрегулювання, які відповідно до закону є регуляторними актами, розробляються, розглядаються, приймаються та оприлюднюються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»¹⁹³.

Нормативно-правові акти Держатомрегулювання підлягають державній реєстрації в установленому законодавством порядку.

Накази Держатомрегулювання, видані в межах повноважень, передбачених законом, є обов'язковими для виконання центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, місцевими держадміністраціями, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та громадянами.

¹⁹³ Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. –Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>

Інспекція має право залучати в установленому порядку спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) для розгляду питань, що належать до його компетенції; одержувати безоплатно від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб, а також громадян та їх об'єднань інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань; скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до її компетенції; користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами; володіти спеціальними транспортними засобами для здійснення заходів реагування на надзвичайні ситуації.

Держатомрегулювання здійснює повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку територіальні органи. Під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами та організаціями.

Голова Держатомрегулювання має двох заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій Голови. Перший заступник Голови за посадою є Головним державним інспектором з ядерної та радіаційної безпеки України.

До адміністративних послуг інспекції можна віднести ліцензування та дозвільну діяльність. Ліцензування здійснюється щодо діяльності експлуатуючої організації на окремому етапі життєвого циклу ядерної установки або сховища для захоронення радіоактивних відходів; діяльності, пов'язаної із здійсненням персоналом безпосереднього управління реакторною установкою; діяльності посадових осіб експлуатуючої організації, до службових обов'язків яких належить здійснення організаційно-розпорядчих функцій, пов'язаних із забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки; діяльності з переробки уранових руд, переробки та зберігання радіоактивних відходів, використання джерел іонізуючого випромінювання, виробництва джерел іонізуючого випромінювання, перевезення радіоактивних матеріалів; підготовки персоналу для експлуатації ядерної установки (за переліком посад і спеціальностей, визначеним Кабінетом Міністрів України); підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання.

Дозвільна діяльність пов'язана з виданням дозволів на перевезення радіоактивних матеріалів у разі їх міжнародного перевезення; сертифікатів про затвердження у разі перевезення радіоактивних матеріалів; окремих дозволів на виконання певних видів робіт чи операцій на етапах будівництва, введення в експлуатацію, експлуатації та зняття з експлуатації ядерної установки, експлуатації та закриття сховища для захоронення радіоактивних відходів; висновків щодо додержання вимог ядерної та радіаційної безпеки і фізичного захисту в разі експорту, імпорту, тимчасового вивезення, тимчасового ввезення, реекспорту та транзиту радіоактивних матеріалів, що можуть бути використані у створенні ядерної зброї; дозволів на використання земель і водойм, розташованих у санітарно-захисній зоні ядерної установки, об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, уранового об'єкта за погодженням з експлуатуючою організацією. Крім видання дозвільних документів також здійснюється затвердження умов та порядку видачі окремих

письмових дозволів на видів робіт чи операцій на етапах будівництва, введення в експлуатацію, умов експлуатації та зняття з експлуатації ядерної установки (в тому числі на окремих етапах експлуатації) та закриття сховища для захоронення радіоактивних відходів. Держатомрегулювання погоджує акти визначення рівня фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання; погоджує концепції зняття з експлуатації ядерних установок; надає керівникам підприємств приватної форми власності, які використовують джерела іонізуючого випромінювання, допуск до виконання особливих робіт; затверджує порядок обліку радіоактивних відходів; реєструє джерела іонізуючого випромінювання; здійснює замовлення бланків ліцензій на провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії та затверджує порядок їх обліку і зберігання; забезпечує організацію створення та функціонування єдиної державної системи контролю та обліку індивідуальних доз опромінення населення; подає до органів державної фіскальної служби переліки підприємств, установ, організацій, фізичних осіб - суб'єктів діяльності у сфері використання ядерної енергії, в результаті діяльності яких утворилися, утворюються або можуть утворитися радіоактивні відходи та які тимчасово зберігають такі відходи понад установлений особливими умовами ліцензії строк, погоджує звітність про фактичні обсяги радіоактивних відходів, утворених за базовий податковий (звітний) період, календарний квартал, та фактичні обсяги радіоактивних відходів, які зберігаються у виробника таких відходів понад установлений особливими умовами ліцензії строк; веде державний облік ядерних матеріалів; забезпечує виконання зобов'язань України відповідно до *Угоди між Україною та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї, Додатковим протоколом до зазначеної Угоди.*

Правові та організаційні засади дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії, а також загальні положення регулювання суспільних відносин,

що виникають під час її провадження визначені Законом України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії»¹⁹⁴.

Дозвільна діяльність у сфері використання ядерної енергії спрямована на захист інтересів національної безпеки, запобігання перевищенню допустимих норм опромінення людей і забруднення довкілля, а також дотримання вимог режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

При цьому, до діяльності у сфері використання ядерної енергії відносять діяльність, у процесі якої використовуються додаткові джерела іонізуючого випромінювання, дія зазначеного випромінювання поширюється на додаткові групи людей або змінюється система напрямів випромінювання від існуючих джерел, у зв'язку з чим підвищується доза чи ймовірність опромінювання людей або кількість людей, які опромінюються. Документами дозвільного характеру є ліцензії, дозволи, у тому числі окремі дозволи, сертифікати про затвердження у разі перевезення радіоактивних матеріалів. Суб'єктом діяльності у сфері використання ядерної енергії є зареєстрована в установленому законом порядку юридична особа (підприємство, установа чи організація будь-якої форми господарювання) або фізична особа - підприємець, яка провадить чи заявила про намір провадити діяльність у сфері використання ядерної енергії, щодо якої Законом установлені вимоги обов'язкового ліцензування, сертифікації або реєстрації.

Метою дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії є:

- забезпечення використання тільки тих ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, уранових об'єктів, рівень ядерної та радіаційної безпеки яких визнано таким, що відповідає міжнародно визнаним вимогам на основі всебічної оцінки усіх факторів, які впливають на безпеку, включаючи забезпечення фізичного захисту; забезпечення провадження діяльності у сфері

¹⁹⁴ Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії : Закон України від 11.01.2000 № 1370-XIV. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1370-14>

використання ядерної енергії тільки тими фізичними та юридичними особами, які можуть гарантувати виконання вимог законодавства, норм, правил і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки, фізичного захисту ядерних матеріалів, ядерних установок, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання.

Основними принципами дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії є:

- пріоритетність забезпечення ядерної та радіаційної безпеки над іншими інтересами;

- диференційований підхід до різних видів діяльності та джерел іонізуючого випромінювання з урахуванням потенційної ядерної та радіаційної небезпеки, пов'язаної з ними;

- об'єктивність органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки при оцінці рівня безпеки та прийнятті рішень;

- обґрунтованість установлених критеріїв, вимог та умов забезпечення безпеки у сфері використання ядерної енергії з урахуванням усього комплексу екологічних, економічних та соціальних чинників;

- відповідальність органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки за дотримання встановлених процедур дозвільної діяльності і достатність визначених ними умов і обмежень провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії;

- неприпустимість втручання будь-яких органів, посадових і службових осіб, громадян та їх об'єднань у вирішення питань, що належать до повноважень органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки, крім передбачених законом випадків;

- забезпечення органом державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки відкритості і гласності провадження дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії.

Суб'єкти діяльності у сфері використання ядерної енергії несуть відповідальність за:

- провадження діяльності у сфері використання ядерної енергії, щодо якої Законом встановлені вимоги обов'язкового отримання ліцензії та/або іншого документа дозвільного характеру і реєстрації, без одержання таких документів або реєстрації - штраф у розмірі від п'ятисот до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- невиконання чи неналежне виконання умов ліцензії та/або іншого документа дозвільного характеру - штраф у розмірі від однієї до ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Рішення про накладення штрафів, приймається головним державним інспектором з ядерної та радіаційної безпеки України або його заступниками від імені органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки на підставі протоколу про порушення вимог Закону, складеного державним інспектором органу державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки.

Оскарження рішень головного державного інспектора з ядерної та радіаційної безпеки України або його заступників щодо накладення штрафів здійснюється в судовому порядку. Кошти, отримані внаслідок стягнення штрафів, зараховуються до Державного бюджету України.

Станом на грудень 2016 року Інспекція надавала такі види адміністративних послуг:

- видача ліцензії на право провадження діяльності з переробки уранових руд;

- видача ліцензії на право провадження діяльності з перевезення радіоактивних матеріалів;

- видача ліцензії на право провадження діяльності з виробництво джерел іонізуючого випромінювання;

- видача ліцензії на право провадження діяльності з використання джерел іонізуючого випромінювання;

- видача ліцензії на право провадження діяльності з підготовки персоналу для експлуатації ядерної установки;

- видача ліцензії на право провадження діяльності з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання;

- видача експлуатуючій організації ліцензії на право провадження діяльності на окремому етапі життєвого циклу ядерної установки;

- видача експлуатуючій організації ліцензії на право провадження діяльності на окремому етапі життєвого циклу сховища для захоронення радіоактивних відходів;

- видача ліцензії на право провадження діяльності пов'язаної із здійсненням персоналом безпосереднього управління реакторною установкою;

- видача ліцензії на право провадження діяльності посадових осіб експлуатуючої організації, до службових обов'язків яких належить здійснення організаційно-розпорядчих функцій, пов'язаних із забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки;

- видача експлуатуючій організації окремих письмових дозволів на виконання певних видів робіт чи операцій на окремих етапах життєвого циклу ядерної установки (крім окремого дозволу на експлуатацію ядерної установки після виникнення радіаційних аварійних ситуацій або реалізації проектних вихідних подій з радіаційними наслідками, або перевищення проектних експлуатаційних меж пошкодження ядерного палива, окремого дозволу на пуск ядерної установки після планово-попереджувального ремонту з перевантаженням активної зони та окремого дозволу на етапі зняття з експлуатації ядерної установки);

- видача експлуатуючій організації окремого дозволу на експлуатацію ядерної установки після виникнення радіаційних аварійних ситуацій або реалізації проектних вихідних подій з радіаційними наслідками, або перевищення проектних експлуатаційних меж пошкодження ядерного палива

- видача експлуатуючій організації окремого дозволу на пуск ядерної установки після планово-попереджувального ремонту з перевантаженням активної зони;

- видача експлуатуючій організації окремих письмових дозволів на виконання певних видів робіт чи операцій на етапі зняття з експлуатації ядерної установки;

- видача експлуатуючій організації окремих письмових дозволів на виконання певних видів робіт чи операцій на етапі експлуатації та закриття сховища для захоронення радіоактивних відходів;

- видача експлуатуючій організації окремих письмових дозволів на виконання певних видів робіт чи операцій в рамках заходів щодо перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему;

- видача дозволів на перевезення радіоактивних матеріалів та внесення до них змін;

- видача сертифікату про затвердження у разі перевезення радіоактивних матеріалів;

- видача дубліката ліцензії;

- внесення змін до ліцензії у разі зміни найменування або місцезнаходження ліцензіата - юридичної особи або прізвища, імені та по батькові, місця проживання ліцензіата - фізичної особи (без зміни місця провадження діяльності);

- внесення змін до ліцензії у разі внесення змін до чинних, набрання чинності новими нормативно-правовими актами з питань ядерної та радіаційної безпеки;

- внесення змін до ліцензії у разі виявлення у процесі провадження діяльності або під час здійснення державного нагляду за виконанням умов ліцензії обставин, що потребують перегляду і зміни умов ліцензії;

- внесення змін до ліцензії у разі наміру ліцензіата поширити дію ліцензії на додаткові ядерні установки, сховища для захоронення радіоактивних відходів, будівлі чи об'єкти, щодо поводження з якими встановлені умови

ліцензії, а також розширити межі майданчика, на якому розміщено ядерну установку або сховище для захоронення радіоактивних відходів та ін.

Умови отримання, правове регулювання, суб'єктів надання та іншу інформацію про кожну з адміністративних послуг відображено в інформаційній картці відповідної адміністративної послуги. В таблиці 1 наведено таку інформаційну картку:

Таблиця 1. Інформаційна картка адміністративної послуги з видачі ліцензії на право провадження діяльності з переробки уранових руд¹⁹⁵

<p>1. Суб'єкт надання адміністративної послуги (найменування, місцезнаходження, режим роботи, телефон, адреса електронної пошти та веб-сайту)</p>	<p>Державна інспекція ядерного регулювання України (далі – Держатомрегулювання України) вул. Арсенальна, 9/11, 22, м. Київ, 01011; понеділок-четверг: 8:00 – 17:00, п'ятниця: 8:00 - 15:45; Обідня перерва: 12:00 - 12:45. тел. (канцелярія): (044) 254-33-75, факс: (044) 254-33-11; http://www.snrc.gov.ua Для отримання інформації про порядок надання адміністративної послуги можна звернутися за тел.: (044) 254 33 75, 254 33 11 або направити запитання на адресу електронної пошти: pr@hq.snrc.gov.ua</p>
<p>2. Перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги, порядок та спосіб їх подання, а в разі потреби - інформацію про умови чи підстави отримання адміністративної послуги</p>	<p>1. Заява про видачу ліцензії на право провадження діяльності з переробки уранових руд (форма згідно з додатком 1 до Положення про перелік та вимоги щодо форми та змісту документів, що подаються для отримання ліцензії на провадження окремих видів діяльності у сфері використання ядерної енергії, затвердженого наказом Держатомрегулювання України від 06.08.2012 №153 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 29.08.2012 за № 1453/21765 (далі – Положення); До заяви додаються: 2. Копії засвідчених у встановленому порядку установчих документів (статут або положення); 3. Документи, що підтверджують спроможність заявника дотримуватися умов провадження</p>

¹⁹⁵ Державна інспекція ядерного регулювання. Інформаційні картки адміністративних послуг/ - Електронний ресурс. –[Режим доступу]: <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/213747;jsessionid=3B2BB1C907AD547D18B7687E3EC6B6BE.app1?mustWords=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F&searchPublishing=1>

	<p>заявленого виду діяльності, а також підтверджують відповідність фінансових, матеріальних, інших ресурсів, організаційної структури та персоналу заявника, вимогам, установленим нормами і правилами з ядерної та радіаційної безпеки, в обсязі, необхідному для її забезпечення (частина III Додатку 2 до Положення);</p> <p>4. Документи, що підтверджують забезпечення вимог фізичного захисту ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання (Додаток 3 до Положення);</p> <p>5. Довідка про кваліфікацію персоналу суб'єкта діяльності у сфері використання ядерної енергії за формою (Додаток 4 до Положення).</p>
<p>3. Платність або безоплатність адміністративної послуги, розмір та порядок внесення плати за платну адміністративну послугу</p>	<p>Плата за надання адміністративної послуги встановлена постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2011р. № 591 «Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Державною інспекцією ядерного регулювання України та її територіальними органами, і розміру плати за їх надання та визнання такими, що втратили чинність розмірів плати за здійснення дозвільних процедур у сфері використання ядерної енергії».</p> <p>Розмір плати за надання послуги – 10000 гривень.</p> <p>Реквізити рахунків можна знайти на сайті Держатомрегулювання України, розділ «Адміністративні послуги»: http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/190029</p>
<p>4. Строк надання адміністративної послуги</p>	<p>Про результати попереднього розгляду орган державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки чи його територіальний орган повідомляють заявнику - протягом 10 робочих днів з дня надходження заяви та поданих разом з нею документів для отримання ліцензії на провадження окремих видів діяльності у сфері використання ядерної енергії;</p> <p>Строки проведення перевірки повноти і достовірності відомостей, що містяться в поданих документах, та їх оцінки, включаючи державну експертизу зазначених документів та інспекційне обстеження заявника, не повинні перевищувати: двох місяців з дня надходження заяви та документів, необхідних для видачі ліцензії на провадження окремих видів діяльності у сфері використання ядерної енергії;</p> <p>Держатомрегулювання України видає заявникові</p>

	ліцензію або надсилає повідомлення про відмову із зазначенням причини та умов повторного розгляду заяви не пізніше ніж у триденний строк після прийняття рішення щодо видачі ліцензії.
5. Результат надання адміністративної послуги	Ліцензія на право провадження діяльності з переробки уранових руд (після сплати) (або відмова).
6. Можливі способи отримання відповіді (результату)	Отримати ліцензію у Секретаря Ліцензійної комісії може особисто керівник заявника (паспорт), або довірена особа за довіреністю.
7. Акти законодавства, що регулюють порядок та умови надання адміністративної послуги	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ст. 26, 27 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; 2. Ст. 7, 12, 17 Закону України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії»; 3. Ст.7 Закону України «Про видобування та переробку уранових руд»; 4. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2011 р. N 591 «Про затвердження переліку платних адміністративних послуг, які надаються Державною інспекцією ядерного регулювання та її територіальними органами, і розміру плати за їх надання та визнання такими, що втратили чинність розмірів плати за здійснення дозвільних процедур у сфері використання ядерної енергії»; 5. Порядок визначення рівня фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання відповідно до їх категорії, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 року N 625; 6. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 1997 р. N 1471 «Про затвердження Порядку проведення спеціальної перевірки для надання фізичним особам допуску до виконання особливих робіт на ядерних установках з ядерними матеріалами, радіоактивними відходами, іншими джерелами іонізуючого випромінювання»; 7. Положення про перелік та вимоги щодо форми та змісту документів, що подаються для отримання ліцензії на провадження окремих видів діяльності у сфері використання ядерної енергії, затверджене наказом Держатомрегулювання України від 06.08.2012 №153, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 29 серпня 2012 р. за N 1453/21765; 8. Вимоги та умови безпеки (ліцензійні умови)

	провадження діяльності з переробки уранових руд, затверджені наказом Держатомрегулювання від 27 травня 2015 року N 101, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 червня 2015 р. за N 700/27145; 9. Вимоги до звіту про аналіз безпеки провадження діяльності з переробки уранових руд, затверджені наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 11 березня 2001 року N 90, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 27 березня 2001 р. за N278/5469.
--	---

Громадський контроль за діяльністю Інспекції крім загальноприйнятих способів (звернення, запити) здійснюється також тимчасовим консультативно-дорадчим органом при Державній інспекції ядерного регулювання України – Громадською радою, утворена для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Основними завданнями Громадської ради є:

- сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами;
- здійснення громадського контролю за діяльністю Держатомрегулювання;
- сприяння врахуванню Держатомрегулюванням громадської думки під час формування та реалізації державної політики.

Члени Громадської ради мають право доступу в установленому порядку до приміщень, в яких розміщена Держатомрегулювання. До складу Громадської ради можуть бути обрані представники громадських об'єднань, релігійних, благодійних організацій, творчих спілок, професійних спілок та їх об'єднань, асоціацій, організацій роботодавців та їх об'єднань, недержавних засобів масової інформації (надалі – інститути громадянського суспільства), які зареєстровані в установленому порядку і провадять діяльність на території України. Склад Громадської ради формується на установчих зборах шляхом рейтингового голосування за осіб, які особисто присутні на установчих зборах та кандидатури яких внесені інститутами громадянського суспільства. Кількісний склад Громадської ради визначається установчими зборами та не

може становити більш як 35 осіб. Строк повноважень складу Громадської ради - два роки.

Основною формою роботи Громадської ради є засідання, що проводяться у разі потреби, але не рідше ніж один раз на квартал. Позачергові засідання Громадської ради можуть скликатися за ініціативою голови Громадської ради, керівника Держатомрегулювання або однієї третини загального складу її членів.

Рішення Громадської ради приймається відкритим голосуванням простою більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні, мають рекомендаційний характер і є обов'язковими для розгляду Держатомрегулюванням. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос головуючого на засіданні¹⁹⁶.

Взаємодія з міжнародними інституціями здійснюється зокрема й через укладення адміністративних договорів (угод про співробітництво), наприклад з ЄС. Європейський союз здійснює внесок до фінансування наступних проектів у межах Щорічної програми дій з ядерної безпеки 2010 - частина II (Інструмент співробітництва з ядерної безпеки):

- Проект U1.05/10: Спільна програма у галузі ядерної безпеки, спрямована на підвищення рівня експлуатаційної ефективності, дотримання норм безпеки та ефективності використання кадрового потенціалу НАЕК "Енергоатом" та його атомних електростанцій
- Проект U4.01/10: Підтримка реалізації програми поводження з радіоактивними відходами в Україні
- Проект U3.01/10: Надання допомоги Державній інспекції ядерного регулювання України у врегулюванні питань, що стосуються безпечного

¹⁹⁶ Положення про Громадську раду при Державній інспекції ядерного регулювання України Затверджено Наказом Державної інспекції ядерного регулювання України від 13.01.2016 № 3. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.snrc.gov.ua/nuclear/uk/publish/article/161449;jsessionid=8B8CCE9B64E26D3A0BA2DA734C28B834.app>
1

поводження з радіоактивними відходами і гармонізації регулятивних вимог щодо ядерної та радіаційної безпеки¹⁹⁷

Реалізація цих проектів здійснюється згідно з положеннями Угоди про фінансування і додатків до неї: Додаток I - Загальні умови та Додаток II - Технічні і адміністративні положення. Загальна вартість Проектів оцінюється в 21127627 євро. Додатково ЄС бере на себе зобов'язання щодо фінансування проектів, які охоплюють кілька країн, обсягом максимум у 3000000 євро. Рішення щодо максимальної суми, виділеної в рамках цих проектів для України, буде прийнято ЄС пізніше. Період практичної реалізації складає 72 місяці. Завершальна стадія складає 24 місяці.

Окремим напрямом правління буде діяльність Державного підприємства «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом». Компанія є оператором чотирьох діючих атомних електростанцій України, на яких експлуатується 15 атомних енергоблоків, з яких 13 типу ВВЕР-1000 і два – ВВЕР-440, загальною встановленою потужністю 13 835 МВт, 2 гідроагрегати Ташлицької ГАЕС встановленою потужністю 302 МВт та 2 гідроагрегати Олександрівської ГЕС встановленою потужністю 11,5 МВт.

Основна мета діяльності ДП «НАЕК «Енергоатом» – збільшення виробництва електроенергії та коефіцієнта використання встановленої потужності АЕС за умови постійного підвищення рівня безпеки експлуатації.

«Енергоатом» забезпечує близько 55% потреби України в електроенергії, в осінньо-зимові періоди цей показник сягає 70%.

Україна посідає сьоме місце в світі за показником встановленої потужності АЕС. Компанія «Енергоатом» є членом ВАО АЕС, WNA, EUR, INPRO, Українського ядерного товариства та Асоціації «Український ядерний форум».

Чотири атомні станції — Запорізька, Рівненська, Южно-Українська, Хмельницька, а також «Атомремонтсервіс», «Атоменергомаш»,

¹⁹⁷ Угода про фінансування щорічної програми дій з ядерної безпеки 2010 - частина II між Україною та ЄС від 18.04.2011 - 10.05.2011 (чинна для України 10.05.2011) . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_a69

«Атомкомплект», «Атомпроектінжиніринг», «Аварійно-технічний центр», «Науково-технічний центр», «Донузлавська ВЕС», «Складське господарство», «Атомприлад», «Автоматика та машинобудування» і «Управління справами» є відокремленими підрозділами ДП «НАЕК «Енергоатом».¹⁹⁸

Відповідно до Закону України «Про використання ядерної енергії і радіаційну безпеку»¹⁹⁹ на «Енергоатом» покладено функції експлуатуючої організації, що відповідає за безпечне виробництво електроенергії. Крім того, Основною метою діяльності ДП «НАЕК «Енергоатом» є виробництво електроенергії, забезпечення безпечної експлуатації атомних електростанцій, поліпшення енергопостачання народного господарства і населення, підвищення ефективності роботи атомних електростанцій, а також, у межах своєї компетенції, забезпечення постійної готовності України до швидких ефективних дій у разі виникнення аварій на підприємствах атомної енергетики, радіаційних аварій у промисловості.

Станом на 2016 рік в Компанії реалізується 11 інвестиційних проектів загальною затвердженою вартістю 64 млрд грн, основними серед яких є реконструкція відкритих розподільчих споруд 750 кВ Рівненської, Хмельницької та Запорізької АЕС; реконструкція системи технічного водопостачання Южно-Української АЕС, добудова Ташлицької ГАЕС, будівництво енергоблоків №3 і 4 Хмельницької АЕС; створення комплексів з переробки твердих радіоактивних відходів; будівництво централізованого сховища відпрацьованого ядерного палива та спорудження учбово-тренувального центру. Корпус Г на Запорізькій АЕС.

Державне підприємство «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом» (*State enterprise «National nuclear energy generating company «Energoatom»*) (далі - ДП «НАЕК «Енергоатом» або підприємство) засноване на

¹⁹⁸ ДП «НАЕК «Енергоатом» [офіц. сайт] . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.energoatom.kiev.ua/>

¹⁹⁹ Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08.02.1995 № 39/95-ВР. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80>

державній власності і належить до сфери управління Міністерства палива та енергетики України (далі – «Орган управління майном»).

Напрямами діяльності підприємства у сфері використання ядерної енергії є:

- проектування ядерних установок або сховища для захоронення радіоактивних відходів;
- перевезення радіоактивних матеріалів;
- переробка, зберігання радіоактивних відходів;
- зберігання, технічне обслуговування джерел іонізуючого випромінювання;
- використання джерел іонізуючого випромінювання;
- підготовка персоналу для експлуатації ядерної установки (за переліком посад та спеціальностей, який визначається Кабінетом Міністрів України);
- проектування ядерної установки; будівництво ядерної установки після всебічного аналізу усіх аспектів забезпечення безпеки у відповідному проекті;
- діяльність, пов'язана із забезпеченням фізичного захисту ядерних матеріалів і ядерних установок (за переліком видів діяльності, який затверджується Кабінетом Міністрів України) та ін.

Предметом виробничої та господарської діяльності підприємства є: виробництво, передавання та постачання електричної енергії на підставі відповідних ліцензій та укладених договорів; проектна та будівельна діяльність (вишукувальні та проектні роботи для будівництва, зведення несучих та огорожуючих конструкцій, будівництво та монтаж інженерних і транспортних мереж); виконання топографо-геодезичних, картографічних робіт; ремонт, налагодження, технічне переозброєння і реконструкція обладнання, систем; розробка, виготовлення устаткування, обладнання, пристроїв та запасних частин; розроблення, виробництво, виготовлення, зберігання, перевезення, придбання, пересилання, ввезення, вивезення, відпуск, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; операції у сфері поводження з небезпечними відходами; проектування, монтаж, технічне обслуговування

засобів протипожежного захисту та систем опалення, оцінка протипожежного стану об'єктів; використання каналів мовлення, передача (трансляція), створення радіо- та телевізійних програм; перевезення небезпечних вантажів автомобільним транспортом; виконання маневрових та буксирувальних робіт залізничним транспортом, діяльність, пов'язана з державною таємницею, закупівля ядерного палива; участь в організації і проведенні науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, впровадження науково-технічних, конструкторських, технологічних та інших розробок, а також доведення їх результатів до практичного використання і встановлення зв'язків з науковими установами, в тому числі – іноземними, тощо.

ДП «НАЕК «Енергоатом» відповідно до чинного законодавства згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про створення Національної атомної енергогенеруючої компанії «Енергоатом» від 17.10.1996 № 1268 призначено експлуатуючою організацією (оператором) ядерних установок на промислових майданчиках Запорізької АЕС, Рівненської АЕС, Хмельницької АЕС та Южно-Української АЕС. Підприємство має право створювати філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи погоджуючи питання про їх розміщення з відповідними органами місцевого самоврядування в установленому законодавством порядку, які не мають статусу юридичної особи і діють на підставі положення про них, затвердженого ДП «НАЕК «Енергоатом». Дана юридична особа здійснює свою діяльність відповідно до чинного законодавства України та на підставі цього Статуту, що визначає юридичні, економічні, фінансові, організаційні та інші принципи його діяльності, статут ДП «НАЕК «Енергоатом» затверджується Органом управління майном за участю профспілкового комітету. Зміни і доповнення до Статуту підлягають державній реєстрації відповідно до чинного законодавства України. Майно підприємства є державною власністю і закріплюється за ним на праві господарського відання.

Вищим органом управління ДП «НАЕК «Енергоатом» є Правління, яке очолює президент. Призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом

Міністрів України згідно з чинним законодавством. До складу Правління входять, за посадою: президент, перші віце-президенти, віце-президенти підприємства, також можуть входити керівники філій, представництв, відділень, відокремлених та інших підрозділів ДП «НАЕК «Енергоатом», представники Органу управління майном, інші посадові особи за погодженням з відповідними органами у встановленому порядку. Члени Правління затверджується та увільняються від обов'язків членів Правління Міністерством палива та енергетики. Проведення Правління та прийняття рішення можливе методом опитування. У цьому разі проект рішення або питання для голосування надсилається членам Правління, які повинні у 10-денний строк у письмовій формі сповістити щодо нього свою думку чи погодити запропоноване рішення. Після одержання останнього повідомлення чи погодження рішення вважається прийнятим.

Підприємство має забезпечувати постійну готовність аварійно-технічного центру до швидких ефективних дій у разі виникнення аварій на підприємствах атомної енергетики, радіаційних аварій у промисловості; розробляти та здійснювати заходи цивільної оборони в мирний та воєнний час, на випадок стихійного лиха, аварій та катастроф для забезпечення основної діяльності; забезпечувати фінансове покриття цивільної відповідальності ДП «НАЕК «Енергоатом» за ядерну шкоду у обсягах та на умовах, що визначаються Кабінетом Міністрів України в межах чинного законодавства України; виконувати норми і вимоги щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання і відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Експлуатація атомних електричних станцій (АЕС) в Україні здійснюється відповідно до вимог Законів «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань», Норм радіаційної безпеки України (НРБУ-97) та ін. Метою чинного законодавства у цій сфері є визначення основних вимог до охорони здоров'я від можливої шкоди, пов'язаної з опроміненням джерелами іонізуючого випромінювання,

вимоги до безпечної експлуатації АЕС, а також вимоги до охорони навколишнього природного середовища. На рисунках 1-3²⁰⁰ зображено відповідні показники радіаційної безпеки.

Рівень радіаційної безпеки АЕС України

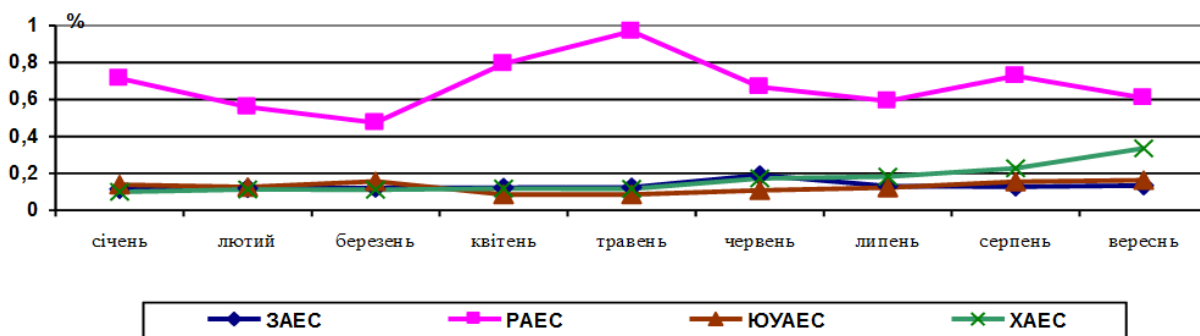

Рис. 1 Середньодобові рівні газо-аерозольних викидів радіоактивних речовин у атмосферне повітря протягом дев'яти місяців 2016 р. (відсоток від допустимого добового рівня).

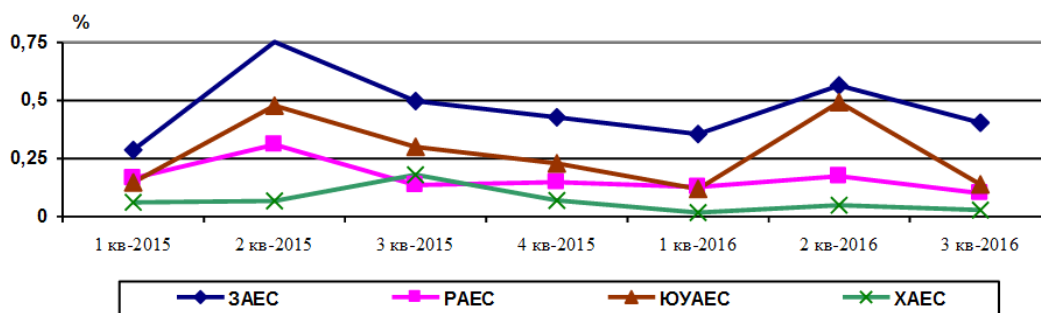

Рис. 2 Квартальні скиди радіоактивних речовин у водойми навколишнього середовища протягом чотирьох кварталів 2015 р. та трьох кварталів 2016 р. (відсоток від допустимого річного рівня).

На основі їх аналізу, можна зазначити, що діюча атомна електрична станція задовольняє вимогам безпеки, коли її радіаційний вплив не призводить до перевищення встановлених дозових меж опромінення персоналу АЕС та населення, а також нормативів на газо-аерозольні викиди та рідкі скиди, на вміст радіоактивних речовин у навколишньому середовищі.

²⁰⁰ ДП «НАЕК «Енергоатом» [офіц. сайт] . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.energoatom.kiev.ua/>

Нормування впливу АЕС на навколишнє середовище здійснюється за рівнями викидів та скидів радіоактивних речовин у навколишнє середовище, основними дозоутворюючими з яких є: газо-аерозольні викиди інертних радіоактивних газів, радіонуклідів йоду, довго існуючих нуклідів та водні скиди радіонуклідів цезію-137, кобальту-60, тритію (рис. 1-2).

Рівні їх надходження у навколишнє середовище представлено у відсотковому відношенні до відповідних допустимих рівнів, опрацьованих на кожній АЕС та погоджених з Міністерством охорони здоров'я України. Допустимі рівні розраховано таким чином, щоб радіоактивні речовини, які можуть потрапити з АЕС у навколишнє середовище, не спричинили дози опромінення населення вище межі, встановленої нормами радіаційної безпеки (40 мікроЗіверт від газо-аерозольних радіоактивних речовин та 10 мікроЗіверт від радіоактивних речовин, що потрапляють у навколишнє середовище з водними скидами). Як видно з графіків, реальні рівні викидів та скидів радіоактивних речовин з початку 2015 року у відсотковому відношенні до допустимих не перевищують одиниць відсотку.

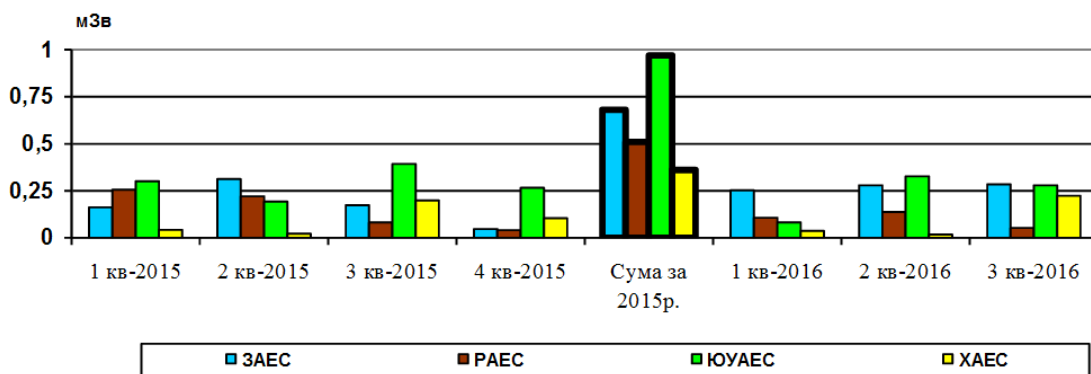

Рис. 3 Середня індивідуальна доза опромінення персоналу АЕС за чотири квартали і в сумі за 2015 р. та за три квартали 2016 р.

З графіка видно, що середня індивідуальна річна доза опромінення персоналу АЕС, який обслуговує ядерні установки (категорія А), за 2015 рік не перевищила 1,0 міліЗіверта, що становить 5% від ліміту річної дози опромінення для персоналу категорії А (20 міліЗіверт). В цілому радіаційні параметри, що характеризують роботу АЕС у 2015 році та з початку 2016 року,

не перевищували нормативних значень, а радіаційний захист персоналу та населення забезпечувалися на достатньому рівні. Експлуатація АЕС за останні роки не викликала ніяких екологічних змін, які б свідчили про погіршення стану навколишнього середовища у районі їх розташування порівняно з попередніми роками.

Відповідно до статті 24 Закону України «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання», з метою визначення порядку дій персоналу підрозділу фізичного захисту, персоналу обліку та контролю ядерних матеріалів в умовах надзвичайних і кризових ситуацій на ядерних установках, об'єктах, призначених для поводження з радіоактивними відходами, іншими джерелами іонізуючого випромінювання, було затверджено вимоги до визначення порядку дій персоналу підрозділу фізичного захисту, персоналу підрозділу обліку та контролю ядерних матеріалів в умовах надзвичайних і кризових ситуацій²⁰¹. У вимогах зазначено, що причинами надзвичайних ситуацій можуть бути події природного та техногенного характеру, причинами кризових ситуацій є події соціально-політичного характеру. До подій природного характеру, що можуть призвести до виникнення надзвичайної ситуації, належать:

- а) землетруси;
- б) зсуви;
- в) осідання (провалля) земної поверхні;
- г) карстові провалля;
- г) сильне налипання снігу (шар мокрого замерзлого снігу на проводах електромережі завтовшки 35 мм і більше);
- д) дуже сильний мороз (температура повітря мінус 30-35 град.С і нижче);
- е) дуже сильна спека (температура повітря плюс 35-40 град.С і вище);

²⁰¹ Про затвердження Вимог до визначення порядку дій персоналу підрозділу фізичного захисту, персоналу підрозділу обліку та контролю ядерних матеріалів в умовах надзвичайних і кризових ситуацій // Наказ Міністерства енергетики України, МНС України від 15.09.2011 № 501/1001 . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1147-11>

є) сильний вітер, включаючи шквали і смерчі;

ж) високі рівні води;

з) пожежі в природних екологічних системах;

и) інші події, що можуть призвести до виникнення надзвичайної ситуації.

До подій техногенного характеру, що можуть призвести до виникнення надзвичайної ситуації, належать події, що можуть статися як у межах захищеної зони об'єкта, так і поза її межами. До подій техногенного характеру, що можуть статися в межах захищеної зони об'єкта, належать:

а) викид у навколишнє середовище радіоактивних речовин внаслідок аварії;

б) розсіювання в межах зон обмеження доступу об'єкта радіоактивних речовин, не пов'язане з протиправними діями;

в) наявність у повітрі небезпечних для здоров'я речовин;

г) пожежа, вибухи, не пов'язані з протиправними діями, в спорудах, комунікаціях і на технологічному обладнанні;

ґ) раптове руйнування споруд;

д) утворення критичної маси під час перевантаження, транспортування і зберігання ядерного палива, ядерних матеріалів;

е) виникнення неконтрольованої ланцюгової реакції внаслідок порушення контролю і управління ланцюговою реакцією в активній зоні реактора;

є) несанкціоноване спорожнення басейну витримки відпрацьованого ядерного палива;

ж) затоплення приміщень об'єкта;

з) інші події техногенного характеру, що можуть статися в межах захищеної зони об'єкта.

До подій техногенного характеру, що можуть статися поза межами захищеної зони об'єкта, належать:

а) аварії на виробництві або під час перевезення з викидом у навколишнє природне середовище небезпечних хімічних речовин, які можуть досягти території захищеної зони об'єкта;

б) вибухи, пожежі, інші аварії на арсеналах, складах боєприпасів та інших об'єктах військового призначення під час завантаження/розвантаження боєприпасів на кораблі, включаючи військові, залізничний та автомобільний транспорт, наслідком яких може бути ураження об'єкта;

в) авіаційна катастрофа, наслідком якої може бути падіння літака або іншого повітряного судна в межах захищеної зони об'єкта;

г) виявлення застарілих боєприпасів у районі розташування об'єкта (артилерійських снарядів, авіаційних бомб, мін, боєприпасів до стрілецької зброї в обсягах, детонування яких може призвести до ураження об'єкта);

г) лісова пожежа техногенного характеру;

д) аварії на інших об'єктах з викидом радіоактивних речовин у навколишнє природне середовище, які можуть досягти території захищеної зони об'єкта;

е) інші події техногенного характеру, що можуть статися поза межами захищеної зони об'єкта.

До подій соціально-політичного характеру, що можуть призвести до виникнення кризової ситуації, належать:

а) отримання достовірної інформації про реальну загрозу об'єкту;

б) проникнення правопорушників у зони обмеження доступу об'єкта;

в) установлення правопорушниками вибухових пристроїв у зонах обмеження доступу об'єкта;

г) пошкодження правопорушниками важливих для безпеки об'єкта приладів, обладнання, систем;

г) втручання правопорушників у роботу автоматизованих систем управління технологічними процесами об'єкта;

д) вчинення правопорушниками пожежі або вибуху в зонах обмеження доступу об'єкта;

е) розсіювання правопорушниками в зонах обмеження доступу об'єкта радіоактивних, небезпечних хімічних і біологічних речовин;

е) втручання правопорушників у роботу технологічного обладнання, систем, важливих для безпеки, та забезпечуючих систем;

ж) напад на об'єкт із застосуванням повітряного судна як засобу руйнування;

з) збройний напад на об'єкт, включаючи збройний напад із застосуванням транспортних засобів, бронетехніки;

и) захоплення та утримання в зонах обмеження доступу заручників з персоналу об'єкта, персоналу підрозділу з охорони та підрядних організацій;

і) захоплення та утримання життєво важливих місць об'єкта;

ї) силове захоплення ядерних та/або інших радіоактивних матеріалів;

й) крадіжка ядерних та/або інших радіоактивних матеріалів;

к) обстріл об'єкта з-поза меж захищеної зони, включаючи обстріл артилерійськими снарядами та ракетами;

л) зникнення документів, що містять інформацію з обмеженим доступом, яка стосується безпеки об'єкта та фізичного захисту;

м) отримання інформації про наявність серед персоналу об'єкта осіб, які знаходяться під шантажем або під примусом;

н) вивід з ладу або спроба виводу з ладу інженерно-технічних засобів системи фізичного захисту;

о) інші події соціально-політичного характеру, що можуть призвести до виникнення кризової ситуації.

Для визначення порядку дій персоналу в умовах надзвичайних і кризових ситуацій експлуатуюча організація створює комісію. До складу комісії залучаються фахівці з фізичного захисту, які мають досвід з розроблення об'єктової проектної загрози, об'єктового плану взаємодії у разі вчинення диверсії, проведення оцінки вразливості; охорони; обліку та контролю ядерних матеріалів, які мають досвід зі здійснення оцінки вразливості системи обліку та контролю ядерних матеріалів I, II та III категорій, складання спеціальних звітів; експлуатації; ядерної, радіаційної та пожежної безпеки; аварійної готовності та реагування.

Заступник керівника експлуатуючої організації, який відповідає за стан системи фізичного захисту конкретного об'єкта, забезпечує оперативне вирішення питань, що виникають під час виконання комісією свого завдання.

Комісія з метою визначення порядку дій персоналу в умовах надзвичайних і кризових ситуацій на об'єкті:

а) складає перелік подій, що можуть статися в зонах обмеження доступу об'єкта або в регіоні його розташування (далі - перелік подій);

б) визначає уражальні чинники кожної події, що входить до переліку подій;

в) визначає персонал, який буде виконувати свої обов'язки в умовах надзвичайної або кризової ситуації на об'єкті, спричиненої конкретною подією;

г) визначає можливі наслідки впливу уражальних чинників кожної події на здоров'я персоналу під час виконання ним своїх обов'язків в умовах надзвичайної або кризової ситуації на об'єкті, спричиненої конкретною подією;

г) визначає однакові дії персоналу під час виконання ним своїх обов'язків в умовах надзвичайних і кризових ситуацій на об'єкті, спричинених різними подіями;

д) об'єднує події, за яких персонал здійснює однакові дії, в групи;

е) визначає необхідні засоби індивідуального захисту персоналу від уражальних чинників подій.

Уражальні чинники кожної події та величини їх можливого впливу на здоров'я персоналу визначаються для: а) подій природного характеру з урахуванням географічних, геологічних, метеорологічних, гідрологічних характеристик регіону розташування об'єкта та уражальних чинників подій, що мали місце в регіоні; б) подій техногенного характеру, що можуть статися поза межами захищеної зони об'єкта, з урахуванням уражальних чинників подій техногенного характеру, що мали місце в минулому в регіоні розташування об'єкта та поза його межами; в) подій техногенного характеру, що можуть статися в межах захищеної зони об'єкта, виходячи з результатів аналізу безпеки об'єкта та з урахуванням уражальних чинників подій, що мали місце на

подібних об'єктах; г) подій, що можуть призвести до виникнення кризової ситуації на об'єкті, виходячи з проектної загрози та з урахуванням уражальних чинників подій соціально-політичного характеру, що мали місце в минулому в країні та поза її межами.

На підставі результатів аналізу комісія розробляє порядок дій персоналу з урахуванням: забезпечення виконання персоналом обов'язків в умовах надзвичайних і кризових ситуацій в прийнятний час і за найменшого впливу уражальних чинників на здоров'я персоналу; кваліфікаційного рівня персоналу та можливості у разі необхідності його підвищення; можливості забезпечення персоналу засобами індивідуального захисту від уражальних чинників подій, що можуть спричинити надзвичайні та кризові ситуації; необхідності дотримання персоналом вимог ядерної, радіаційної та пожежної безпеки під час виконання своїх обов'язків в умовах надзвичайних і кризових ситуацій відповідно до визначеного порядку дій.

Комісія спільно з підрозділом фізичного захисту та підрозділом, який здійснює облік і контроль ядерних матеріалів, перевіряє порядок дій персоналу на дієдатність та за результатами перевірки у разі необхідності доопрацьовує порядок дій персоналу. Комісія відображає результати своєї роботи в звіті про визначення порядку дій персоналу в умовах надзвичайних і кризових ситуацій на об'єкті. Керівник експлуатуючої організації забезпечує проведення перевірки порядку дій персоналу в умовах надзвичайних і кризових ситуацій на об'єкті на відповідність чинному законодавству та затверджує звіт.

Цілями фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання (далі - фізичний захист) є:

- створення умов, спрямованих на мінімізацію можливості вчинення диверсії, крадіжки або будь-якого іншого неправомірного вилучення радіоактивних матеріалів та зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї;

- сприяння здійсненню заходів з розшуку та повернення зниклих ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання та зведення до мінімуму радіологічних наслідків диверсії²⁰².

Державна політика з фізичного захисту провадиться на засадах:

- визнання фізичного захисту одним з елементів забезпечення національної безпеки України;

- відповідальності за впровадження та підтримання режиму фізичного захисту;

- наявності державної системи фізичного захисту;

- визначення основних вимог фізичного захисту у законах України, інших нормативно-правових актах та запровадження їх у дію;

- матеріального та соціального забезпечення осіб, які здійснюють державний нагляд, перевірку стану систем фізичного захисту та забезпечують функціонування цих систем, на рівні, який компенсує ризик шкідливого впливу іонізуючого випромінювання на здоров'я під час виконання ними службових обов'язків;

- визнання діяльності фізичних осіб стосовно регулювання і реалізації заходів фізичного захисту професією у сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки;

- визнання наукового забезпечення питань нормування фізичного захисту та створення сучасних технічних засобів ідентифікації фізичних осіб, виявлення несанкціонованих переміщень фізичних осіб, зброї, вибухівки одним з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки;

- створення державної системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців з фізичного захисту;

- визнання пріоритету культури захищеності;

²⁰² Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання // Закон України від 19.10.2000 № 2064-III . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2064-14>

- забезпечення безперервного функціонування систем фізичного захисту ядерних установок, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, інших джерел іонізуючого випромінювання з часу вибору майданчика під будівництво до припинення існування;

- забезпечення безперервного функціонування систем фізичного захисту ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання відповідно до категорії ядерного матеріалу, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання у всіх місцях їх перебування;

- встановлення та запровадження в дію порядку персональної відповідальності за створення умов для досягнення цілей фізичного захисту;

- застосування всіма заінтересованими органами державної влади і юридичними особами єдиної, завчасно створеної системи протидії актам ядерного тероризму;

- створення та використання єдиної системи надійного захищеного зв'язку між органами державної влади і юридичними особами, до компетенції яких належать облік, контроль, фізичний захист ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, та протидії нападу на ядерні установки, об'єкти, призначені для поводження з радіоактивними відходами, інші джерела іонізуючого випромінювання, транспортні засоби з радіоактивними матеріалами;

- застосування юридичними особами, що здійснюють діяльність (у тому числі перевезення) у сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки, регулюють та забезпечують фізичний захист, взаємопогоджених переліків інформації з фізичного захисту, доступ до якої має бути обмеженим, встановлення єдиного порядку захисту та допуску до такої інформації заінтересованих посадових і службових осіб, іноземців та осіб без громадянства;

- цільового державного фінансування системи фізичного захисту і надійного контролю за використанням коштів, призначених для фінансування фізичного захисту;

- встановлення відповідальності громадян і посадових осіб за порушення вимог фізичного захисту.

Всі органи державної влади та юридичні особи зобов'язані додержуватися засад державної політики з фізичного захисту.

Державна система фізичного захисту створюється для досягнення цілей фізичного захисту на державному рівні.

Функціонування державної системи фізичного захисту ґрунтується на результатах оцінки загрози вчинення диверсії, крадіжки або будь-якого іншого неправомірного вилучення радіоактивних матеріалів. Суб'єктами фізичного захисту є центральні органи виконавчої влади, які здійснюють державне управління, та Національна академія наук України щодо фізичного захисту ; Служба безпеки України; Національна гвардія України; центральні органи виконавчої влади, які здійснюють правоохоронну діяльність; інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також ліцензіати беруть участь у забезпеченні фізичного захисту у межах своїх повноважень, визначених актами законодавства.

Вимоги до розробки, впровадження, оцінки та постійного поліпшення системи управління діяльністю у сфері використання ядерної енергії визначено Наказом Державної інспекції ядерного регулювання²⁰³. Вони обов'язкові для виконання суб'єктами діяльності у сфері використання ядерної енергії (далі - суб'єкт діяльності) та рекомендовані для виконання юридичними та фізичними особами, що здійснюють види діяльності у сфері використання ядерної енергії, щодо яких Законом України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» не встановлені вимоги щодо обов'язкового ліцензування,

²⁰³ Про затвердження Загальних вимог до системи управління діяльністю у сфері використання ядерної енергії: Наказ Державної інспекції ядерного регулювання України від 19.12.2011 № 190 (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10 січня 2012 р. за № 17/20330). – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0017-12>

сертифікації або реєстрації, а також особами, які є постачальниками згідно зі статтею 34 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку». Вимоги ядерної та радіаційної безпеки (далі - вимоги безпеки) - вимоги законодавства, норм, правил та стандартів з ядерної та радіаційної безпеки, фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів та інших джерел іонізуючого випромінювання, а також умови виданих Держатомрегулюванням України документів дозвільного характеру.

Система управління розробляється, впроваджується, оцінюється та постійно поліпшується відповідно до затверджених політики та цілей суб'єкта діяльності. Політика, цілі та система управління суб'єкта діяльності відповідають таким принципам:

- пріоритет виконання вимог безпеки над економічними, технічними, науковими та іншими цілями;
- забезпечення постійного та систематичного контролю за дотриманням вимог безпеки;
- забезпечення планування, управління та нагляду за діяльністю, що впливає на безпеку, в нормальних, перехідних та аварійних умовах;
- формування та підтримка культури безпеки та культури захищеності;
- встановлення особистої відповідальності найвищого керівництва за пріоритетне виділення ресурсів, необхідних для виконання вимог безпеки;
- запобігання вчиненню порушень вимог безпеки шляхом постійного аналізу своєї діяльності та впровадження коригувальних і запобіжних заходів.

Суб'єкт діяльності визначає та підтримує в актуальному стані перелік законів України, інших нормативно-правових актів України і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки, якими він має керуватись при здійсненні своєї діяльності. Розподіл повноважень та відповідальності між суб'єктом діяльності та управляючою організацією здійснюється з урахуванням закріплення за суб'єктом діяльності: повної відповідальності за ядерну та радіаційну безпеку; права самостійно приймати рішення, що впливають на ядерну та радіаційну

безпеку, та розпоряджатися ресурсами, необхідними для виконання вимог безпеки.

Суб'єкт діяльності призначає підрозділ (чи окремих осіб) та посадову особу з числа найвищого керівництва, до компетенції яких належать розробка, впровадження та аналіз ефективності системи управління, а також розробка заходів щодо її поліпшення, розробляє та підтримує в актуальному стані настанову щодо системи управління (настанову з якості), у якій визначає:

- політику суб'єкта діяльності у сфері забезпечення безпеки та у сфері забезпечення якості;
- перелік та загальний опис основних процесів, зокрема тих, що впливають на забезпечення ядерної та радіаційної безпеки;
- структуру документації системи управління;
- відповідність системи управління Загальним вимогам (із зазначенням відступів, якщо такі є).

Настанова щодо системи управління (настанова з якості) також може містити будь-яку іншу інформацію відповідно до потреб суб'єкта діяльності. Вона може бути оформлена у вигляді одного документа або декількох відповідно до потреб суб'єкта діяльності. У разі викладення настанови у декількох документах суб'єкт діяльності надає до Держатомрегулювання України усі документи, що містять такі відомості.

Суб'єкт діяльності документує опис організаційної структури із зазначенням сфер відповідальності посадових осіб з числа найвищого керівництва та підпорядкованих їм підрозділів, розробляє та підтримує в актуальному стані задокументовані описи усіх процесів та функцій, що впливають на забезпечення ядерної та радіаційної безпеки; документує процедури складання, контролю, ідентифікації, захисту, пошуку, збереження та вилучення протоколів і записів, що засвідчують відповідність здійснюваної діяльності вимогам безпеки.

Система оцінки відповідності запроваджується щодо визначеного суб'єктом діяльності переліку видів продукції, що закуповується. Оцінку відповідності обов'язково проходять такі види продукції:

- ✓ контейнери для зберігання та захоронення радіоактивних відходів;
- ✓ закриті джерела іонізуючого випромінювання;
- ✓ системи та елементи, важливі для безпеки ядерних установок;
- ✓ прилади, обладнання та установки для здійснення радіаційного контролю (у тому числі дозиметричного контролю) та проведення радіаційного моніторингу;
- ✓ джерела іонізуючого випромінювання та установки з джерелами іонізуючого випромінювання.

Суб'єкт діяльності визначає технічні умови (специфікації) на процеси та продукцію відповідно до вимог законів та інших нормативно-правових актів, у тому числі технічних регламентів, та здійснює необхідні заходи з контролю дотримання цих вимог (вхідний, поточний та вихідний).

Для проведення випробувань, перевірок та атестації використовуються інструменти та обладнання, що мають діапазон і точність відповідно до потреб вимірювань. Висновок (запис) про відповідність продукції встановленим вимогам суб'єкт діяльності робить до початку користування продукцією. Продукція, яка постачається суб'єктом діяльності, має відповідне маркування з метою забезпечення її належного та безпечного використання.

Суб'єкт діяльності здійснює поточний моніторинг та аналіз своєї діяльності з метою підтвердження постійної ефективності системи управління. Періодичність та обсяг моніторингу та аналізу забезпечує досягнення вказаної мети.

Найвище керівництво періодично проводить аналіз системи управління - комплексний аналіз придатності, адекватності, ефективності та дієвості системи управління.

Аналіз системи управління проводиться щодо:

- цілей та результатів, досягнутих суб'єктом діяльності;

- підсумків усіх форм та видів оцінок, аналізу, вимірювань;
- виявлених невідповідностей, вжитих коригувальних та запобіжних заходів;
- виявлених можливостей для поліпшення.

Аналіз проводиться з метою визначення заходів, необхідних для забезпечення ефективності системи управління, у тому числі забезпечення її здатності створювати умови, необхідні для досягнення визначених суб'єктом діяльності цілей та своєчасного виявлення та усунення невідповідностей. Суб'єкт діяльності здійснює періодичне проведення незалежної оцінки системи управління та її складових для визначення ефективності процесів; стану виконання вимог безпеки та якості продукції та можливостей щодо поліпшення системи публічного адміністрування.

Отже, управління в сфері ядерної безпеки, враховуючи сучасний рівень розвитку методів регулювання адміністративних відносин, мало в ґрунтуватись і розвиватись на основі:

- використання сучасних міжнародно-правових стандартів та національних особливостей в процесі вдосконалення правового регулювання і підвищення ефективності реалізації правових норм в сфері ядерної безпеки;
- вдосконалення процедури діяльності спеціально-створених органів управління ядерної сфери;
- розробки нових та вдосконалення існуючих засобів захисту населення від радіаційного опромінення, організація досліджень в сфері нейтралізації негативного впливу радіоактивних речовин;
- використання комплексного підходу у сфері утилізації, забезпечення схоронності радіоактивних відходів з дотриманням екологічного законодавства;
- вдосконалення системи контролю (можливо автоматизованого) за використанням ядерної енергії, який має бути спрямований на дотримання безпеки, ефективності без створення перешкод в управлінні ядерною сферою.

Розділ 2. Міжнародне право як правова підстава використання ядерної зброї

2.1. Хронологія використання ядерної зброї у світі та сучасні кризові ситуації з її використання

Питання про застосування загрози застосування ядерної зброї як крайнього способу вирішення конфлікту на користь однієї із конфлікуючих сторін на сьогодні набирає все більших обертів. Починаючи з сумнозвісного бомбардування Хіросіми та Нагасакі 1945 року, маніпуляції ядерним потенціалом Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією тримають в напрузі все світове співтовариство.

Хронологія застосування ядерної зброї

Серпень 1942 р.	Манхеттенський проект (США)	США розробляє Манхеттенський проект по розробці першої ядерної зброї. В кінцевому підсумку в даному проекті було залучено більше 130 000 чоловік і \$ 2 млрд. (\$ 25 млрд. в перерахунку на 2012 р.)
16 липня 1945 р.	США проводять перше випробування ядерної зброї	Уряд США проводить перше випробування ядерної зброї під кодовою назвою "Трійця" в Нью-Мексико. Його вихід становить 20 000 тонн в тротиловому еквіваленті. Дата проведення тесту знаменує собою початок ядерної ери.
06 серпня 1945 р.	США скидають атомну бомбу на Хіросіму (Японія)	США підривають уранову бомбу над японським містом Хіросіма, внаслідок чого загинуло понад 140 000 осіб протягом декількох місяців. Кількість

		жертв збільшувалась пізніше від пов'язаних з радіацією хвороб.
09 серпня 1945 р.	Друга бомба скинута на м. Нагасакі (Японія)	США підривають плутонієву бомбу над Нагасакі. За оцінками, 74 000 осіб помирає до кінця 1945 року. Мало що можна було зробити для полегшення страждань жертв, які вижили після вибуху.
24 січня 1946 р.	ООН закликає до ліквідації атомної зброї	У своїй першій резолюції Генеральна Асамблея ООН закликає до повної ліквідації ядерної зброї і створює комісію для вирішення цієї проблеми атомного відкриття.
29 серпня 1949 р.	Радянський Союз випробовує свою першу ядерну бомбу	Радянський Союз підриває ядерну зброю під кодовою назвою «Перша блискавка» в Семипалатинську, Казахстан. Він стає другою країною, що розробила і успішно протестувала ядерний пристрій.
50-ті роки		
03 жовтня 1952 р.	Великобританія проводить випробування ядерної зброї в Австралії	Великобританії проводить своє перше ядерне випробування на островах Монтебелло біля узбережжя Західної Австралії. Пізніше було проведено низку випробувань на полях Маралінге і Ему в Південній Австралії.
01 листопада 1952 р.	США здійснює випробування першої водневої бомби	США піднімає ставки в гонці ядерних озброєнь шляхом підриву першої водневої бомби в Еніветок на Маршаллових островах. Дана бомба в

		500 разів перевищує бомбу, скинуту на Нагасакі.
01 березня 1954 р.	США проводить масивне тестування ракети "Браво"	США детонує 17-мегатонну водневу бомбу ("Браво"), на атолі Бікіні в Тихому океані.
07 липня 1955 р.	Звернення Рассел-Ейнштейна	Бертран Рассел, Альберт Ейнштейн та інші провідні вчені видають попереджувальне звернення про небезпеку ядерної війни і закликають всі уряди владнати розбіжності мирним шляхом.
17 лютого 1958 р.	Формування кампанії з роззброєння Великобританії	Кампанія за ядерне роззброєння в Великобританії проводить своє перше засідання. Її культова емблема стає одним з найбільш широко відомих символів в світі.
01 грудня 1959 р.	Заборона ядерних випробувань в Антарктиці	Підписання Договору про Антарктику. Ним встановлюється, що "будь-який ядерний вибух в Антарктиці і викид там матеріалу радіоактивних відходів повинні бути заборонені".
60-ті роки		
13 лютого 1960 р.	Франція здійснює перше випробування ядерної зброї	Франція випробовує свою першу атомну бомбу в пустелі Сахара. Вона має вихід 60-70 кілотонн. Пізніше ядерні випробування були переміщені до південної частини Тихого океану, що продовжуються аж до 1996 року.
30	Проведення	Радянський Союз підриває

жовтня 1961 р.	найбільшого тестування ядерної зброї	найпотужнішу бомбу: 58-мегатонну атмосферну ядерну зброю, на прізвисько "Цар Бомба", над територією Нової Землі на півночі Росії.
16-29 жовтня 1962 р.	«Кубинська криза»	Напружене протистояння починається, коли США виявляє радянські ракети на Кубі. США здійснює блокування Куби протягом 13 днів. Криза приводить США і Радянський Союз на межу ядерної війни.
05 серпня 1963 р.	Договір про заборону випробувань	Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою підписаний в Москві після великих демонстрацій в Європі і Америці проти ядерних випробувань.
16 жовтня 1964 р.	Китай проводить своє перше ядерне випробування	Китай підриває свою першу атомну бомбу на полігоні Лоп Нор в провінції Синьцзян. В цілому, Китай проводить 23 атмосферних і 22 підземних випробувань на полігоні.
14 лютого 1967 р.	Латинська Америка стає вільною від ядерної зброї	Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці (<i>the Treaty of Tlatelolco</i>), підписаний в Мехіко. Сторони погоджуються не виробляти, не випробовувати і не набувати ядерної зброї.
01 липня 1968 р.	Підписання Договору про нерозповсюдження	Відповідно до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, держави, що не володіють ядерною

		зброєю, домовляться ніколи не набувати ядерної зброї, а держави, що володіють ядерною зброєю, юридично зобов'язуються провести роззброєння.
70-ті роки		
18 травня 1974 р.	Індія проводить перше ядерне випробування	Індія проводить підземні ядерні випробування в Покхрані в пустелі Раджастхан, кодова назва "Усміхнений Будда". Уряд помилково стверджує, що це мирне ядерне випробування.
22 вересня 1979 р.	Ядерний вибух в Індійському океані	Ядерний випробувальний вибух відбувається в Південному Індійському океані біля мису Доброї Надії. Вважається, що він був проведений в Південній Африці за сприяння Ізраїлю.
80-ті роки		
12 червня 1982 р.	Мільйонний мітинг за роззброєння	Один мільйон людей зібрався в Центральному парку Нью-Йорка на підтримку другої спеціальної сесії Організації Об'єднаних Націй з роззброєння. Це найбільша антивоєнна демонстрація в історії.
10 липня 1985 р.	Знищення корабля «Rainbow Warrior»	Судно Greenpeace «Rainbow Warrior» зруйноване в Новій Зеландії на своєму шляху до атолу Муруроа в знак протесту проти французьких ядерних випробувань. Нова Зеландія пізніше приймає закони проти ядерної зброї.
06	Південна частина	Договір про зону, вільну від ядерної

серпня 1985 р.	Тихого океану стає вільною від ядерної зброї	зброї в південній частині Тихого океану підписаний в Раротонга на Островах Кука. Договір забороняє виробництво, розміщення або випробування ядерної зброї в межах вказаного регіону.
30 вересня 1986 р.	Виявлено ядерну програму Ізраїлю	<i>The Sunday Times</i> публікує інформацію, надану ізраїльським ядерним техніком Мордехай Вануну, що призводить експертів до висновку наявності у Ізраїлю до 200 ядерних боєголовок.
11-12 жовтня 1986 р.	Лідери США і СРСР обговорюють скасування ядерного озброєння	Президент США Рональд Рейган і радянський президент Михайло Горбачов проводять зустріч в Рейк'явіку (Ісландія), де обговорюється можливість скасування ядерного озброєння
08 грудня 1987 р.	Заборона ракет середньої дальності	Радянський Союз і США підписали Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності для ліквідації ракет наземного базування, що проводяться двома державами з дальністю від 300 до 3400 миль.
90-ті роки		
10 липня 1991 р.	Південна Африка приєднується до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї	Південна Африка приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. За ствердженнями Уряду шість створених боєголовок ядерно зброї стверджує було розібрано.
15 грудня 1995 р.	Південно-Східна Азія стає вільною від ядерної зброї	Народи Південно-Східної Азії створили зону, вільну від ядерної зброї, що простирається від Бірми на заході,

		Філіппін на сході, Лаосу і В'єтнаму на півночі і Індонезії на півдні.
11 квітня 1996 р.	Африка стає зоною, вільною від ядерної зброї	Посадові особи 43 африканських країн підписують Договір Пеліндаба (<i>Treaty of Pelindaba</i>) в Єгипті про створення африканської зони вільної від ядерної зброї, пообіцявши не будувати, тестувати або складати ядерну зброю.
01 червня 1996 р.	Україна стає позаядерно державою	Україна стає державою, що не володіє ядерною зброєю, після передачі останньої успадкованої радянської ядерної боєголовки до Росії для знищення. Президент закликає інші країни підтримати її позицію.
08 липня 1996 р.	Міжнародний Суд визнає ядерну зброю нелегальною	Міжнародний Суд виносить консультативний висновок, в якому встановлено, що загроза застосування або застосування ядерної зброї в цілому суперечить нормам міжнародного права.
24 вересня 1996 р.	Підписання загальної заборони ядерних випробувань	Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань відкритий для підписання в Організації Об'єднаних Націй. Китай, Франція, Великобританія, Росія і США здійснюють підписання договору. Індія відмовляється від підписання.
27 листопада 1996 р.	Білорусь знімає свою останню ядерну ракету	Білорусь повертає свою останню ядерну ракету в Росію для знищення. Таким чином країна приєднується до України і Казахстану, як колишніх

		радянських республік, які відмовилися від всіх своїх ядерних озброєнь.
Травень 1998 р.	Індія і Пакистан провели ядерні випробування	Індія провела три підземні ядерні випробування, перші за останні 24 роки. Одним з них є термоядерна зброя. Пізніше, в травні, Пакистан здійснює випробування шести ядерних боєголовок у відповідь на тести Індії.
2000-ті роки		
09 жовтня 2006 р.	Північна Корея проводить ядерні випробування	Уряд Північної Кореї повідомляє, що вона успішно провела ядерне випробування, ставши таким чином восьмою країною в світі, що це здійснила. Це викликає міжнародне засудження.
30 квітня 2007 р.	Міжнародна кампанія за знищення ядерної зброї розпочинається в Відні	Міжнародна кампанія за знищення ядерної зброї (<i>The International Campaign to Abolish Nuclear Weapons</i>) запущена у Відні, закликаючи до негайного початку переговорів щодо договору про заборону і знищення ядерної зброї.
2010-ті роки		
04-05 березня 2013 р.	Норвегія приймає першу гуманітарну конференцію	Норвезький уряд проводить першу міждержавну конференцію для вивчення гуманітарних наслідків ядерної зброї, в результаті чого разом зібрано дипломатів з 128 держав.
14 лютого 2014 р.	Мексиканська конференція щодо заборони	Голова Другої конференції з питань гуманітарного впливу ядерної зброї, що проходила в Мексиці, приходить до

		висновку про настання часу для дипломатичного процесу щодо заборони ядерної зброї.
09 грудня 2014 р.	Австрія випустила зобов'язання щодо заборони	В якості приймаючої сторони Віденської конференції з гуманітарних наслідків ядерної зброї, Австрія видає зобов'язання щодо заборони та ліквідації ядерну зброю.

На сьогодні Генеральною Асамблеєю ООН проводиться робота в сфері прийняття єдиного кодифікованого акту – Конвенції, яка б закріпила питання заборони застосування ядерної зброї на міжнародному рівні. Резолюцією 60/88, "Конвенція про заборону застосування ядерної зброї" Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй, «просить Конференцію з роззброєння розпочати переговори з метою досягнення домовленості про міжнародної конвенції, забороняє застосування ядерної зброї та загрозу його застосування при будь-яких обставин»²⁰⁴.

На сьогодні існує вже 9 ядерних держав. Це, перш за все, п'ять офіційних ядерних країн – постійних членів Ради Безпеки ООН (США, РФ, Великобританія, Франція та Китай). У відповідності з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї на момент його підписання саме вони були офіційно визнані ядерними.

Існує ще три країни, які *de-facto* можуть вважатись ядерними країнами – це Індія, Пакистан та Ізраїль. Варто зазначити, що дві з них, а саме Індія та Пакистан, провели ядерні випробування. Ізраїль же, по існуючим оцінкам, володіє ядерною зброєю.

«У нього є порядком двохсот ядерних зарядів і т.зв. «повнокровна тріада». Це означає, що у нього є ракети, тобто ядерні боєголовки,

²⁰⁴ Резолюція ГА ООН 60/88, "Конвенція про заборону застосування ядерної зброї". – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_e08

встановлені на землі; є сучасні підводні кораблі з крилатими ракетами, на яких також можуть бути встановлені ядерні боеголовки; а також тактична авіація, яка є носієм ядерної зброї».

Тобто Ізраїль – це третя країна в світі (окрім США та Російської Федерації), яка володіє подібною «тріадою».

На сьогодні існує цілий ряд «граничних (порогових)» країн, тобто тих, які можуть досить швидко створити ядерну зброю. Це Японія, Південна Корея, Бразилія, Тайвань, Туреччина, Саудівська Аравія, Єгипет, Сирія, Алжир. Вони можуть на власний розсуд або прийняти, або не прийняти рішення про створення ядерної зброї. Всі залежить від їх політичної волі та надійності гарантій з боку ядерних країн²⁰⁵.

Чому держави потребують ядерну зброю?

Держави потребують наявності ядерної зброї через одну з семи основних причин:

1) Великі держави завжди протиставляють наявність ядерної зброї іншим великим державам, як правило, тим, хто представляє нову розроблену зброю. Тож не дивно, що Радянський Союз здійснив в свій час розробку атомної і водної бомби, хоча всі вважали, що план Баруха-Лілієнталя зможе переконати СРСР не робити цього.

2) По-друге, державі може знадобитися ядерна зброя через побоювання можливої «помсти» колишніх союзників у відповідь на дії влади.

3) По-третє, країна без ядерних союзників потребуватиме ядерної зброї для самозахисту, враховуючи той факт, що деякі з її супротивників мають таку зброю в наявності. Таким чином, Китай, а потім Індія стали ядерними державами, і Пакистан, ймовірно, також слідував такій тенденції.

4) По-четверте, будь-якій країні може знадобитись ядерна зброя, тому що вона живе в страху перед сьогоднішньою або майбутньою міцністю своїх противників. Для прикладу, для Ізраїлю це є достатньою причиною для

²⁰⁵ Л. Гришаева ООН и проблемы ядерной безопасности// Л. Гришаева// Обозреватель. - №7. 2008. – с. 112-123

створення ядерної зброї, щоб більшість світових держав припустили, що Ізраїль або має в наявності, або може швидко зібрати боєголовки.

5) Деякі країни вважають ядерну зброю дешевшою і безпечнішою альтернативою (з військової точки зору) небезпечним гонкам звичайних озброєнь. Ядерна зброя може обіцяти підвищену безпеку і незалежність за доступною ціною.

6) По-шосте, країни можуть виготовляти ядерну зброю для наступальних цілей. Це, однак, є малоймовірною мотивацією з підстав, що були наведені вище.

7) Нарешті, шляхом створення ядерної зброї країна може сподіватися на посилення свого міжнародного становища. Вважається, що це може бути як причиною, так і наслідком створення ядерної зброї. Проте ядерний військовий бізнес є надзвичайно серйозним, і можна очікувати, наявність глибших мотивів, ніж прагнення до престижності.

На сьогодні всі держави розуміють наслідки можливості застосування ядерної зброї не тільки в воєнних цілях. Тим не менше, в жодні конкретні дії таке розуміння не перевтілюється – держави не можуть досягнути одноголосності в питаннях обмеження або повної заборони використання та випробування такої зброї. Порівнюючи дані Стокгольмського дослідницького інституту миру потрібно відзначити, що деякі зрушення в цій сфері все таки є і кількість ядерних боєголовок в 2016 році дещо скоротились в порівнянні з 2013 та 2012 роком²⁰⁶.

Країна	Кількість ядерних боєголовок в 2016 році	Кількість ядерних боєголовок в 2013 році	Кількість ядерних боєголовок в 2012 році
США	6970	7700	8000

²⁰⁶ Official web-site of Stockholm international peace research institute. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.sipri.org/search?SearchableText=nuclear+weapons>

Російська Федерація	7300	8500	10 000
Великобританія	215	225	225
Франція	300	300	300
Китай	260	250	240
Індія	100-120	90-100	80-100
Пакистан	100-130	100-120	90-100
Ізраїль	80	80	80
Північна Корея	< 10		
Всього:	15 350	17 265	19 000

Незалежно від того, чи буде збільшуватись кількість країн, які володіють ядерною зброєю, серйозну небезпеку створює також наявність великих запасів ядерних та радіологічних матеріалів.

«Сьогодні в науково-дослідних реакторах в 7 країнах міститься 1300 кг високозбагаченого урану. Загальні запаси збагаченого урану набагато більші і багато місць його зберігання у всьому світі не охороняються належним чином. Держави публічно підтвердили 20 випадків витоку ядерних матеріалів у більш ніж 200 випадків незаконного обороту ядерних матеріалів, які задокументовані протягом останнього десятиліття»²⁰⁷.

Пряму загрозу створює також і радіологічна зброя, яка скоріше є зброєю масової дезорганізації, ніж зброєю масового знищення.

Сучасні кризові ситуації, які можуть призвести до застосування ядерної зброї

²⁰⁷ Доклад группы ООН высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам. 05.11.2006.г.С.2 ». - [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.un.ru](http://www.un.ru)

На відміну від інших видів збройних конфліктів (конфлікти, що виникають з права націй на самовизначення, конфлікти, пов'язані з територіальною цілісністю, етнічні конфлікти, тощо), конфлікти, пов'язані з використанням ядерної зброї варто віднести до т.зв. *кризових ситуацій*, які у випадку неможливості вирішити спірне питання дипломатичними шляхами можуть перерости в повноцінні збройні конфлікти. З моменту сумнозвісних Хіросіми та Нагасакі найчастіше ініціаторами таких «кризових ситуацій» виступали США та СРСР (Російська Федерація).

«Кризові ситуації» за участі США та Радянського Союзу

1946 рік – вперше після застосування ядерної зброї проти японських міст США погрожують використати ядерну бомбу проти СРСР у разі відмови останнього вивести свої війська з Ірану, який був окупований радянськими військами після II Світової Війни.

1950 – 1953 роки - можливість застосування ядерної зброї у відповідь на оточення китайськими військами американських морських піхотинців в Кореї. Президент США Дуайт Ейзенхауер таємно погрожував застосуванням ядерної зброї проти Китаю в ході **війни в Кореї**²⁰⁸. (*Перша корейська ядерна криза*)

1958 -1961 рр. – **Берлінська криза**. 27 листопада 1958 року СРСР ультимативно зажадав від західних держав зміни статусу Західного Берліна і перетворення його в демілітаризоване Вільне місто. Збереження чотиридержавного управління Західним Берліном, на думку СРСР, ставило під сумнів державну самостійність Німецької Демократичної Республіки (НДР) і гальмувало її входження в міжнародний правовий простір.

На протипагу СРСР, який захопив частину Німеччини, США розмістило американську атомну зброю на Британських островах, що було грізним символом. 16 серпня 1961 р. 113 частин Національної гвардії США і резерву

²⁰⁸ «История ядерного шантажа». - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ray-idaho.ru/blog/2014/03/20/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%8F%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%88%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B0/>

були приведені в стан підвищеної бойової готовності. Президент Кеннеді наказав направити до Західного Берліна військовий контингент чисельністю в 1,5 тис. осіб. У разі необхідності передбачалося направити в Берлін додаткову американську дивізію.

Через місяць, 17 жовтня 1961 р на XXII з'їзді КПРС Хрущов у своїй доповіді оголошує про майбутні випробування 50-мегатонної бомби і вже 30 жовтня 1961 року СРСР проводить випробування найпотужнішої в історії атомної бомби: «Цар-Бомба». «Холодна війна» піднялася на свою вершину. Американський історик Уолтер Мілліс пише, що «введенням ядерної зброї вперше безпосередньо в систему дипломатії та насильства», стримування перестало бути просто теорією і стало частиною американської військової стратегії²⁰⁹.

1962 р. - «Карибська» або «Кубинська криза». Даний конфлікт можна визначити як, надзвичайно напружене протистояння між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки щодо розміщення Радянським Союзом ядерних ракет на Кубі в жовтні 1962 р. Кризі передувало розміщення в 1961 Сполученими Штатами в Туреччині ракет середньої дальності "Юпітер", які безпосередньо загрожували містам в західній частині Радянського Союзу, дістаючи до Москви і основних промислових центрів²¹⁰. Розпочалось все 1 січня 1959 року з факту завершення громадянської війни на Кубі, внаслідок чого комуністичні партизани на чолі з Фіделем Кастро скинули уряд президента Батісти. США дуже стривожилися перспективою отримати у себе під боком комуністичну державу. На початку 1960 року адміністрація Ейзенхауера доручила ЦРУ створити, озброїти і таємно підготувати в Центральній Америці бригаду з 1400 кубинських емігрантів для вторгнення на Кубу і повалення режиму Кастро. Адміністрація Кеннеді, отримавши в спадок цей план, продовжила підготовку до вторгнення. Бригада висадилася в затоці

²⁰⁹ «Берлинский кризис». - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wordweb.ru/coldwar/126.htm>

²¹⁰ «Карибська криза». - [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.coldwar.ru/conflicts/cuba/rocket_crisis.php

Кочинос, на південно-західному узбережжі Куби, 17 квітня 1961р., але була розгромлена в той же день: агентам кубинської розвідки вдалося проникнути в ряди бригади, таким чином план операції був заздалегідь відомий уряду Куби. Ця подія підштовхнула Кастро до більш тісного зближення з Москвою, і влітку-восени 1962 року на Кубі були розміщені 42 ракети з ядерними боєголовками і бомбардувальники, здатні нести ядерні бомби. Дане рішення, що було прийняте на засіданні Ради Оборони СРСР в травні 1962р., відповідало інтересам обох сторін – так як Куба отримувала надійне прикриття (т.зв. "ядерну парасольку") від будь-якої агресії з боку США, а радянське військове керівництво скорочувало час підльоту своїх ракет до американської території. Перекидання ракет проводилася в найсуворішій таємниці, проте вже у вересні керівництво США запідозрило недобре. 4 вересня президент Джон Кеннеді заявив, що США ні в якому разі не потерплять радянських ядерних ракет в 150 км від свого берега. Сполучені Штати пред'являли докази знаходження ракет на території Куби, проте Радянський Союз продовжував наполегливо заперечувати наявність на Кубі ядерних ракет. В ході надзвичайно напружених переговорів все таки було прийнято рішення прибрати з Куби ракети (рішення прийнято без погодження з кубинським керівництвом, оскільки Фідель Кастро категорично заперечував проти видалення ракет). Міжнародна напруженість стала швидко спадати після 28 жовтня. Радянський Союз вивіз з Куби свої ракети і бомбардувальники. 20 листопада США зняли морську блокаду острова.²¹¹

1968 – 1972 – Сполучені Штати розглядають можливість застосування ядерної зброї у **В'єтнамі** у випадку поразки американських солдат.

1978р. - США оголосили, що не будуть застосовувати ядерну зброю проти держав, що не володіють подібним озброєнням за винятком випадків, якщо така держава не примкне до країни, що володіє ядерною зброєю і є загрозливою для США. Цей принцип був підтверджений в 1995 і 2002 роках. У 2002 році було зроблено застереження, що використання ядерної зброї

²¹¹ Див. п. 210

припустимо у випадку, якщо держава має інші види зброї масового знищення²¹².

1991 р. – Сполучені Штати висловлюють погрозу про можливість застосування свого ядерного потенціалу у війні з Іраком.

2000-ті роки – проводиться перегляд політики щодо застосування ядерної зброї, яка на сьогодні може застосовуватись США для власного захисту та захисту його союзників. Це автоматично означає можливість застосування такої зброї проти держав, які не здійснюють виробництво, випробування ядерної зброї²¹³.

Друга (2003-2005 рр.) та Третя (2012 р.) корейські ядерні кризи

На сьогодні надзвичайно важливого значення набуває аналіз т.зв. другої та третьої ядерної кризи в Кореї, яка в 2002 році підтвердила інформацію про проведення роботи по збагаченню урану для створення ядерної зброї, що пізніше стало підґрунтям для третьої корейської ядерної кризи. Пізніше північнокорейське керівництво стверджувало, що малося на увазі лише право на збагачення урану, але ніяких робіт у цій області не ведеться. Це трактування зберігається до цих пір. Потім пішла відмова КНДР від усіх зобов'язань і початок нового етапу робіт зі створення ядерної зброї²¹⁴.

Починаючи з 2002 і до кінця 2005 року можна виділити чотири етапи розвитку корейської ядерної кризи:

I етап – КНДР виходить із країн, що підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, відновила роботу ядерного реактору, почала роботу по переробці відходів ядерного палива з метою отримання плутонію.

II етап (2003-2004 рр.) – в регіоні відбувається стабілізація конфлікту, США та Китай беруть участь в переговорах щодо зупинення кризової ситуації.

²¹² Див. п.208.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Ю. Федоров. Корейский ядерный кризис и Россия. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pircenter.org/media/content/files/9/13508302000.pdf>

III етап (2004 – поч.2005 рр.) – КНДР відмовилась від участі в переговорах; висунула вимогу переговорів щодо контролю над ядерними озброєннями в регіоні; офіційно оголосила себе державою, що володіє ядерною зброєю; розвантажила реактор для отримання нової порції збройного плутонію.

IV етап (2005 р.) – Корея погодилась відновити свою участь в переговорах, тим не менше загальних підходів до вирішення конкретних проблем досягнуто не було²¹⁵.

Які військово – політичні наслідки корейської ядерної кризи настануть в регіоні та які держави зацікавлені в відмові КНДР від ядерної зброї?

1) У випадку не врегулювання ситуації в КНДР в регіоні розпочнеться «ядерне доміно» - ядерна зброя скоріш за все буде створена в Японії, Південній Кореї та Тайвані.

2) «ядерне доміно» стане причиною розпаду домовленостей щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

3) можливість передачі КНДР ядерних матеріалів державам, які підтримують терористичну діяльність.

Незважаючи на проведені в 2005 році шестисторонні переговори, що своєю метою ставили мирне врегулювання кризової ситуації на Корейському півострові та зупинення програми виробництва та випробування ядерної зброї вже 9 жовтня 2006 КНДР провела своє перше підземне випробування ядерного пристрою; 25 травня 2009 в КНДР було здійснено друге підземне ядерне випробування і 12 лютого 2013 КНДР повідомила про успішно проведене третє підземне ядерне випробування²¹⁶.

Позиція держав з даного питання:

США вкрай занепокоєні можливістю передачі КНДР ядерного матеріалу тим державам, які невдоволені зовнішньою політикою Сполучених Штатів. Оскільки розвідка не надала достовірної інформації про кількість та локалізацію ядерних боєголовок, військова акція США проти Північної Кореї

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ «Ядерные испытания в мире (1945-2013)». - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ria.ru/spravka/20130212/922464642.html>

можлива тільки в крайньому випадку, наприклад у відповідь на неусувну політичними засобами загрозу застосування Пхеньяном ядерної зброї або розв'язування ним нової війни на Корейському півострові. До того моменту США зосередяться на запобіганні поширенню ядерної зброї і матеріалів з Північної Кореї, а не на вирішенні кризи в цілому. Крім того, Вашингтон зацікавлений в тому, щоб не допустити істотного загострення ситуації, наприклад у результаті проведення КНДР ядерних випробувань²¹⁷.

Китай в свою чергу також зацікавлений у мирному фіналі даної кризи. Крім того, для Пекіна важливо зберегти Північну Корею як «буфер» між своєю територією і зоною розміщення американських сухопутних сил. Для Китаю неприйнятним є посилення американського політичного та військового впливу в регіоні, особливо поблизу своїх кордонів. Тим часом Китай впевнений, що якщо КНДР піде коли-небудь на справжню відмову від ядерної зброї, це буде зроблено тільки за умови багатомільярдних капіталовкладень з боку США, Японії і Південної Кореї, що, в свою чергу, призведе до небажаної для Китаю зовнішньополітичної переорієнтації Північної Кореї, оскільки Китай є єдиним політичним союзником Північної Кореї, її головним торговим партнером і джерелом економічної допомоги²¹⁸.

Росія та Японія зацікавлені в зупиненні кризи, поки її неконтрольований розвиток не призвів до небажаних наслідків. Окрім того, як можна припустити, Росія, як і Китай, домагається такого врегулювання корейської ядерної кризи, яке не буде посилювати вплив США на Корейському півострові. Заслугує на увагу висновок російських експертів про те, що Росія, подібно Китаю і Південної Кореї, прагне не стільки до реального розв'язання корейської ядерної проблеми, скільки до того, щоб не допустити військової операції США проти Пхеньяна²¹⁹.

²¹⁷ Ю. Федоров. Корейский ядерный кризис и Россия. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pircenter.org/media/content/files/9/13508302000.pdf>

²¹⁸ Див п. 217.

²¹⁹ Там само.

Таким чином північнокорейська криза засвідчила, що неконтрольоване поширення зброї масового ураження та посилення чинника ядерної зброї стає істотним викликом для всієї системи світового порядку. У цьому контексті зниження ефективності міжнародних механізмів контролю за розповсюдженням зброї масового ураження спричиняють порушення стратегічної стабільності в світі. Ситуація навколо Північної Кореї впливає на потребу вирішення нагальних безпекових проблем на Близькому Сході, підвищує актуальність розв'язання питань *іранської ядерної програми*. Це засвідчує, що регіональні безпекові виклики в сучасних умовах дедалі більше глобалізуються, набуваючи все більш комплексного характеру²²⁰.

Ядерні кризи між Індією та Пакистаном

«Холодна війна» між СРСР та США дала можливість багатьом країнам розвинути свою технологічну та військову інфраструктуру і добитися права володіння ракетними технологіями і зброєю масового ураження.

Як ми можемо побачити із вищевикладеної інформації, найбільш «нестабільним» регіоном на сьогодні залишається Азія, де такі держави як Китай, КНДР, Індія, Пакистан вже володіють ядерної зброєю, Японія ж задумується над таким питанням. Про можливість виникнення конфлікту із застосуванням ядерної зброї цими країнами все частіше говорять дипломати та політики.

США протягом всіх років починаючи з 1946 в азійському регіоні проводили політику недопущення створення та використання будь-якої зброї масового знищення, а особливо ядерної зброї, і активно втручаються в регулювання даних питань і сьогодні. Саме така зовнішньополітична діяльність США в деякій мірі сприяла накопиченню ядерної зброї Індією та Пакистаном

²²⁰ "Щодо загострення кризи на Корейському півострові". Аналітична записка./ Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1148/>

для політики національної безпеки, зовнішньополітичної стратегії і державного будівництва.

Ключовими напрямками ядерної політики Індії стали: бажання отримати статус великої держави і членство в РБ ООН; стримування Пакистану (від ескалації конфліктів на релігійному ґрунті) та Китаю (після поразки у війні 1962 року), а також стримування США в Індійському океані, які єдині окрім Індії розмістили там свій воєнно-морський флот²²¹.

На противагу Індії, Пакистан свою ядерну програму будував з урахуванням таких чинників: стримування Індії від війни з Пакистаном, урівноваження переваг Індії в збройних конфліктах, підвищення власного статусу в ісламському світі та на міжнародній арені.

В своєму розвитку ядерні кризи між Індією та Пакистаном, пов'язані із застосуванням ядерної зброї, пройшли багато етапів, зокрема:

1) **Перша ядерна криза 1983 – 1984 рр.** характеризувалась позицією Індії щодо необхідності здобуття нею статусу ядерної держави.

2) **Навчання Бресткас 1986р.** – які напряду не стосувались ядерних питань, проте могли «забезпечити» такий сценарій. Угрупування внутрішніх сил Індії, дислоковане для навчання в Раджастані, володіло достатньою потужністю, щоб ударом через провінцію Сінд розчленувати Пакистан навпіл. Пакистан в свою чергу відреагував, висунувши свої війська на кордон штату Панджаб. В результаті прямих переговорів між президентом Зія-уль-Хаком і прем'єр-міністром Радживом Ганді криза була врегульована. Батько пакистанської ядерної програми Абдул Кадір Хан в розпал кризи заявив в інтерв'ю, що якщо тиск на Пакистан стане надмірним, йому доведеться зібрати ядерну зброю²²².

Даний конфлікт показав готовність Індії до війни та нападів з метою ліквідації ядерних об'єктів Пакистану. Тим не менше всі офіційні представники

²²¹ «Ядерные государства «второй волны» Индия и Пакистан». - [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.observer.materik.ru/observer/N3_2003/3_06.htm

²²² Див. п.221.

обох держав прекрасно розуміли, що у разі застосування Пакистаном наявної в нього зброї Індія завдасть удару, що послугує розподілу Пакистану на дві частини.

3) **Ядерна криза 1990 року.** Як і попередній, даний конфлікт розпочався з військових навчань, правда вже зі сторони Пакистану. Паралельно з початком наймасштабніших в історії Пакистану навчань, посилювався партизанський рух в Кашмірі. Індія звинуватила Пакистан у підтримці терористів, і в свою чергу перекинула в Кашмір підкріплення. У відповідь на це Пакистан пригрозив застосувати ядерну зброю²²³. Незважаючи на досить гостру

ситуацію, обидві сторони вирішили не провокувати загострення конфлікту і утримались від активних дій.

4) **Ядерні випробування 1998 року.** У травні та Індія, і Пакистан провели серію ядерних випробувань і оголосили себе ядерними державами. Індія підірвала 5 ядерних боєголовок. Пакистан відповів на це шістьма ядерними вибухами - по одному на кожен з п'яти індійських плюс один - у відповідь на індійські ядерні випробування 1974²²⁴.

5) **Каргіл, 1999р.** Ситуація навколо містечка Каргіл, що розділяє індійську та пакистанську зони в Кашмірі в 1999 році набула небаченого до цього часу загрозливого масштабу. Все розпочалось наступом пакистанських

²²³ Там само.

²²⁴ Див. п.221.

військовослужбовців і взяття ними контролю над головною автодорогою. З моменту, коли Індія виявила дане вторгнення, ситуація була охарактеризована як «передвоєнна», що послугувало причиною приведення військ обох держав в повну бойову готовність. В містечку Каргіл зав'язалися важкі бої. Пакистан пригрозив використати "останню" зброю, що призведе до "непоправного збитку", у разі, якщо індійські війська перетнуть лінію контролю. Ці слова стали найбільш відкритою погрозою застосування ядерної зброї в індо-пакистанських відносинах²²⁵.

Зрозуміло, що міжнародна спільнота не могла не відреагувати на таку політику обох держав – за ініціативи США проти Індії та Пакистану було запроваджено ряд санкцій. Та після 1998 року, коли стало очевидним неможливість повернути даним державам статус «без'ядерних», США піклуючись в першу чергу про власну економіку та зовнішню політику, почали встановлювати торгівельні, економічні та інші види контактів з Індією та Пакистаном. Тим не менше, відносини між вказаними державами стосовно вирішення релігійних та історичних суперечностей й надалі залишаються напруженими.

2.2. Правове регулювання використання ядерної зброї в міжнародному гуманітарному праві.

Міжнародне гуманітарне право, право війни або право збройних конфліктів, є галуззю міжнародного права, яка регулює проведення збройних конфліктів. Закон війни конкретно не забороняє використання ядерної зброї. Незважаючи на цей факт, їх використання в збройних конфліктах інтенсивно регулюється загальними принципами міжнародного гуманітарного права, зокрема, шляхом встановлення обмеження на способи використання зброї, а

²²⁵ Там само.

також з викладенням заходів, які необхідно вжити, щоб обмежити їх вплив на цивільне населення і цивільні райони.

Слід зазначити, що Міжнародний Суд ООН (МС) в своєму консультативному висновку щодо законності загрози застосування ядерної зброї висловив думку, що "немає ні в звичаєвому, ні в міжнародному праві всеосяжної і універсальної заборони застосування або загрози застосування ядерної зброї як такої". Міжнародний Суд одноголосно заявив, що міжнародно-правова система не містить "спеціального дозволу щодо загрози або застосування ядерної зброї."²²⁶

Зокрема, Міжнародний Суд відповів, що він не може прийняти рішення остаточно щодо того, чи є використання ядерної зброї законним чи незаконним, в екстремальних ситуаціях, коли виживання держави буде поставлено на карту, тому що всі держави мають право на самооборону відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Міжнародне гуманітарне право на сьогодні будується на основних п'яти принципах – гуманності, розмежування, заборони заподіяння зайвих страждань, військової необхідності та пропорційності. Кожен з цих принципів покликаний забезпечити чесне ведення військових дій з мінімальними затратами серед цивільного населення та заподіювання шкоди цивільним об'єктам. Саме тому можливість використання ядерної зброї під час збройних конфліктів необхідно проаналізувати в світлі даних принципів.

Принцип 1. Правило, що забороняє невивірковий напад

Слід зазначити, що в преамбулі до Санкт-Петербурзької декларації підкреслюється, що в ході війни єдиним законним об'єктом, який держави повинні прагнути, є послаблення військових сил ворога.²²⁷

Це, по суті поняття є «військовою необхідністю», яке було відзначено в Нюрнберзькому процесі, який забороняє вбивство невинних жителів з метою

²²⁶ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* (Advisory Opinion) [1996] ICJ Rep 266 . – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7495.pdf>

²²⁷ St. Petersburg Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Certain Explosive Projectiles dated 29 November 1868. – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_195

помсти, або задовольнити спрагу до вбивства.²²⁸ Іншими словами, міжнародне гуманітарне право забороняє напади невибіркового характеру, підкресливши, сувору відмінність в усі часи між членами цивільного населення і тими, хто бере активну участь у бойових діях.

Відповідно до статті 51 (4) 1977 року Додаткового протоколу I, слід зазначити, що атаки вважаються «не вибілковими», якщо вони не спрямовані на військові цілі, в тому числі будь-якого методу або засобу ведення бойових дій, які не можуть бути спрямовані на конкретні військові цілі.²²⁹ Очевидно, що застосування ядерної зброї завжди буде порушувати норми міжнародного гуманітарного права, в тій мірі, що вона підпадає під це визначення, не в змозі розрізняти між цивільними особами і комбатантами.

Вибухи в Хіросімі і Нагасакі, наприклад, не несли ніякої військової необхідності і не приводили до воєнної переваги, якої б то не було, так як дві бомби не були спрямовані на військові цілі. Насправді, вибухи призвели до загибелі близько 200 000 чоловік, в основному цивільних осіб.

Міжнародний Суд ООН вказав у своєму консультативному висновку, що даний принцип спрямований на захист цивільного населення. Таким чином, представляється, що "держави ніколи не повинні перетворювати цивільних осіб в об'єкт нападу і, отже, ніколи не повинні використовувати зброю, яка не може здійснити розмежування між цивільними особами і військовими цілями." Суддя Беджауї вважав це правило *Jus cogens* (обов'язкове для всіх)²³⁰ і суддя *Guillaume*²³¹ зазначив, що це правило повинно бути абсолютним.

Тим не менше Додатковий Протокол I та Додатковий Протокол II вказують на іншу можливість. Можна стверджувати, що застосування ядерної зброї не завжди порушує норми міжнародного гуманітарного права, якщо воно може бути спрямовані на конкретну військову ціль. Примітно, що три судді

²²⁸ Pogany (ed), *Nuclear Weapons and International Law* (Avebury 1987).

²²⁹ Protocol I Additional to the Geneva Conventions (Adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1979). – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: https://www.icrc.org/rus/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf

²³⁰ Declaration of Judge Bedjaoui, President.- Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7499.pdf>

²³¹ Separate Opinion of Judge Guillaume .- Електронний ресурс. – [Режим доступу]:<http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7509.pdf>

Міжнародного Суду ООН, прийшли до висновку, що застосування ядерної зброї не обов'язково є невивірковим за своєю природою, якщо орієнтується на конкретній військовій меті.

Дійсно, Міжнародний Комітет Червоного Хреста також сумнівався в законності цієї нової зброї масового знищення. Як було зазначено в зверненні 1950 року: «В радіусі, постраждалих від атомної бомби, захист вже не представляється можливим ... з атомними бомбами і ненаправленої ракети, дискримінація стає неможливим.»²³²

Крім того, принцип заборони нападів невивіркового також підтримується суддею *Herczegh*, який підкреслив, що міжнародне гуманітарне право не визнає будь-яких винятків для будь-якого з його принципів.²³³

Отже, застосування ядерної зброї завжди буде порушувати норми міжнародного гуманітарного права, незважаючи на той факт, що закон війни не містить конкретну заборону.

Принцип 2. Правило, що забороняє зайві страждання або надмірні ушкодження

Єдиним законним методом під час збройних конфліктів, які держави повинні прагнути використовувати, є послаблення військових сил противника. Для цієї мети, преамбула Санкт-Петербурзької декларації 1868 р. забороняє вибухові снаряди менш ніж 400г ваги, оскільки такі об'єкти будуть посилювати страждання людей з обмеженими фізичними можливостями або зробить їх смерть неминучою.²³⁴ Це тісно пов'язано з першим принципом, обидва з яких утворюють найбільш широко обговорювані норми міжнародного гуманітарного права в контексті застосування ядерної зброї.

Стосовно фактичної інтерпретації даного правила, Міжнародний Суд в своєму консультативному висновку передбачає, що «відповідно забороняється

²³² M Huber, 'La fin des hostilités et les taches futures de la Croix-Rouge. – 1945.- 321 IRRC.- p. 657

²³³ Declaration of Judge Herczegh. .- Електронний ресурс. – [Режим доступу]:<http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7501.pdf>

²³⁴ St. Petersburg Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Certain Explosive Projectiles dated 29 November 1868.– Електронний ресурс. - [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_195

застосовувати зброю, що завдає такої шкоди або безцільно поглиблює страждання ...».

Крім того, стаття 23 (е) Гаазьких правил 1907 року, прямо забороняє застосування зброї, боєприпасів або матеріалів, які розраховують викликати непотрібних ушкоджень.²³⁵ У цьому контексті видається, що руйнівна сила, тепловий, вибух і радіаційні ефекти ядерної зброї, а також великі райони, над якими вони зустрічаються, підняли серйозні питання щодо того, чи така зброя може бути направлена на конкретні військові цілі, не завдаючи зайвих страждань. Це відбувається тому, що навіть якщо зброя спрямована на конкретні військові цілі, її радіоактивні наслідки будуть посилювати страждання тих комбатантів, хто вижив, а також цивільних осіб в межах радіуса ураження.

Насправді, на відміну від звичайних озброєнь, ядерна зброя випускає іонізуюче випромінювання, яке вбиває клітини, пошкоджує органи і призводить до раку і генетичної мутації. Крайнє тепло, що виділяється ядерною зброєю може навіть призвести до смерті від нестачі кисню та отруєння чадним і вуглекислим газами людей, які знаходяться в підземних сховищах.

Як зазначив Міжнародний Суд, ядерна зброя може викликати вроджені каліцтва, розумову відсталість і генетичні пошкодження для поколінь.²³⁶ Іншими словами, це означає, що люди, які живуть в радіусі ядерної зброї потерпають від двох наслідків: смерті, або життя і отримання тілесних та/або розумових страждань від впливу радіації. Отже, якщо судити з цієї точки зору, то видається, що ядерна зброя може викликати страждання через довгострокові наслідки і тим самим порушує міжнародне гуманітарне право. Зокрема, довгострокові наслідки радіації запобігають можливості відновлення від інших нелетальних травм, так як радіація пригнічує здатність організму до

²³⁵ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (entered into force 26 January 1910).- Електронний ресурс.- [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_222

²³⁶ Див. п.230.

самовідновлення, викликаючи надмірні ушкодження чи невинуваті страждання.

Слід зазначити, що найбільш часто цитованим прикладом є положення Резолюції ГА ООН від 25.11.1961 р. «Декларація про заборону застосування ядерної та термоядерної зброї» в якій говориться, зокрема, «...що застосування ядерної зброї є «прямим порушенням Статуту ООН, всупереч верховенства міжнародного права і законам людяності (гуманітарного права), а також злочином проти людства і цивілізації».²³⁷ Слід підкреслити, що в міжнародній правовій системі, резолюції Генеральної Асамблеї ООН є лише «м'яким правом», який носить рекомендаційний характер і не має обов'язкової сили. Не менш важливим, є той факт, що рішення часто включають, або покладаються на існуючі загальноприйняті міжнародні норми, які за визначенням створюють юридичні зобов'язання; в цьому полягає його сила в тому, що вказує на застосування ядерної зброї завжди буде порушувати, зокрема, право збройних конфліктів.

По факту, тільки суддя *Weeramantry*²³⁸ і суддя *Koroma*²³⁹ в своїх окремих висновках вказали, що ядерну зброю слід заборонити, тому що один з її головних ефектів є отрута, який неминуче призведе до непотрібних страждань як комбатантів, так і цивільного населення.

Ступінь принципу заборони заподіяння зайвих страждань завжди був спірним. Зокрема, проблема полягає в досить широкій інтерпретації щодо того, що насправді означає термін «невинуватих страждань». Якщо взяти значення терміна в буквальному сенсі, він перестане мати будь-яку практичну цінність.

Принцип заборони заподіяння непотрібних страждань обговорювався Конференцією експертів, які заявили, що в цій концепції «бере участь порівняння між, з одного боку, ступенем пошкодження або заподіяними

²³⁷ Declaration on the Prohibition of the Use of Nuclear and Thermonuclear Weapons' (adopted 24 November 1961) UNGA Res 1653 (XVI) . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]:

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/nuc_prohibition.shtml

²³⁸ Dissenting Opinion of Judge Weeramantry . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7521.pdf>

²³⁹ Dissenting Opinion of Judge Koroma . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7523.pdf>

стражданнями (гуманітарний аспект) і, з іншого боку, ступенем необхідності, що лежить в основі вибору конкретного виду зброї (військовий аспект)».²⁴⁰

Обговоривши два найбільш актуальні та значущі принципи міжнародного гуманітарного права в аспекті застосування ядерної зброї, варто перейти до розгляду додаткових принципів, а саме принципу нейтральності, правила пропорційності і захисту навколишнього середовища, які мають відношення до визначення можливості/заборони застосування ядерної зброї в якості засобу ведення воєнних дій.

Принцип 3. Нейтральність

Слід зазначити, що Гаазька конвенція V, поважаючи права і обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни чітко підкреслює, що «територія нейтральних держав в недоторканню».²⁴¹ Це має важливе значення в контексті застосування ядерної зброї завдяки тому, що наслідки ядерного вибуху цілком можуть вплинути на сусідні держави, які є нейтральними.

Слід зазначити, що в п. 88 і 89 консультативного висновку Міжнародний Суд ООН висловив думку, що в разі порушення принципів гуманітарного права, що застосовуються в період збройних конфліктів, міжнародне право не залишає сумнівів в тому, що принцип нейтралітету, незалежно від його змісту, можна застосувати до всіх міжнародних збройних конфліктів, незалежно від типу зброї, яка може бути використана, що, таким чином, захищає інтереси нейтральних держав.

Принцип 4. Правило пропорційності

Концепція пропорційності, поряд з правилом розмежування (відмінності), утворює важливий фактор при оцінці військової необхідності.

В цілому, концепція пропорційності означає, що будь-які заходи, що вживаються повинні бути розумними, необхідними і відповідними для досягнення мети таким чином, щоб бути пропорційними із отриманими

²⁴⁰ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land (entered into force 26 January 1910).- Електронний ресурс.- [Режим доступу]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_222

²⁴¹ Там само.

наслідками (завданою шкодою). В контексті міжнародного гуманітарного права, поняття пропорційності може бути оцінено двома способами:

1. На що була спрямована військова мета?
2. Чи отриманий збиток буде надмірним по відношенню до значення мети?

Таким чином, збиток, заподіяний цивільному населенню і будь-якому майну має бути відповідним, а не надмірним по відношенню до конкретної і прямої воєнної переваги, яка передбачається шляхом нападу.

Як не дивно, Міжнародний Суд в своєму консультативному висновку не здійснив жодних конкретних або прямих посилань на необхідність дотримання принципу пропорційності в ході застосування ядерної зброї під час збройного конфлікту. Тим не менше, суддя Хіггінс прийняв обмежувальний підхід і постановив, що збиток, заподіяний ядерною зброєю буде настільки руйнівним, що тільки в крайніх випадках військова мета може бути достатньо важливою для не визначення надмірного супутнього збитку. Дійсно, використовуючи слово «тільки в екстремальних умовах», мається на увазі, що бувають випадки, коли застосування ядерної зброї не буде розглядатися як порушення закону війни.

Вибухи в Хіросімі і Нагасакі, наприклад, можна розглядати як допоміжні для досягнення мети, а саме привнесення свого вкладу в забезпеченні закінчення Другої світової війни.

Принцип 5. Захист навколишнього середовища

Слід також зазначити, що зростаюча стурбованість у зв'язку з охороною навколишнього середовища привертає значну увагу міжнародної спільноти в спробі інтерпретувати правила в контексті застосування ядерної зброї. Важливо відзначити, що Міжнародний Суд в своєму консультативному висновку також виявив існування звичаєвого екологічного права: «Існування загального зобов'язання держав забезпечувати, щоб діяльність в рамках їх юрисдикції і контролю поважала навколишнє середовище інших держав або районів за

межами національного контролю, є нині частиною зводу норм міжнародного права, що стосуються навколишнього середовища.»²⁴²

Слід зазначити, що дослідження, проведене Міжнародним комітетом Червоного Хреста також зазначило, що існує звичаєва норма, відповідно до якої методи ведення війни завдають «широко поширену довгострокову та серйозну» шкоду природному середовищу, і руйнування навколишнього середовища не повинно бути використано в якості зброї.²⁴³ Ці ж самі критерії, перераховані в статтях 35 (3) і 55 Додаткового протоколу I, а також відображені в Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Зокрема, в статті 35 (3) Додаткового Протоколу I Женевських конвенцій закріплено заборону застосовування методів або засобів ведення військових дій, які, як очікується, покликані завдати велику, довготермінову та серйозну шкоду природному середовищу.²⁴⁴

Підводячи підсумок, Міжнародний Суд ООН не дав однозначної відповіді стосовно можливості використання ядерної зброї під час збройних конфліктів, як і не пояснив одноголосно, чи буде таке використання порушенням принципів міжнародного гуманітарного права.

Тим не менше, міжнародні міждержавні організації на сьогодні спрямовують свою діяльність в сферу обмеження та повної заборони виробництва ядерної зброї, про що буде розкрито в наступних розділах.

2.3. Нормотворча діяльність Організації Об'єднаних Націй в сфері ядерного роззброєння

Результатом діяльності ООН, її основних органів, співпраці держав в сфері обмеження розповсюдження ядерної зброї є підписання основних міжнародних

²⁴² Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. Електронний ресурс. - [Режим доступу]: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=4&k=e1&p3=4&case=95>

²⁴³ Customary IHL - Practice Relating to Rule 45. Causing Serious Damage to the Natural Environment'. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule45_sectionb

²⁴⁴ Protocol I Additional to the Geneva Conventions (Adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1979). – Електронний ресурс. - [Режим доступу]: https://www.icrc.org/rus/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf

договорів. У 60-ті роки цілком реальною стала загроза перенесення гонки ракетно-ядерних озброєнь у космічний простір, що становило потенційну небезпеку для всього людства. Так, одним з перших документів в сфері обмеження використання ядерної зброї можна вважати *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою* (відомий також як Московський договір), який був підписаний в Москві 05 серпня 1963 року урядами трьох країн – Сполучених Штатів, Радянського Союзу та Великобританії.²⁴⁵ Договір складається з преамбули та шести статей. Договором передбачено заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, за її межами, включаючи космічний простір, під водою, включаючи територіальні води та відкрите море. Окрім того, Договір забороняє ядерні вибухи також в будь-який інший середовищі, якщо такий вибух викликає випадання радіоактивних опадів за межами територіальних кордонів держави, під юрисдикцією або контролем якого він проводиться. Учасники договору не повинні також спонукати, заохочувати когось до проведення зазначених вибухів або приймати в них будь-яку участь.

Договір набув чинності 10 жовтня 1963 року, був відкритий для підписання іншими країнами з 8 серпня 1963 року в Москві, Вашингтоні і Лондоні. Депозитаріями Договору є СРСР (Російська Федерація), США і Великобританія. На сьогодні учасниками Договору є 131 держава.

Ще одним успішним кроком у справі обмеження гонки озброєнь стало підписання 27 січня 1967 р. *Договору про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла*. Договір передбачає використання та дослідження космічного простору на користь та в інтересах усіх країн, незалежно від рівня їхнього економічного та наукового розвитку. Він забороняє розміщення на навколоземних орбітах та встановлення на небесних тілах чи в будь-якому місці космічного простору об'єктів, що містять ядерну зброю чи іншу зброю

²⁴⁵ Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою від 05.08.1963 р. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_376

масового знищення, розташування військових баз та проведення випробувань будь-якої зброї на небесних тілах, привласнення небесних тіл або космічного простору. Договір закріпив принцип міжнародної відповідальності держав-учасниць за національну діяльність у космічному просторі, а також принцип відповідальності за шкоду, заподіяну космічними об'єктами іншій державі-учасниці, її фізичним або юридичним особам. Договір зафіксував зобов'язання космонавтів надавати колегам з інших держав допомогу, а також відкритість усіх об'єктів на небесних тілах для відвідання представниками будь-якої держави на основі взаємності.²⁴⁶

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (Non-Proliferation Treaty, NPT), схвалений резолюцією 2373 (XXII) Генеральної Асамблеї від 12 червня 1968 року, є міжнародним документом, розробленим Комітетом з роззброєння ООН в 1968 році. Набув чинності 5 березня 1970 року. 11 травня 1995 року понад 170 країн-учасниць домовилися продовжити дію договору на невизначений термін без будь-яких додаткових умов. Основна мета, яку ставить договір перед країнами-учасницями, складається з трьох частин: 1) не допустити розширення кола країн, що володіють ядерною зброєю; 2) забезпечити необхідний міжнародний контроль за виконанням державами взятих на себе за договором зобов'язань з тим, щоб обмежити можливість виникнення збройного конфлікту; та 3) створити широкі можливості для мирного використання атомної енергії.

Ключовими положеннями Договору 1968 року є:

- державами, що володіють ядерною зброєю, вважаються ті країни, які виробили та випробували його до 1 січня 1967 року - тобто СРСР, США, Великобританія, Франція і Китай;

- кожна з держав-учасниць договору, що володіють ядерною зброєю, зобов'язується не передавати його ні прямо, ні побічно; так само жодним чином

²⁴⁶ Угоди про обмеження зброї масового знищення у 60 – 70-ті роки. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/35.htm>

не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, яка не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання останньої;

- кожна з держав-учасниць договору, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язується не приймати від кого б то не було такої зброї, а також контролю над нею ні прямо, ні побічно;

- всі держави-учасниці можуть виробляти та використовувати ядерну енергію в мирних цілях;

- контроль за нерозповсюдженням ядерної зброї здійснюється за допомогою Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ).²⁴⁷

На сьогодні учасниками договору є 170 країн. Ізраїль, Індія та Пакистан, являючись країнами-учасницями «ядерного клубу», відмовляються підписувати договір та приєднуватись до нього.

Необхідно зазначити, що надзвичайно важливим документом, який прийнятий для виконання положень Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, є Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 19 червня 1968 року з питання про гарантії безпеки неядерних держав-учасниць договору. Відповідно до резолюції:

- передбачається, що в разі ядерного нападу на неядерну державу або загрози такого нападу Рада Безпеки ООН та її постійні члени, які мають ядерну зброю, повинні будуть негайно відбити агресію;

- підтверджується право держав на індивідуальну та колективну самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН до тих пір, поки Рада Безпеки не вживе необхідних заходів для підтримки міжнародного миру і безпеки.²⁴⁸

Правове регулювання заборони поширення ядерної зброї знайшло своє відображення під час розробки та підписання Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів

²⁴⁷ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_098

²⁴⁸ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 19 червня 1968 року з питання про гарантії безпеки неядерних держав-учасниць договору про нерозповсюдження ядерної зброї – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/255\(1968\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/255(1968))

зброї масового знищення (*Договір по морському дну*), прийнятому Резолюцією ГА ООН №2660 (XXV) від 07 грудня 1970 року (відкритий для підписання в Москві, Вашингтоні та Лондоні 11 лютого 1971 року). Договір складається з преамбули та 11 статей. Фіксує визнання державами-учасниками спільної зацікавленості людства в дослідженні і використанні дна морів і океанів в мирних цілях. Забороняє встановлення та розміщення на дні морів і океанів і в його надрах за межами 12-мильної прибережної зони зброї масового знищення, а також споруд, пускових установок і інших пристроїв, призначених для зберігання, випробування або застосування такої зброї. Держави-учасниці договору зобов'язалися не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку країну до здійснення заборонених дій і не брати участь в такій діяльності. Для забезпечення дотримання договору кожній державі-учасниці надається право перевірки шляхом спостереження. При наявності обґрунтованих сумнівів щодо виконання договірних зобов'язань передбачаються консультації та співробітництво зацікавлених сторін щодо процедур перевірки, включаючи, в разі потреби, проведення інспекції. Якщо перевіркою сумніву не усунуто, питання може бути передано на розгляд Ради Безпеки ООН, яка має право вжити заходів відповідно до Статуту ООН. Перевірка дотримання договору проводиться відповідно до норм міжнародного права. У договорі підкреслюється, що жодне з його положенні не повинно тлумачитися як таке, що завдає шкоди позиції будь-якої держави-учасниці щодо існуючих міжнародних конвенцій, прав або претензій щодо прибережних вод. За кожним учасником передбачається право виходу з договору. Повідомлення про вихід подається за 3 міс із зазначенням обставин, які дана держава розглядає як такі, що поставили під загрозу її найвищі інтереси. Будучи важливим кроком на шляху до повної демілітаризації морського дна, Договір відповідає інтересам безпеки всіх країн і народів, сприяє створенню більш широких можливостей для мирного використання дна морів і океанів і його надр.²⁴⁹

²⁴⁹ Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11.02.1971 р.- Електронний ресурс.- [Режим доступу]:

Протягом 70-80-х років між основними учасниками ядерного клубу було підписано низку двосторонніх договорів, які ставили за мету обмеження виробництва та випробування ядерної зброї. Так серед них: Договір між СРСР і США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір щодо ПРО) та Тимчасова угода про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (підписаний 26 травня 1972 р.), Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (підписаний 18 червня 1979 р.), Договір між СРСР і США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї (підписаний 3 липня 1974 р.).

В 90-х роках найважливішим документом, покликаним врегулювати питання розповсюдження ядерної зброї, став Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, як результат переговорного процесу в рамках діяльності Спеціального комітету по забороні ядерних випробувань та відкритий для підписання 24 серпня 1996 р. Договір підписали понад 180 держав, в т.ч. «п'ятірка» ядерних держав, ратифікували більше 150 країн, включаючи Росію, Великобританію і Францію. США і Китай Договір поки не ратифікували, а Індія, КНДР і Пакистан - не підписали. Разом з тим однією з умов вступу Договору в силу є участь в ньому 44 найбільш розвинених в ядерному відношенні держав.²⁵⁰

Варто відзначити, що у сфері безпеки Договір виконує подвійну функцію. Він є міжнародно-правовим документом, істотно ускладнює якісне вдосконалення ядерної зброї ядерними державами. З іншого боку, Договір, забороняючи ядерні випробування, ставить бар'єр на шляху розповсюдження ядерної зброї та нарощування ядерних арсеналів, так званих, «порогових» країн.

Стаття 1 Договору має ключове значення, адже вводить заборону на проведення будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких

http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_385

²⁵⁰ Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 24.09.1996. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_372

інших ядерних вибухів. Кожна держава-учасниця Договору зобов'язується утримуватися від спонукання, заохочення або будь-якої участі в проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї або будь-якого іншого ядерного вибуху (ст. 2 Договору).²⁵¹ Договір встановлює так званий «нульовий поріг» і забороняє проведення вибухів у всіх середовищах, тобто заборона носить абсолютний і всеосяжний характер, на відміну від Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою 1963 року.

Відповідно до статті 9 кожна держава-учасниця в порядку здійснення свого державного суверенітету має право вийти з Договору, якщо вона вирішить, що пов'язані зі змістом Договору виняткові обставини поставили під загрозу її найвищі інтереси. Вихід здійснюється шляхом подання завчасного повідомлення за шість місяців всім державам-учасницям.²⁵²

Для виконання Договору створена Організація по Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань зі штаб-квартирою у Відні (Австрія). Основними органами Організації повинні бути Конференція держав-учасниць, Виконавча рада і Технічний секретаріат, що включає в себе Міжнародний центр даних. За даними Підготовчої комісії Організації, в період 1945-1996 р на більш ніж 60 полігонах світу було здійснено понад 2000 ядерних випробувань, з яких понад 1000 здійснили США, понад 700 - СРСР, 210 - Франція, по 45 - Великобританія і КНР. Сформований в результаті підписання Договору де-факто мораторій на проведення ядерних випробувань порушувався в 1998 р Індією (двічі) і Пакистаном, в 2006 і 2009 рр. - КНДР. У лютому 2012 р стало відомо про проведення КНДР третіх ядерних випробувань.²⁵³

Під егідою Організації Об'єднаних Націй було підписано також низку інших міжнародних зобов'язань, спрямованих на регулювання питань

²⁵¹ Там само, стаття 2.

²⁵² Там само, стаття 9.

²⁵³ ВАЖНЕЙШИЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ СОГЛАШЕНИЯ В ОБЛАСТИ РАЗОРУЖЕНИЯ И НЕРАСПРОСТРАНЕНИЯ. ДОГОВОР О ВСЕОБЪЕМЛЮЩЕМ ЗАПРЕЩЕНИИ ЯДЕРНЫХ ИСПЫТАНИЙ (ДВЗЯИ). . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://voina-i-mir.ru/article/895>

відшкодування завданої ядерної шкоди, заборони використання ядерної зброї, тощо.

2004 р.	Кодекс поведінки по забезпеченню безпеки і схоронності радіоактивних джерел	Кодекс поведінки був розроблений з метою надання допомоги державам у створенні і підтримці високих рівнів безпеки і збереженості радіоактивних джерел. Він являється базовим керівництвом для роботи з радіоактивними джерелами і включає основні вимоги до безпеки і збереження, які держави повинні забезпечити за допомогою своїх законів і нормативних актів, а також за допомогою своїх адміністративних органів. Однак, в Кодексі не наводиться детального або вичерпного переліку необхідних заходів.
1998 р.	Типовий додатковий протокол до угоди між державою (-ами) і Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій	Відповідно до протоколу, держава значно розширює перелік матеріалів і об'єктів, що підлягають декларуванню МАГАТЕ, а також зміст інформації про них, включаючи всі дані про все ядерному паливному циклі, починаючи з уранових рудників і закінчуючи ядерними відходами. Одночасно

		<p>значно розширюються права Агентства з контролю за об'єктами та перевірку інформації, включаючи негайний доступ інспекторів без попереднього повідомлення.</p>
1997 р.	<p>Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 року</p>	<p>Конвенція містить 29 статей, які покликані врегулювати питання відповідальності оператора ядерної установки за настання ядерної шкоди. Доведення вини за настання ядерної шкоди, відповідно до положень Конвенції, лежить на оператору (за виключенням настання ядерної шкоди, що виникла внаслідок збройного конфлікту, стихійних лих).</p>
	<p>Конвенція про додаткову компенсацію за ядерну шкоду</p>	<p>Конвенція дає пояснення понять «ядерна шкода», «ядерний реактор», «ядерний інцидент», та своєю метою має доповнення системи відшкодування за заподіяння ядерної шкоди, передбачене національними законодавствами.</p>
	<p>Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з</p>	<p>Конвенція спрямована на досягнення та підтримку високого рівня безпеки поводження з відпрацьованим паливом та</p>

	радіоактивними відходами	радіоактивними відходами у цілому світі шляхом зміцнення національних заходів; наявність ефективних засобів захисту від потенційної небезпеки з тим, щоб захистити окремих осіб, суспільство в цілому та навколишнє природне середовище від шкідливого впливу іонізуючих випромінювань; запобігання аваріям з радіологічними наслідками (ст.1). ²⁵⁴
1995 р.	Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії [<i>Бангкокський договір</i>]	Даний договір поширює свою дію не тільки на територію країн, що його підписали, але й на зони їх економічних інтересів, таким чином поширюючи заборону на ядерну зброю на значні частини Тихого та Індійського океанів.
	Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці [<i>Пеліндабській договір</i>]	Даний договір поширює свою дію на територію всього африканського континенту та ряд островів, що сумарно складає 54 країни. Особливістю даного договору є не тільки заборона на ядерну зброю, але також і

²⁵⁴ Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами від 05.09.1997 р. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_335

		заборона погрози застосування ядерної зброї.
1994 р.	Конвенція про ядерну безпеку	Стаття 1 Конвенції встановлює основну мету, якою є досягнення високого рівня ядерної безпеки, зміцнення національних заходів і міжнародного співробітництва у сфері безпеки, а також підтримання цього рівня; створення і підтримання на ядерних установках ефективних засобів захисту від потенційної радіаційної небезпеки; захист довкілля від негативного впливу іонізуючого випромінювання таких установок; відвернення аварій з радіологічними наслідками і пом'якшення наслідків у разі, якщо вони матимуть місце. ²⁵⁵
1992 р.	Принципи, що стосуються використання ядерних джерел енергії в космічному просторі	
1986 р.	Конвенція про допомогу в разі ядерної або радіаційної аварійної ситуації	Конвенція закріплює механізм співпраці між державами та з МАГАТЕ з метою сприяння невідкладному наданню допомоги у випадку ядерної аварії або

²⁵⁵ Конвенція про ядерну безпеку від 17.06.1994 року. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_023

		<p>радіаційної аварійної ситуації для зведення до мінімуму їх наслідків і для захисту життя, майна та навколишнього середовища від впливу радіоактивних викидів. Держава, що потребує такої допомоги, може звернутися по неї до будь-якої держави-учасниці, а також МАГАТЕ чи іншої міжнародної міжурядової організації, визначає обсяг і вид необхідної допомоги.²⁵⁶</p>
	<p>Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію</p>	<p>Положення Конвенції застосовуються у разі будь-якої ядерної аварії, внаслідок якої відбувається або може відбутися викид радіоактивних речовин і яка призвела або може призвести до міжнародного транскордонного викиду, що могло б мати з точки зору радіаційної безпеки значення для іншої держави. У випадку аварії держава негайно сповіщає безпосередньо або через МАГАТЕ ті держави, які зазнали або могли зазнати фізичного впливу. Дія Конвенції не поширюється на питання про відповідальність і</p>

²⁵⁶ Конвенція про допомогу в разі ядерної або радіаційної аварійної ситуації від 26.09. 1986 р. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_027

		компенсацію за шкоду, завдану іншим державам унаслідок ядерної аварії, а також на покладення на держави обов'язку повідомляти про радіоактивне зараження внаслідок випробувань ядерної зброї. Крім того, Конвенція віддає на власний розсуд кожної держави вирішувати питання про те, чи може транскордонний викид мати з точки зору радіаційної безпеки значення для іншої держави (ст. 1) і не зазначає чітких критеріїв для визначення порогового рівня, внаслідок якого виникає обов'язок повідомлення. ²⁵⁷
1985 р.	Договір про без'ядерну зону південної частини Тихого океану і Протоколи до нього (<i>Договір Раротонга</i>)	Відмова від ядерних випробувань увазі обов'язки: -не виробляти або набувати будь-яким шляхом, не володіти і не здійснювати контроль над будь-якими ядерними вибуховими пристроями; -не прагнути отримувати і не отримувати будь-якої допомоги у виробництві або придбанні будь-яких ядерних вибухових

²⁵⁷ Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію 26.09.1986 р. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_026

		<p>пристроїв;</p> <p>-не робити жодних дій для надання допомоги або заохочення до виробництва або придбання будь-яких ядерних вибухових пристроїв будь-якою державою.</p> <p>В рамках мирної ядерної діяльності: встановлено заборони не надавати джерело або спеціальний матеріал, що розщеплюється і обладнання, спеціально призначені для обробки, використання чи виробництва спеціального матеріалу, що розщеплюється в мирних цілях; - надавати підтримку збереженню ефективності міжнародної системи нерозповсюдження ядерної зброї, заснованої на Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї і системою гарантій МАГАТЕ.</p>
<p>1979 р.</p>	<p>Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок</p>	<p>Положення Конвенції застосовуються до ядерного матеріалу, який використовується у мирних цілях і знаходиться у процесі міжнародного перевезення, та до ядер, матеріалу, що використовується і</p>

		<p>перевозиться всередині держави. Головною метою Конвенції є закріплення зобов'язання держав-учасниць здійснювати належні заходи фізичного захисту ядерного матеріалу. Відповідно до ст.3 кожна держава-учасниця повинна вжити всіх необхідних заходів для того, щоб під час міжнародного перевезення ядерний матеріал був захищений на узгоджених рівнях — доки він знаходиться у межах її території або на борту корабля чи літака, що діє під її юрисдикцією (ст. 3). Держави-учасниці зобов'язані не експортувати (або не дозволяти експортувати) ядерний матеріал, якщо не одержали гарантій, що під час міжнародних перевезень він буде захищений на узгоджених рівнях (ст. 4).²⁵⁸</p>
--	--	--

ООН на сьогодні чітко визначає перспективи вирішення задач по попередженню загроз міжнародної безпеки через необхідність здійснення багатовекторної діяльності.

²⁵⁸ Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу від 26.10.1979. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_024

Перший вектор ефективної стратегії попередження розповсюдження ядерної, радіологічної та інших видів зброї масового знищення повинен бути направлений на глобальні механізми, що зменшують попит на дані види зброї.

Другий вектор повинен бути направлений на глобальні механізми, що регулюються пропозицією, щоб у держав було менше можливостей купувати зброю, а також матеріали та знання, необхідні для її виробництва.

Третій вектор – це примусові заходи, що приймаються Радою Безпеки ООН та опираються на спільний бір та аналіз достовірної інформації.

Четвертий вектор – це національні та міжнародні засоби в сфері цивільної оборони і охорони здоров'я.

ООН протягом всієї своєї діяльності з моменту створення приділяє багато уваги питанням заборони та обмеження використання та розробки ядерної зброї. Хронологічно **мораторії на проведення ядерних випробувань** можна виразити наступним чином: ²⁵⁹

1958 р.	СРСР	Оголошення мораторію на проведення ядерних випробувань за умови, що його приклад наслідуватимуть інші держави. Оскільки США продовжували випробування, СРСР вирішив у відповідь провести спеціальну «заключну» серію випробувань (останні два випробування СРСР припали на 1 і 3 листопада 1958 г.). Після цієї серії СРСР і США припинили випробування.
1985 р.	СРСР	М. С. Горбачов оголосив про річний односторонній мораторій на ядерні вибухи, який потім неодноразово

²⁵⁹ ВАЖНЕЙШИЕ МЕЖДУНАРОДНЫЕ СОГЛАШЕНИЯ В ОБЛАСТИ РАЗОРУЖЕНИЯ И НЕРАСПРОСТРАНЕНИЯ. ДОГОВОР О ВСЕОБЪЕМЛЮЩЕМ ЗАПРЕЩЕНИИ ЯДЕРНЫХ ИСПЫТАНИЙ (ДВЗЯИ). . – Электронный ресурс. – [Режим доступа]: <http://voina-i-mir.ru/article/895>

		продовжувався. У зв'язку з тим, що США не наслідували цей приклад, випробування були відновлені в 1987 р.
1989 р.	СРСР	В 1989 р. Радянський Союз призупинив проведення вибухів, а 24 жовтня 1990 р. провів ще один, останній ядерний вибух.
1991 р.	Російська Федерація	В Російській Федерації знову був введений односторонній мораторій на проведення ядерних випробувань терміном на один рік, який продовжувався в жовтні 1992 року і, нарешті, 5 липня 1993 був продовжений «до тих пір, поки такий мораторій, оголошений іншими державами, що володіють ядерною зброєю, буде де-юре або де-факто дотримуватися ними».
1992 р.	США	США оголосили в 1992 р. мораторій на ядерні випробування та продовжували його двічі. 01 лютого 1995 р військово-політичне керівництво США прийняло рішення про продовження мораторію на проведення ядерних випробувань аж до вступу в силу Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань.
1992 р.	Франція	Франція в квітні 1992 р призупинила свої ядерні випробування до кінця року після прийняття Росією і США рішення про продовження мораторію. Президент Франції Ф. Міттеран 26 жовтня 1993 р.

		заявив про відмову Франції відновити ядерні випробування до закінчення свого президентського мандата. В середині 1995 року Франція офіційно оголосила про вихід з мораторію і потім у вересні 1995 р. - грудні 1996 р. провела випробування 5 ядерних вибухових пристроїв.
1996 р.	Китай	Після проведення 29 липня 1996 р. 47-го ядерного випробування оголосив на наступний день мораторій на їх проведення

На початку 90-х років в світі загострилась ситуація в сфері ядерної безпеки. Іран почав форсувати свою ядерну програму, Північна Корея відкрито заявляє про наміри створити ядерну зброю и впритул підходить до цього.

Організація Об'єднаних Націй серйозно занепокоєна такими спробами, великі країни висловлюють занепокоєння стосовно можливості появи нових членів т.зв. «ядерного клубу».

Держави-члени ООН повернулись до активного засудження випробування ядерної зброї в 2008 році, підготувавши, та відповідно, одноголосно прийнявши Резолюцію ГА ООН 64/35 від 2 грудня 2009 року про оголошення 29 серпня Міжнародним днем дій проти ядерних випробувань.

Після проголошення Міжнародного дня дій проти ядерних випробувань відбувся цілий ряд важливих подій, обговорень та ініціатив в даній сфері.

Так, в травні 2014 року Китай, Франція, Росія, Великобританія і Сполучені Штати підписали Протокол до Договору про зону, вільну від ядерної зброї в Центральній Азії, який забороняє п'яти центральноазіатським державам - Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану -

розміщувати ядерну зброю на своїй території.²⁶⁰ Окрім того було проведено ряд конференцій протягом 2010-2015 рр. стосовно заборони розповсюдження ядерної зброї.

Найвагомішим досягненням в сфері заборони розповсюдження ядерної зброї варто вважати прийняття 27 жовтня 2016 року Генеральна Асамблея ООН 123 голосами «за», 38 «проти» та 16 «утримались» Резолюції щодо початку переговорів в 2017 році стосовно укладення договору, який буде забороняти ядерну зброю. Резолюцією буде створено конференцію ООН, починаючи з березня 2017 року, відкрити для всіх держав-членів, для ведення переговорів стосовно "юридично обов'язкового документу про заборону ядерної зброї, що призведе до її повної ліквідації".²⁶¹

2.4 Роль Міжнародного агентства по атомній енергії (МАГАТЕ) в питанні контролю за ядерними дослідженнями

Як відомо, Організація Об'єднаних Націй створена після Другої Світової Війни з метою забезпечення миру та безпеки в світі. Найперша резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 24 січня 1946 року містила заклик використовувати атомну енергію виключно в мирних цілях і ліквідувати зброю масового знищення. Тоді ж було вирішено створити Комісію ООН з атомної енергії і тим самим поставити атомну проблему під міжнародний контроль.²⁶² Відповідно до угоди, досягнутої в Москві, Комісія повинна була давати рекомендації щодо обміну основною науковою інформацією з контролю за атомною енергією для забезпечення її використання в мирних цілях, по знищенню атомної зброї, а також з ефективних заходів інспекції та інших способів захисту держав від небезпеки порушень і відхилень.

²⁶⁰ Международный день действий против ядерных испытаний 29 августа. – Электронный ресурс. – [Режим доступа]. [HTTP://WWW.UN.ORG/RU/EVENTS/AGAINSTNUCLEARTESTSDAY/BACKGROUND.SHTML](http://www.un.org/ru/events/againstnucleartestday/background.shtml)

²⁶¹ Резолюция ГА ООН від 27 жовтня 2016 року щодо початку переговорів в 2017 році стосовно укладення договору, який буде забороняти ядерну зброю. – Электронный ресурс. – [Режим доступа]: <http://reachingcriticalwill.org/images/documents/Disarmament-fora/1com/1com16/resolutions/L41.pdf>

²⁶² ООН и международный контроль над атомной энергией. . – Электронный ресурс. – [Режим доступа]: <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/113539/#.V6mslrh9600>

На першій сесії Комісії ООН з атомної енергії, що відбулася в червні 1946, представник США Бернард Барух заявив: «Давайте не будемо помилятися, ми повинні вирішити, що важливіше - творення або руйнування. Наука розкрила один з найстрашніших секретів природи. Історія вчить нас, що жахи, які несе з собою зброю, ще ніколи не відлякували людей від його застосування. Однак сьогодні в наших руках зброя такої руйнівної сили, що захисту від неї просто не існує».²⁶³

Бернард Барух виступив з радикальною пропозицією, що увійшла в історію як «план Баруха». Відповідно до нього єдина на той момент ядерна держава - Сполучені Штати - відмовлялася від своєї атомної монополії на користь створення нового міжнародного органу з повноваженнями, в обхід Ради Безпеки ООН, карати тих, хто захоче створити свою власну ядерну зброю. Новою міжнародною організацією, покликаною втілити задум Баруха, було задумано прототип сучасного МАГАТЕ – Міжнародного агентства з атомної енергії, створеного при ООН, яке повинно було монополізувати всі питання атомної енергетики. Агентство повинно було виступати в ролі депозитарію матеріалів та технологій, які країни добровільно віддаватимуть під міжнародний контроль.

Подібний план, що означає на ділі спробу встановлення *Pax Americana*, де США залишаться єдиним володарем ядерної зброї, був приречений на провал. Радянський Союз скористався при його обговоренні правом вето і в серпні 1949 року успішно випробував свою власну атомну бомбу, а в 1954 року запустив першу АЕС в м. Огненськ. Відповідно, Комісія ООН з атомної енергії припинила своє існування, павши жертвою розпочатої гонки ядерних озброєнь.²⁶⁴

Тим не менше, ідея створити міжнародну організацію, яка б контролювала діяльність держав в сфері атомної енергії не припинялась, і на початку 1954 року відбуваються радянсько-американські переговори з питань

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ ООН и международный контроль над атомной энергией. . – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/113539/#.V6mslrh9600>

створення міжнародного агентства. В 1956 році на конференції в Нью-Йорку відбувається створення статуту МАГАТЕ. На сьогодні Організація є світовим урядовим форумом науково-технічної співпраці в сфері мирного використання ядерної енергії. Основними цілями діяльності МАГАТЕ є:

- 1) сприяння розвитку атомної енергетики та практичному застосуванню атомної енергії в мирних цілях;
- 2) сприяння реалізації політики роззброєння в світі;
- 3) забезпечення гарантії застосування в мирних цілях ядерних матеріалів та обладнання;
- 4) контроль над нерозповсюдженням ядерної зброї;
- 5) сприяння в проведенні науково-дослідних робіт в сфері ядерної енергетики та практичного використання атомної енергії в мирних цілях;
- 6) надання інформації стосовно всіх аспектів ядерної науки та технології.²⁶⁵

Структура МАГАТЕ

Генеральна конференція

Вищий орган агентства, складається з представників всіх країн, що входять до організації. Вибирає Раду керуючих і контролює роботу Секретаріату, вибирає Генерального директора. Збирається раз на рік.

Рада керуючих

Виконавчий орган, складається з 35 керуючих директорів, приймає рішення, обов'язкові для виконання всіма країнами-членами МАГАТЕ. Засідає п'ять раз на рік.

Секретаріат

Адміністративний орган. Відділи – ядерної енергії та безпеки, наукових досліджень ізотопів, технічного співробітництва. Реалізовує програми МАГАТЕ після їх затвердження Радою та Генеральною конференцією.

Генеральний директор

Обирається строком на 4 роки.

²⁶⁵ Офіційний сайт міжнародного агентства по атомній енергії (МАГАТЕ). – Електронний ресурс.- [Режим доступу]: <http://www.un.org/ru/ga/iaea/>

З метою сприяння запобігання подальшому поширенню ядерної зброї МАГАТЕ використовує систему угод про гарантії. Гарантії - це комплекс заходів, при здійсненні яких МАГАТЕ прагне підтвердити, що держава виконує свої міжнародні зобов'язання не використовувати ядерні програми з метою створення ядерної зброї.

Велика частина угод про гарантії укладена з державами, які на міжнародному рівні на основі глобального Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, щодо якого МАГАТЕ є перевіряючим органом, - взяли на себе зобов'язання не володіти ядерною зброєю. До теперішнього часу угоди про гарантії з МАГАТЕ уклали 160 держав, які відкрили свої ядерні програми для критичної перевірки інспекторами МАГАТЕ.

Перевірка, проведена МАГАТЕ, допомагає забезпечити впевненість у мирному використанні ядерних матеріалів, установок і діяльності. Це, в свою чергу, допомагає зменшити випробовувану державами тривогу з приводу безпеки, викликану розробкою ядерної зброї.²⁶⁶

МАГАТЕ прагне також підвищити роль ядерних наук і технологій у забезпеченні сталого розвитку. Це стосується як підвищення рівня знань, так і їх використання для подолання стоять перед світом насущних проблем, таких як голод, хвороби, раціональне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і зміна клімату. Частина діяльності МАГАТЕ пов'язана з ядерною енергетикою, включаючи такі її аспекти, як безпека і поводження з відходами, а також із забезпеченням використання ядерних технологій виключно в мирних цілях.

Реалізуючи дослідні проекти та проекти технічного співробітництва, МАГАТЕ сприяє передачі ядерної технології державам-членам для її використання в медицині, сільському господарстві, промисловості, управлінні водними ресурсами та інших програмах. Це робить внесок у досягнення цілей сталого розвитку та охорони навколишнього середовища. У розпорядженні

²⁶⁶ Общие сведения. Угроза ядерного распространения. Официальный сайт международного агентства по атомной энергии (МАГАТЕ). – Электронный ресурс. - [Режим доступа]: <http://www.un.org/ru/ga/iaea/facts.shtml>

МАГАТЕ є наукові лабораторії, де на підтримку здійснюваної діяльності ведеться підготовка кадрів і проводяться дослідження.²⁶⁷

На міжнародному рівні не менш важливу роль в сфері ядерного роззброєння відіграє **Конференція з роззброєння (КР)** у своєму нинішньому форматі була заснована у 1978 році згідно з положеннями Заключного документу Першої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН з роззброєння.

Конференція підзвітна у своїй діяльності Генеральній Асамблеї ООН та фінансується за рахунок бюджету ООН.

КР призначена для ведення переговорів з роззброєння та контролю над озброєннями на багатосторонній основі і вважається єдиним постійним переговорним органом світового співтовариства у цій галузі.

Консенсусне прийняття всіх рішень створює сприятливі умови для врахування національних інтересів країн-членів КР при визначенні позиції щодо досягнення прогресу в галузі роззброєння та нерозповсюдження.

Кількість держав-членів КР – 65. Останній раз до членського складу КР у серпні 1999 року було прийнято Еквадор, Ірландію, Казахстан, Малайзію та Туніс. Відтоді жодна країна не набула членства в КР. Україна стала членом КР у червні 1996 року.

Головним завданням КР є проведення переговорів на напрямках, пов'язаних з проблематикою попередження гонки озброєнь та роззброєння, зокрема:

1. Припинення гонки ядерних озброєнь та ядерне роззброєння.
2. Запобігання ядерній війні, включаючи усі пов'язані з цим питання.
3. Запобігання гонці озброєнь у космічному просторі.
4. Ефективні міжнародні угоди про гарантії державам, які не володіють ядерною зброєю, від застосування або загрози застосування ядерної зброї проти них.

²⁶⁷ Там само.

5. Нові види зброї масового знищення та нові системи такої зброї; радіологічна зброя.

6. Всеохоплююча програма роззброєння.

7. Транспарентність в озброєннях.

8. Розгляд та прийняття річної доповіді Генеральній Асамблеї ООН.

Найважливіша функція КР полягає у виробленні та укладанні важливих міжнародно-правових документів у сфері роззброєння з метою сприяння процесу загального і повного роззброєння під ефективним міжнародним контролем.²⁶⁸

2.5. Діяльність Північноатлантичного Альянсу (НАТО) у врегулюванні питань ядерної безпеки

Організація Північноатлантичного договору (НАТО — *North Atlantic Treaty Organisation*) створена відповідно до ст. 9 Північноатлантичного договору 1949 року. Первинними учасниками є США, Великобританія, Франція, Канада, Італія, Бельгія, Голландія, Люксембург, Данія, Ісландія, Норвегія, Португалія. Згодом у 1952 р. приєдналися Греція і Туреччина, у 1955 р. - ФРН, у 1999 р. - Угорщина, Польща, Чехія і т.д.

Цілі НАТО сформульовано в статтях 1-4 Договору:

- врегулювання суперечок мирними засобами;
- сприяння розвитку мирних і дружніх відносин шляхом «укріплення своїх вільних установ»;
- розвиток власних засобів для підтримання і розвитку індивідуальної і колективної здатності опору озброєному нападу тощо.²⁶⁹

В загальній структурі НАТО окрім Північноатлантичної Ради (яка є найвищим органом управління в Альянсі та уповноважена приймати рішення),

²⁶⁸ Конференція з роззброєння. Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві. - Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://geneva.mfa.gov.ua/ua/ukraine-io/disarmament/conference>

²⁶⁹ Північноатлантичний договір від 04.04.1949. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/950_008

Генерального Секретаря (посадової особи організації, що виступає від її імені), існують спеціальні комітети та групи.

Питаннями ядерної політики в НАТО займається **Група ядерного планування** та **Група високого рівня** (дорадчий орган при Групі ядерного планування з питань ядерної політики і планування. Відповідає за нагляд за безпекою, захистом та життєдіяльністю ядерної зброї та очолюється США). Обговорення, які ведуться в Групі, охоплюють широке коло питань ядерної політики, включаючи питання забезпечення безпеки, охорони та «живучості» ядерної зброї, системи зв'язку та інформації, а також питання розгорнення ядерних сил. В перелік тем, які обговорюються в ході роботи групи, входять більш широкі питання, які викликають загальну стурбованість, такі як контроль над ядерною зброєю та розповсюдженням ядерної зброї. Роль Групи ядерного планування закладається в аналізі ядерної політики НАТО в світлі проблем безпеки, які постійно змінюються.

Група виконує роль т.зв. форуму, де держави-члени Північноатлантичного Альянсу можуть прийняти участь в розробці ядерної політики та рішень про створенні ядерних сил НАТО. Рішення в Групі приймаються шляхом консенсусу, як і у всіх комітетах НАТО.²⁷⁰

Говорячи про структуру Групи, варто зазначити, що в неї входять всі держави – члени НАТО (станом на 2016 р. нараховується 28 держав-членів НАТО).²⁷¹ Очолюється Група Генеральним Секретарем НАТО.

Повсякденна робота в Групі ядерного планування здійснюється її апаратом, до складу якого входять співробітники національних представництв всіх країн-учасниць. Апарат займається підготовкою засідань ГЯП на рівні постійних представників і веде детальну роботу від їх імені. Засідання групи проводяться один раз на тиждень, а також скликаються в міру необхідності.

²⁷⁰ Група ядерного планирования. Офіційний сайт Північноатлантичного Альянсу. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_50069.htm?selectedLocale=ru

²⁷¹ Країни-члени НАТО. Офіційний сайт Північноатлантичного Альянсу. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_52044.htm

Засідання ГЯП проводяться в міру необхідності на рівні послів і один раз на рік на рівні міністрів оборони.

Головним консультативним органом для ГЯП з питань ядерної політики та планування є Група високого рівня (далі-ГВР). У 1998-1999 рр. ГВР також прийняла на себе функції і обов'язки колишньої Групи вищого рівня щодо захисту зброї, в компетенцію якої входили питання забезпечення безпеки ядерної зброї та її охорони. Головують в ГВР США, до її складу входять особи, що визначають ядерну політику, і експерти, що направляються зі столиць країн-членів НАТО. Засідання Групи, на яких обговорюються аспекти ядерної політики, планування і побудови сил НАТО, а також питання забезпечення безпеки, охорони та життєздатності ядерної зброї, проводяться кілька разів на рік.²⁷²

На початку 90-х років у зв'язку із розпадом основного противника – Радянського Союзу, Альянс змушений був переглянути стратегії діяльності. Одночасно із реорганізацією воєнних органів НАТО було переглянуто ядерну стратегію та структуру ядерних сил блоку.

За часів «холодної війни» ядерні сили займали центральне місце в стратегії «гнучкого реагування». Вони були інтегровані в загальну структуру сил НАТО і забезпечували Альянс рядом політичних і військових варіантів запобігання широкомасштабній війні в Європі. Альянс мав різноманітні плани ядерних ударів, які могли бути здійснені в найкоротші терміни. Таке призначення цих сил вимагало високого ступеня бойової готовності і несення бойового чергування для вирішення завдань швидкого реагування. У нових умовах опора на ядерні сили істотно зменшилася. Ядерна зброя НАТО тепер вже не націлена на якусь конкретну країну і умови, при яких може розглядатися її застосування, є малоімовірними. Її призначення в даний час - переважно політичне і не

²⁷² Група ядерного планирования. Офіційний сайт Північноатлантичного Альянсу. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_50069.htm?selectedLocale=ru

спрямоване на відображення конкретної загрози. Ядерні сили знаходяться на мінімальному рівні, необхідному для збереження миру і стабільності.²⁷³

Починаючи з 90-х років з арсеналів НАТО були виключені всі ядерні бойові частини, що входили до бойового складу цих сил. Велика частина цієї зброї вже ліквідована. США також повністю ліквідували всі морські нестратегічні і тактичні ядерні комплекси, за винятком ядерних крилатих ракет на підводних човнах, які в мирний час більше не базуються в морі. На додаток до цього вони повністю припинили використання в ядерних цілях своїх літаків подвійного призначення морської авіації. В даний час єдиним видом ядерної зброї наземного базування, які є у НАТО, є ядерні бомби США, які можуть доставлятися до мети літаками подвійного призначення кількох союзників НАТО. Було проведено також масштабне (приблизно на 80%) скорочення місць зберігання ядерної зброї НАТО, викликане ліквідацією збройових комплексів і чисельним скороченням зброї.²⁷⁴ Окрім того, держави-члени НАТО підтверджують свою «довготривалу прихильність» контролю над ядерними озброєннями, роззброєнням і нерозповсюдженням зброї масового знищення, що є невід'ємною частиною їх політики в галузі забезпечення безпеки. Як стверджується в офіційних документах Альянсу, ця політика міцно вбудована в більш широкий політичний контекст, в якому НАТО шукають шляхів зміцнення стабільності та безпеки за рахунок зниження рівнів озброєння, збільшення військової «прозорості» та взаємної довіри.²⁷⁵

Країни НАТО вживають заходи і в інших областях, пов'язаних з ядерною зброєю, зокрема всі вони є учасниками і активними прихильниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Основне призначення ядерних сил, що залишаються в розпорядженні НАТО носить політичний характер: збереження

²⁷³ Ядерные силы блока НАТО. - Электронный ресурс. – [Режим доступа]: http://voenservice.ru/boevaya_podgotovka/takticheskaya_podgotovka/yadernyye-silyi-bloka-nato/

²⁷⁴ Ядерные силы блока НАТО. - Электронный ресурс. – [Режим доступа]: http://voenservice.ru/boevaya_podgotovka/takticheskaya_podgotovka/yadernyye-silyi-bloka-nato/

²⁷⁵ Там само.

миру і запобігання примусу силою. Їх присутність робить наслідки агресії проти НАТО непередбачуваними і неприйнятними, чого неможливо домогтися, використовуючи лише неядерні сили. Таким чином НАТО вкотре має змогу продемонструвати перевагу поняття «колективна самооборона», закріплене в Північноатлантичному договорі. Більш того, присутність ядерних сил США, що базуються в Європі і зв'язаних обов'язками з НАТО, підкріплює політичні та військові зв'язки між європейськими і північноамериканськими членами Союзу. При цьому присутність неядерних держав в здійсненні ядерної політики Альянсу має продемонструвати солідарність його держав-членів, а також їх загальну прихильність підтримці своєї безпеки і широкому розподілу між ними тягаря відповідальності і ризику.

Розділ 3. Екологічні та кримінально-правові аспекти використання ядерної зброї

3.1. Загальні питання охорони навколишнього середовища під час міжнародних збройних конфліктів

Науково-технічна революція, поряд з усіма її перевагами, стала точкою відліку стрімкого погіршення стану довкілля і окремих його складових.

Якщо окремі види людської діяльності можна розцінювати як такі, що чинять незначний або опосередкований вплив на природне середовище, то ряд інших – як підвищено небезпечні, з інтенсивним руйнівним ефектом. Саме до останніх належать воєнні дії, жертвами яких стають не лише військові та цивільне населення, але й вся екосистема у зоні збройного конфлікту. Ймовірність використання під час міжнародних конфліктів окремих видів зброї, в першу чергу – зброї масового знищення, несе небезпеку для теперішніх та для майбутніх поколінь як воюючих сторін, так і нейтральних держав. Тому проблеми екології в зонах бойових дій та пост-конфліктних зонах носять

глобальний характер, і повинні вирішуватися в умовах міжнародного співробітництва.

Анексія АРК та тривала антитерористична операція на сході України актуалізували ряд гострих питань, одне серед яких - охорона довкілля від наслідків бойових дій. 21 вересня 2014 р. Міжнародна благодійна організація «Екологія – Право – Людина» та Всесвітній альянс з екологічного права на міжнародному симпозиумі «Права людини та довкілля у новій Україні: на честь проф. Світлани Кравченко», що пройшов у Львові, звернулися із закликом до світової спільноти юристів-екологів зробити усе можливе для припинення воєнної агресії на Сході України та руйнування довкілля у зоні воєнних дій. Збитки, завдані екосистемі в зоні бойових дій ще наприкінці 2014 р. оцінювалися в мільярди гривень. Відсутність можливостей щодо контролю усієї території Донецької та Луганської областей та постійні обстріли не дозволяють об'єктивно оцінити шкоду, нанесену довкіллю за весь період збройних протистоянь²⁷⁶.

Внутрішнє законодавство України виявилось недостатньо готовим до регулювання суспільних відносин в умовах фактичної війни, в тому числі – відносин з приводу охорони довкілля від наслідків бойових дій. За таких обставин особливого значення набуває міжнародно-правове регулювання зазначених відносин.

Закінчення 2016 р. ознаменувалося офіційним визнанням світовою спільнотою наявності міжнародного збройного конфлікту на території України. Так, 12 жовтня 2016 р. в резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи № 2132 «Політичні наслідки російської агресії в Україні» та № 2133 «Засоби правового захисту в разі порушення прав людини на українських територіях, що знаходяться поза контролем української влади» констатовано факт воєнної інтервенції військ Російської Федерації на сході України. 14 листопада 2016 р. було оприлюднено щорічний звіт Прокурора Міжнародного кримінального

²⁷⁶ Воєнні дії на сході України – цивілізаційний виклик людству. Посібник /За заг. ред.Олени Кравченко / Львів: ЕПЛ, 2015. – С.7.

суду, де зазначається, що ситуація на території Криму та Севастополя є рівнозначною міжнародному збройному конфлікту між Україною та Російською Федерацією (п.158). На окремих територіях Донецької та Луганської областей одночасно з неміжнародним збройним конфліктом, визнається існування міжнародного збройного конфлікту, який виник не пізніше 14 липня 2014 року (п.179). При цьому, зважаючи на підконтрольність Російської Федерації над незаконними збройними формуваннями ЛНР і ДНР, Прокурор не виключає можливості подальшого визнання на сході виключно міжнародного збройного конфлікту (п.170). Якщо ж зважати, що Російська Федерація, з однієї сторони, має статус ядерної держави, а з іншої – неодноразово дозволяла собі порушувати ключові міжнародні зобов'язання, ситуація набуває особливо загрозливих рис. Суттєво, що військова доктрина, затверджена Президентом Росії 5 лютого 2010 р., не виключає можливість застосування ядерної зброї: «Російська Федерація залишає за собою право застосувати ядерну зброю у відповідь на застосування проти неї і (або) її союзників ядерної та інших видів зброї масового ураження, а також у випадку агресії проти Російської Федерації із застосуванням звичайної зброї, коли під загрозу поставлено саме існування держави». З іншої сторони, відсутність власної ядерної зброї виключає можливість України проводити власну політику стримування навіть з метою самозахисту.

Як справедливо зауважує О. Буткевич, визнання того, що в Україні має місце міжнародний збройний конфлікт тягне за собою виконання Женевських конвенцій 1949 року щодо збройних конфліктів, застосування гуманітарного права до міжнародних конфліктів. Це положення буде мати важливе значення для України в міжнародних судах, в тому числі і в Європейському суді з прав людини, оскільки констатується наявність саме міжнародного конфлікту²⁷⁷.

Проблеми охорони довкілля в зоні бойових дій та пост-конфліктних зонах стали предметом досліджень окремих вітчизняних науковців, зокрема, Г.

²⁷⁷ Резолюцією ПАРС Ато визнано міжнародним збройним конфліктом, - Буткевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/rezolyuciyeu-parye-ato-vyznano-mizhnarodnym-zbroynym-konfliktom-butkevych>

Балюк, О. Задорожнього, М. Медведєвої, О. Мелень-Забрамної, Н. Соколової, О. Шомпол, С. Шутяк та інших. Значний інтерес представляють також окремі пошуки в галузі міжнародного права, що належать зарубіжним авторам - К. Бруху, Е. Давиду, Дж. Даймонду, Б. М. Наїму, А. Дж. Лоетсу, Е.М. Мремі, Т. Сміт. Окремі питання охорони довкілля у рамках режиму нерозповсюдження ядерної зброї стали об'єктом дослідження ряду російських (П. Комаров, Є. Сидорова, І. Синякін) та зарубіжних дослідників (*Gro Nystuen, Annie Golden Bersagel, Stuart Casey-Maslen*). В українській науці міжнародного та екологічного права на сьогодні відсутні комплексні дослідження, присвячені охороні довкілля в період збройних конфліктів. Ймовірно також, що статус України як без'ядерної держави зумовив незначний науковий інтерес вітчизняних представників правової доктрини до екологічних проблем випробування і можливого застосування ядерної зброї.

Вітчизняні науковці в цілому підтримують твердження щодо існування трьох груп міжнародно-правових норм, які регулюють відносини з приводу охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів: норми звичаєвого гуманітарного права; норми договірного міжнародного права; норми міжнародних екологічних угод та актів рекомендаційного характеру. На думку О. Мелень-Забрамної, окремі положення щодо обмеження впливу на довкілля під час проведення воєнних дій містяться у таких галузях міжнародного права: гуманітарне право, право навколишнього природного середовища та права людини. Найбільш повну класифікацію норм міжнародного права, спрямованих на захист довкілля в період збройних конфліктів, подано у спільному звіті ЮНЕП та Інституту Права Навколишнього Середовища. Сюди віднесено: норми гуманітарного права (договірне право; звичаєве право; м'яке право; прецедентне право), норми кримінального права, норми міжнародного права навколишнього середовища (багатосторонні природоохоронні угоди і принципи міжнародного екологічного права; звичаєве екологічне право і «м'які» джерела права; доктринальні підходи щодо

можливостей застосування екологічних норм під час збройних конфліктів) та норми міжнародного права прав людини²⁷⁸.

Питання кримінально-правової охорони довкілля від наслідків застосування ядерної зброї детально розглядатиметься у наступних підрозділах. У зв'язку з цим, уваги заслуговують норми міжнародного гуманітарного права, прав людини, а також права навколишнього середовища.

Історично правові норми, на підставі яких здійснюється охорона довкілля в період бойових дій, формувалися в рамках міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне гуманітарне право

1) Норми та принципи звичаєвого гуманітарного права.

Як зазначає І. Котляров, особливість норм та принципів звичаєвого права полягає в тому, що вони, в силу загальності їх визнання, є обов'язковими і для держав, які формально не є учасниками конвенційних норм²⁷⁹.

На сьогодні робота над систематизацією принципів цієї галузі ще не завершилась. Однак за загальним правилом, у міжнародному гуманітарному праві навколишнє середовище охороняється як цивільний об'єкт. Виходячи з цього, до принципів, які мають силу міжнародного звичаю та можуть застосовуватися з метою захисту довкілля в період збройних конфліктів, можна віднести такі: гуманності, військової необхідності, розмежування, пропорційності, запобігання, нейтральності. Вказані принципи є взаємопов'язаними і взаємодоповнюваними.

Принцип гуманності забороняє завдання зайвих страждань та руйнувань. В екологічному контексті порушенням цього принципу може вважатися, до прикладу, знищення агресором природних об'єктів, без яких не може обійтися цивільне населення: отруєння води в колодязях, псування сільськогосподарських земель тощо²⁸⁰.

²⁷⁸ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009.

²⁷⁹ Котляров И.И. Международно-правовое регулирование международных конфликтов: основные теоретические проблемы и практика: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д. юр. наук. Специальность 12.00.10 – международное право, европейское право. – 2008. – С. 16.

²⁸⁰ Военні дії на сході України – цивілізаційний виклик людству. Посібник /За заг. ред.Олени Кравченко / Львів: ЕПЛ, 2015. – С. 15.

Принцип розмежування полягає в тому, що при проведенні військових операцій цивільні об'єкти та населення повинні залишатися поза сферою впливу воєнних дій. Сторони збройного конфлікту повинні робити різницю між цивільним населенням і комбатантами, а також між військовими цілями і цивільними об'єктами. Оскільки докiлля за загальним правилом також є цивільним об'єктом, воєнні дії не повинні впливати на нього як в цілому, так і на окремі його компоненти. Водночас, на ситуації військового використання того чи іншого природного об'єкта воюючою стороною дія принципу розмежування не поширюється.

Принцип пропорційності виражається у вимозі, щоб воюючі сторони у ході військового конфлікту не завдавали такої супутньої шкоди цивільним об'єктам та втрат серед цивільного населення, які будуть надмірними для досягнення достатньої переваги над противником. Відповідно до цього принципу, забороняються напади, які можуть спричинити випадкові втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб та шкоду цивільним об'єктам, які були б надмірними щодо конкретної і безпосередньої військової цілі²⁸¹. Тобто, якщо згідно принципу розмежування забороняється цілеспрямований збройний вплив на навколишнє середовище у результаті воєнних дій, то порушенням принципу пропорційності буде вважатися невинувато велика супутня шкода докiлля в ході атаки на військові об'єкти противника.

Зміст принципу воєнної необхідності, за формулюванням Ж. Пікте, - не завдавати ворогу більшої шкоди, ніж цього вимагає ціль війни. Тому спричинення певної шкоди докiлля допускається лише за умови, якщо іншим шляхом поставлена воєнна ціль взагалі не могла би бути досягнута. Разом з тим, застосування принципу воєнної необхідності можливо лиш у тісному

²⁸¹ Maresca, Louis and Mitchell, Eleanor (2015) «The human costs and legal consequences of nuclear weapons under international humanitarian law» International Review of the Red Cross: Vol. 97: No. 899, Article 6, p. 632.

зв'язку з іншими нормами міжнародного гуманітарного права, які суворо обмежують свободу воюючих сторін у виборі засобів і методів ведення війни²⁸².

Принцип запобігання полягає у вимозі вжити всіх необхідних заходів для попередження завдання шкоди цивільним особам та цивільним об'єктам, зведення цієї шкоди до мінімуму. Цей принцип особливо актуальний для захисту довкілля, оскільки шкоду, яка йому завдається, далеко не завжди можна виправити.

Принцип нейтральності забороняє завдавати шкоду державі, яка є нейтральною у конфлікті, і цим забезпечує непряму охорону навколишнього природного середовища цих країн.

Варто також згадати про застереження Мартенса, яке часто відносять до базових принципів міжнародного гуманітарного права. Першопочатково застереження містилося в тексті преамбули Гаазької конвенції про закони та звичай війни 1899 р., згідно якого «у випадках, не врегульованих даною угодою, населення та воюючі сторони залишаються під охороною і дією засад міжнародного права, оскільки вони впливають із звичаїв, що встановилися між цивілізованими народами, із законів людяності і вимог суспільної свідомості». Відповідно до широкого трактування, застереження Мартенса означає, що у випадках, які не підпадають під дію норм договірної права, цивільні особи і комбатанти залишаються під захистом принципів міжнародного права, що впливають із встановлених звичаїв, принципів гуманності і вимог суспільної свідомості. На сьогодні у доктрині привалює думка, що дія застереження Мартенса поширюється також на відносини щодо охорони довкілля під час збройних конфліктів.

Відповідно до доручення Міжнародної конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (Женева, 1995) Міжнародним Комітетом Червоного Хреста було підготовлено Доповідь про звичаєві норми МГП, що

²⁸² Габец Н. С. Принцип военной необходимости в международном гуманитарном праве: содержание и правовое закрепление /Н.С. Габец // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні.- 2015 .- № 2.- С. 128.

застосовуються у збройних конфліктах міжнародного і неміжнародного характеру. Зміст цієї доповіді розділено на відповідні розділи і норми. Безпосередній охороні довкілля присвячено главу 14 – «Навколишнє середовище», яка охоплює три норми. Норма 43 визначає загальні принципи ведення воєнних дій, які застосовуються і до навколишнього середовища. Згідно норми, ніяка частина навколишнього середовища не може бути об'єктом нападу, за винятком тих випадків, коли вона є воєнним об'єктом. Заборонено знищення будь-якої частини навколишнього середовища, якщо цього не вимагає суттєва воєнна необхідність. Забороняються напади на воєнні об'єкти, які, як цього можна очікувати, попутно спричинять таку шкоду навколишньому середовищу, яка була би неспіврозмірною воєнним перевагам, які очікуються. Відповідно до норми 44 при використанні методів і засобів ведення війни повинні належним чином прийматися до уваги всі можливі засоби обережності, щоб запобігти завданню випадкової шкоди навколишньому середовищу, або хоча би звести її до мінімуму. Норма 45 забороняє використовувати методи і засоби ведення війни, які мають на меті завдати, або, як очікується, завдадуть обширну, довготривалу та серйозну шкоду навколишньому середовищу. У зв'язку із розглядом цих норм на одному рівні з іншими звичаєвими нормами, варто погодитися з думкою щодо оформлення спеціального принципу МГП, а саме – принципу охорони довкілля під час збройних конфліктів. На відміну від інших принципів МГП, які мають виражений антропоцентричний характер, названий принцип забезпечує охорону навколишнього середовища не просто як сфери існування людини, а вже як самостійний об'єкт, що потребує захисту від наслідків бойових дій.²⁸³

2) Норми договірною гуманітарного права.

Частина цих норм містять спеціальні положення, спрямовані на захист навколишнього середовища. Однак ще до їх прийняття зміст багатьох договірних норм МГП був настільки загальним, що це допускало можливість

²⁸³ Жан-Мари Хенкертс, Луиза Досвальд-Бек и др. Обычное международное гуманитарное право. Том 1. Нормы. – МККК, 2006. - 819 с.

тлумачення їх в якості підстави для захисту природного середовища під час збройних конфліктів²⁸⁴. Принципи і норми, що містяться в договірному праві, отримали широке визнання на практиці і зробили сильний вплив на формування звичаєвого міжнародного права²⁸⁵.

До прикладу, в зоні бойових дій довкілля опосередковано охороняється нормами IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни (1907). В якості однієї із конвенційних норм, що передбачають відповідальність держави за дії її збройних сил у воєнний час, зазвичай наводять ст. 3, де сказано: «Воююча сторона, яка порушить постанови даного Положення, повинна буде відшкодувати збитки, якщо для цього є підстави. Вона буде відповідальна за всі дії, вчинені особами, що входять до складу її військових сил». Таким чином, порушник вказаної норми може нести відповідальність і за збитки, завдані довкіллю. Стаття 22 передбачає, що «право воюючих сторін у виборі засобів впливу на супротивника не є безмежним».

Значної шкоди екосистемі може завдати використання противниками деяких видів зброї. Виходячи з цього, певний рівень захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту забезпечують Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічні методи ведення війни (1925), Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1972), Конвенція про заборону хімічної зброї (1993) тощо.

У серпні 1976 р. до Комітету ООН із роззброєння та міжнародної безпеки було внесено два проекти Конвенції про заборону використання природи у військових цілях. Прийнята невдовзі Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне

²⁸⁴ Соколова Н. А. Международно-правовая охрана окружающей среды во время международных конфликтов / Соколова Н. А. // Международное экологическое право : учебник / отв. ред Р. В. Валеев. – М.: Статут, 2012. – 639 с.

²⁸⁵ Котляров И.И. Международно-правовое регулирование международных конфликтов: основные теоретические проблемы и практика: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д. юр. наук. Специальность 12.00.10 – международное право, европейское право. – 2008. – С. 16.

середовище (*ENMOD*) стала одним із перших міжнародно-правових актів, безпосередньо спрямованим на захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Держави-учасниці *ENMOD* взяли на себе зобов'язання не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають обширні, довготривалі або серйозні наслідки, як способів руйнування, нанесення шкоди або спричинення шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Термін «засоби впливу на природне середовище» відноситься до будь-яких засобів для зміни – шляхом навмисного управління природними процесами - динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біосферу, літосферу, гідросферу і атмосферу, або космічного простору. Будь-яка держава - сторона *ENMOD*, яке має підстави вважати, що будь-яке інша держава-учасник діє в порушення зобов'язань, що випливають з положень *ENMOD*, може подати скаргу до Ради Безпеки ООН. Така скарга повинна містити всю відповідну інформацію, а також всі можливі докази, що підтверджують її обґрунтованість. Як зазначається у літературі, «можна вважати, що Конвенція в цілому вписується в рамки заборони застосовувати зброю, яка здатна завдати надмірних страждань або має невивіркову дію, але вона, в першу чергу, ґрунтується на новій цінності, інтегрованої в міжнародний право: охороні природного середовища»²⁸⁶.

Наступного року було прийнято ще один важливий міжнародний акт – Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). Із прийняттям Протоколу I, як зазначає М. Хаїтов, перемогла точка зору, згідно з якою недостатньо лише допомагати жертвам військових дій. Важливіше, щоб право накладало обмеження на самі військові дії, щоб заподіювалося якомога менше зайвих страждань і ушкоджень²⁸⁷. У Протоколі I містяться дві статті, які

²⁸⁶ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета. - М.: Международный Комитет Красного Креста, 2011. - С. 402.

²⁸⁷ Хаїтов Мурат. Источники международного гуманитарного права (опит государства Центральной Азии) / Мурат Хаїтов //Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2001. - № 1. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/406/52/>

мають безпосередній стосунок до охорони довкілля під час збройного конфлікту. Ст. 35 документу закріплює принцип охорони навколишнього середовища і забороняє застосовувати методи або засоби ведення військових дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть обширної, довготермінової і серйозної шкоди природному середовищу. Ст. 55 Протоколу I встановлює, що захист довкілля включає заборону використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть шкоди природному середовищу, чим поставлять під загрозу здоров'я або виживання населення. Забороняється заподіяння шкоди природному середовищу в якості репресалій.

Як бачимо, у Протоколі I та *ENMOD* використано поняття «обширні», «довготермінові» та «серйозні» наслідки і «обширна», «довготривала» та «серйозна» шкода. Текст жодного із документів тлумачення цих понять не містить. Такі роз'яснення подаються лише у коментарях до них. Крім того, в обох документах ці терміни були інтерпретовані по-різному. Наприклад, відповідно до *ENMOD* термін «довготривалий» («*long-lasting*») означає строк впродовж кількох місяців або близько сезону, в той час як в рамках Додаткового протоколу I поняття «довготерміновий» («*long-term*») інтерпретується як питання десятиліть. Під «обширними» наслідками у розумінні *ENMOD* маються на увазі такі, що охоплюють район в кілька сотень квадратних кілометрів, а під «серйозними» - ті, що призводять до суттєвого або значного порушення або заподіяння шкоди людському життю, природним і економічним ресурсам або іншим матеріальним цінностям. Відповідно до Протоколу I «серйозна» шкода – це шкода, завдана здоров'ю населення.

Варто також звернути увагу на основні відмінності цих документів. Так, Протокол I забороняє використання під час збройного конфлікту методів або засобів ведення військових дій, які можуть завдати значної шкоди навколишньому середовищу як такому, а *ENMOD* - використання методів, за яких зброєю стає саме навколишнє середовище. По-друге, відповідно до Протоколу I, заборона поширюється на певні дії чи використання певних видів

зброї тільки в тому випадку, якщо наслідки для довкілля будуть одночасно «масштабними, довготривалими та серйозними». Експертами ЮНЕП для позначення сукупності зазначених критеріїв було запропоновано термін «потрійний кумулятивний стандарт»²⁸⁸. Відповідно до ENMOD наявності хоча би одного з цих критеріїв буде достатньо, щоб вважати використання тих чи інших засобів впливу на природне середовище неправомірним. Також *ENMOD* застосовується як в мирний час, так і в ситуаціях збройних конфліктів, а Протокол I - тільки під час збройних конфліктів.

Ще одним міжнародно-правовим документом, що містить норми природоохоронного спрямування, стала Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідбіркову дію (1980). Преамбула Конвенції забороняє застосування методів або засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть масштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Прийнятий до Конвенції Протокол про заборону або обмеження застосування запальної зброї (1980) закріплює заборону перетворювати ліси або інші види рослинного покриву в об'єкт нападу із застосуванням запальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються щоб укрити, сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами.

3) Прецедентне право

Виходячи із положень ст. 59 Статуту Міжнародного суду ООН судові рішення розглядають як допоміжне джерело міжнародного права. Перш за все, сюди належать рішення та консультативні висновки самого Міжнародного суду ООН, а також рішення міжнародних трибуналів та Компенсаційної комісії ООН. Міжнародний суд не уповноважений змінювати існуючі норми

²⁸⁸ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, Nairobi, 2009. – P. 58.

міжнародного права, а повинен лише ними керуватися. Проте, такі рішення мають незаперечний вплив на зміну існуючих та створення нових норм міжнародного права. Міжнародний суд може послатися на свої попередні рішення при розгляді аналогічних справ. Як зазначається в літературі, судові рішення є корисними для тлумачення міжнародних договорів. Також судова практика викриває ряд практичних прогалин в існуючій міжнародній правовій базі, що регулює охорону навколишнього середовища під час збройного конфлікту²⁸⁹.

Прикладом такого роду рішень можуть бути, зокрема, Рішення Міжнародного Суду ООН у справах *Австралія проти Франції* та *Нова Зеландія проти Франції* про проведення ядерних випробувань в атмосфері (1973), а також Консультативний висновок про ядерну зброю (1996), про які більш детально йтиме мова у наступному підрозділі.

Разом з тим, прецедентне право щодо захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту на сьогодні практично відсутнє. Така ситуація зумовлена, передусім, незначною кількістю відповідних справ, порушених в міжнародних судових інстанціях.

4) *Норми «м'якого» права*

Єдиного розуміння терміну «м'яке» право в міжнародно-правовій доктрині поки-що не існує. Вважаємо слушним визначення М.Ю. Веліжаніної, яка зазначає, що «м'яке право» - це сукупність юридично необов'язкових міжнародних норм, що створюються державами, міжнародними міжурядовими організаціями та іншими суб'єктами «м'якого права», що не суперечать загально визнаним принципам і нормам міжнародного права і спрямованих на регулювання міжнародних відносин. Ці норми не містять міжнародно-правових зобов'язань і закріплюються в актах міжнародних організацій рекомендаційного характеру, багатосторонніх, двосторонніх і односторонніх політичних актах

²⁸⁹ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009. – P.12.

держав²⁹⁰. М'яке право належить до квазі-правових інструментів, які не мають юридично обов'язкової силу, або чия сила слабша в порівнянні з нормами традиційного «жорсткого права». У контексті міжнародного права, «м'яке» право включає в себе такі елементи, як резолюції, рішення, декларації, заяви, принципи, кодекси поведінки і практики, які часто зустрічаються в текстах рамкових договорів, а також інші недоговорні зобов'язання²⁹¹.

На сьогодні існує чимала кількість актів «м'якого» гуманітарного права, норми яких стосуються питань охорони довкілля під час збройних конфліктів.

Так, у Преамбулі Резолюції Генеральної асамблеї ООН про захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів 47/37 (1992) визнано «важливість застосування положень міжнародного права довкілля під час збройного конфлікту». У документі вказується на порушення норм міжнародного права у формі завдання екологічної шкоди і виснаження природних ресурсів, а також нищення довкілля, яке не виправдано військовою необхідністю і відбувається безпричинно. Резолюція закликає держави дотримуватися міжнародного права, що стосується захисту навколишнього середовища в період збройних конфліктів, а також вживати заходів до включення положень міжнародного права в сфері захисту довкілля у військові посібники.

Підсумкова декларація Міжнародної конференції по захисту жертв війни 1993 року підтвердила необхідність вживати заходів охорони навколишнього середовища та проти його мимовільного руйнування.

Відповідно до резолюції 48/30 Генеральної Асамблеї ООН Міжнародний комітет Червоного Хреста підготував нову редакцію «Керівних принципів для військових статутів та інструкцій з охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів». У другому розділі, де сформульовані «Загальні

²⁹⁰ Велижанина Марина Юрьевна. "Мягкое право": его сущность и роль в регулировании международных отношений : его сущность и роль в регулировании международных отношений :диссертация ... кандидата юридических наук : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юр. наук. Специальность 12.00.10 – международное право, европейское право. – 2007. – С. 10-11.

²⁹¹ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009. – P. 58.

принципи міжнародного права», було закріплено положення, що міжнародні угоди з охорони навколишнього середовища і відповідні норми звичаєвого права можуть залишатися придатними під час збройного конфлікту в тій мірі, в якій вони не суперечать положенням права збройного конфлікту.

27 травня 2016 р. у Найробі в рамках засідання Асамблеї ООН з навколишнього середовища було ухвалено резолюцію «Захист довкілля в районах, вражених збройними конфліктами». За твердженнями неурядових організацій, цей документ став найбільш значимою резолюцією такого роду з 1992 року. Резолюція встановлює подальші завдання ЮНЕП щодо надання посиленої допомоги країнам, враженим збройними конфліктами, зокрема у пост-конфліктній оцінці і відновленні; взаємодії з Комісією міжнародного права; співпраці з ЮНЕСКО в питаннях захисту природних пам'яток Світової спадщини; визначає взаємозалежність захисту довкілля з дотриманням прав людини, необхідність зменшення негативного впливу на довкілля нелегальних збройних угруповань, зокрема транснаціональних, нелегальної експлуатації ними природних ресурсів та торгівлі цими ресурсами, наголошує на необхідності захисту довкілля в районах збройних конфліктів, міжнародного співробітництва у цьому зв'язку, імплементації необхідних положень міжнародного права, а також врахування рекомендацій Червоного хреста у військових інструкціях і статутах.

Міжнародне право навколишнього середовища

На сьогодні в доктрині міжнародного права не існує єдиної думки щодо можливості застосування норм права навколишнього середовища під час збройного конфлікту. Така ситуація частково зумовлена тим, що лише деякі міжнародні акти екологічного спрямування містять пряму або опосередковану вказівку про особливості їх дії під час збройних конфліктів. З іншої сторони, експерти називають дві основні причини необхідності продовження дії природоохоронних договорів у воєнний час: по-перше, існує глобальний інтерес до цілісності навколишнього середовища, беручи до уваги екологічну взаємозалежність і взаємозв'язок, оскільки наслідки екологічної шкоди будуть

відчувати не тільки воюючі сторони; по-друге, більшість екологічних договорів не містять конкретних положень, що обмежують їх застосування у воєнний час²⁹².

Як зазначалося, за рекомендацією ГА ООН, міжнародні договори по охороні навколишнього середовища повинні застосовуватися під час збройного конфлікту в тій мірі, в якій вони не суперечать положенням гуманітарного права. Звичаєве міжнародне право навколишнього середовища продовжує застосовуватися під час збройного конфлікту по аналогії зі звичаєвим правом. Тому теоретично норми міжнародного права навколишнього середовища продовжують діяти в час збройних конфліктів. Крім того, на думку міжнародних експертів, право навколишнього середовища може бути застосовано для інтерпретації неповних або недостатньо чітких норм міжнародного гуманітарного права²⁹³.

1) Звичаєве і «м'яке» право навколишнього середовища

Говорячи про звичаєве право навколишнього середовища, варто згадати про так зване застереження Аммана. Воно вважається своєрідною інтерпретацією застереження Мартенса, адаптованою під сучасні екологічні правовідносини. Застереження було сформульоване на Всесвітньому конгресі з охорони природи, що проходив у 2000 р. в Аммані під егідою Міжнародного союзу охорони природи. Конгрес звернувся до країн-учасниць ООН з пропозицією ведення наступної політики: «До прийняття більш повного міжнародного кодексу охорони навколишнього середовища, у випадках, не передбачених міжнародними угодами і нормативними актами, біосфера і всі її складові елементи і процеси залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що впливають з усталених звичаїв, з велінь суспільного сумління, і з принципів та фундаментальних цінностей людства, які є керівними для нинішнього і майбутніх поколінь». Таке застереження, на думку теоретиків,

²⁹² IUCN Environmental Law Programme (2010). Draft International Covenant on Environment and Development. Fourth edition: Updated Text. Prepared in cooperation with the International Council of Environmental Law. Gland, Switzerland: IUCN. – 113-114.

²⁹³ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009. – P. 5.

є цілком прийнятним для охорони довкілля як у мирний час, так і в умовах збройних конфліктів²⁹⁴.

Разом з тим, поки-що практика держав залишається недостатньою для формування звичаєвого екологічного права, яке могло би застосовуватися в період збройних конфліктів.

Найважливішим актом «м'якого права», яким вперше на міжнародному рівні було закріплено ключові принципи охорони довкілля, стала Стокгольмська декларація (1972). Саме з її прийняттям ряд теоретиків пов'язують становлення права навколишнього середовища як галузі. І хоча норми документа мають декларативний характер, його прийняття справило вирішальний вплив на подальший розвиток міжнародного права в цілому. В основі Декларації лежить твердження, що людина є одночасно і творінням, і творцем середовища, в якому вона проживає. У зв'язку з цим, людська діяльність повинна бути спрямована на охорону і раціональне використання природних ресурсів в інтересах усіх народів, а також майбутніх поколінь. Останній принцип Декларації встановлює, що людина і навколишнє його середовище повинні бути позбавлені від наслідків застосування ядерної та інших видів зброї масового знищення. Держави повинні прагнути до якнайшвидшого досягнення домовленості у відповідних міжнародних органах про ліквідацію та повне знищення таких видів зброї.

28 жовтня 1982 р. Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй була прийнята і урочисто схвалена Всесвітня Хартія природи. В Хартії зазначається, що «...неможливо зберегти природу і природні ресурси до того часу, поки людство не навчиться жити в мирі та не відмовиться від війни та виробництва зброї». Один з п'яти загальних принципів збереження природи в документі сформульовано наступним чином: «Природу необхідно захищати від деградації в результаті війни або інших ворожих дій». Окрім цього, в п.20

²⁹⁴ Armed conflict and environmental damage / U C Jha. - New Delhi : Vij, 2014. – P. 241.

Хартії вказується, що державам необхідно утримуватися від воєнних дій, які завдають шкоду природі.

Ще одним важливим актом «м'якого права» стала Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку (1992). Відповідно до двадцять четвертого принципу Декларації, війна неминує здійснює руйнівну дію на процес сталого розвитку. Тому держави повинні поважати міжнародне право, забезпечуючи захист навколишнього середовища при виникненні збройних конфліктів, і співпрацювати при необхідності в справі його подальшого розвитку.

Варто також згадати про Порядок денний на XXI століття. У статті 39.6 документу вказується на необхідність розглянути питання щодо попередження широкомасштабного знищення навколишнього середовища під час збройного конфлікту, яке не може бути виправдано з точки зору міжнародного права.

2) Багатосторонні природоохоронні угоди

Аналізуючи питання багатосторонніх природоохоронних угод, на підставі яких здійснюється охорона довкілля в зонах бойових дій, в першу чергу варто згадати Паризьку конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972). Саме з часу прийняття цієї конвенції, як зауважується в літературі, навколишнє середовище стало цінністю, що охороняється міжнародним правом не лише в умовах миру, але й під час збройних конфліктів²⁹⁵.

Під «природною спадщиною», відповідно до Конвенції, розуміються: природні пам'ятки, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки; геологічні й фізіографічні утворення й суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження; природні визначні

²⁹⁵ Соколова Н. А. Международно-правовая охрана окружающей среды во время международных конфликтов / Соколова Н. А. // Международное экологическое право : учебник / отв. ред Р. В. Валеев. – М.: Статут, 2012. – С. 240.

місця чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

Конвенція встановила, що кожна держава зобов'язується утримуватися від вчинення будь-яких умисних дій, які прямо чи опосередковано можуть спричинити шкоду природній спадщині на території іншої держави.

Відповідно до норм Конвенції, було створено Міжурядовий комітет з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення - Комітет всесвітньої спадщини. Комітет складає, оновлює й публікує, коли цього вимагають обставини, список цінностей, що фігурують у списку всесвітньої спадщини, для порятунку яких вимагаються значні роботи і щодо яких у рамках цієї Конвенції держава просить допомоги (під назвою «Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою»). У цьому списку зазначається також приблизна вартість операцій. Сюди можуть бути внесені тільки цінності культурної і природної спадщини, яким загрожують серйозні й конкретні небезпеки, як, наприклад, небезпека збройних конфліктів.

Серед інших багатосторонніх природоохоронних угод можна назвати Конвенцію про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну від діяльності, небезпечної для навколишнього середовища (1993). Конвенція містить чіткі норми, які звільняють від відповідальності за шкоду, спричинену актом війни, військовими діями, громадянською війною, повстанням або природним явищем виняткового, неминучого і непереборного характеру. Конвенція про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядерної енергетики (1960) звільняє операторів за шкоду, яка є прямим наслідком збройного конфлікту або схожої діяльності тощо.

На сьогодні Міжнародним союзом охорони природи та природних ресурсів спільно з Міжнародною радою екологічного права (Швейцарія) підготовлено проект Міжнародного пакту навколишнього середовища і розвитку. Окрема стаття пакту (36) присвячена охороні довкілля під час військових конфліктів, що можна розцінювати як намагання забезпечити більш надійний, в порівнянні з існуючим, захист довкілля. Відповідно до статті 36 проекту, Сторони Пакту

повинні вживати заходів щодо охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Зокрема, дотримуватися, за межами зон бойових дій, всіх національних і міжнародних екологічних вимог, якими вони пов'язані в мирний час; вживати всіх можливих заходів щодо захисту навколишнього середовища від шкоди, якої можна уникнути в районах збройних конфліктів; не застосовувати та не погрожувати застосовувати методи або засоби ведення військових дій, які призначені або, як можна очікувати, завдадуть обширної, довгострокової, або серйозної шкоди навколишньому середовищу і забезпечити, щоб такі засоби і методи ведення війни не були розроблені, виготовлені, випробувані або передані; не використовувати знищення або модифікацію навколишнього середовища в якості засобу ведення війни або репресалій.

Сторони вживають необхідних заходів щодо захисту природних і культурних об'єктів, що становлять особливий інтерес, зокрема ділянок, призначених для захисту відповідно до чинного національного законодавства та міжнародних договорів, а також потенційно небезпечних об'єктів, від нападу в результаті збройного конфлікту, терористичного акту або диверсії. Військовослужбовці повинні бути проінструктовані на предмет наявності та розташування таких об'єктів. Сторони повинні вживати заходів для забезпечення притягнення до відповідальності осіб, винних у використанні засобів або методів ведення війни або для терористичних актів, які завдали обширної, довгострокової або серйозної шкоди навколишньому середовищу або були здійснені з такою метою. Також держави повинні забезпечити, щоб військовослужбовці, літальні апарати, плавучі та інші обладнання і установки не звільнялися від дотримання правил, стандартів і заходів мирного часу по захисту навколишнього середовища.

Крім цього, стаття містить текст застереження Аммана, що є спробою перетворення цієї норми у договірну.

Зважаючи на прогресивність норм Пакту, його прийняття стане вагомим кроком у забезпеченні охорони довкілля у зонах бойових дій.

Міжнародне право прав людини

Договірне і звичаєве міжнародне право прав людини містить чимало норм, які забезпечують основні громадянські, політичні, соціальні, культурні та економічні права осіб. Ряд з них безпосередньо пов'язані зі станом навколишнього середовища та використанням природних ресурсів. Гарантії судового захисту таких прав в міжнародних інстанціях, на думку багатьох зарубіжних дослідників, створюють додаткові можливості для охорони довкілля, в тому числі – і в період збройних конфліктів.

Одним з ключових міжнародних документів в цій галузі є Загальна декларація прав людини (1948). Декларація є актом «м'якого» права та безпосередніх норм, які би стосувалися права на безпечне довкілля, не містить. Проте життя і здоров'я людини, як частини живої природи, перебуває у прямій залежності від стану середовища її перебування. Тому закріплені Декларацією права на життя та сприятливі для життя умови вважаються такими, що безпосередньо пов'язані з правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Право людини на життя закріплюється ще рядом міжнародних та регіональних договорів, зокрема, Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (1950) та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (1966). Європейський суд з прав людини у своїй практиці також йде шляхом визнання положення, що безпека життя і здоров'я може залежати від стану навколишнього середовища (справи *L.C.B проти Сполученого Королівства* (1998), *Öneriyildiz проти Туреччини* (2004) тощо).

У ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права також сказано: «Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування». Можна припустити, таким чином, що виживання народу, а отже – і

окремо взятої людини, безпосередньо залежить від вільного доступу до життєво необхідних природних ресурсів та об'єктів.

У ст. 25 Загальної декларації прав людини сказано: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї...». Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) також закріплює право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст. 11) та право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я (ст. 12). У Загальних коментарях Комітету з економічних, соціальних і культурних прав звертається увага на важливу роль, яку відіграє довілля для забезпечення достатнього життєвого рівня людини та її сім'ї, а також для її здоров'я, стверджуючи, що у статтях 11 і 12 мова йде також про доступ до «здорового навколишнього середовища». Реалізація цих прав передбачає, зокрема, попередження і зниження рівня впливу на населення шкідливих речовин, таких, як радіація і шкідливі хімічні речовини або інші шкідливі умови навколишнього середовища, які прямо чи опосередковано впливають на здоров'я людини, доступ до безпечної питної води та продуктів харчування ²⁹⁶. Безсумнівно, що внаслідок бойових дій ці права завжди будуть більшою чи меншою мірою порушені – через забруднення атмосфери, водних та земельних ресурсів.

Водночас, все ще дискусійним залишаються ряд питань щодо можливості застосування міжнародного права прав людини в якості інструменту захисту довілля в зоні бойових дій. Перше з них стосується ймовірності визнання тої

²⁹⁶ CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11) : Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/5) ; CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) : Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 11 August 2000 (Contained in Document E/C.12/2000/4) ; ²⁹⁶ CESCR General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant), Adopted at the Twenty-ninth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 20 January 2003 (Contained in Document E/C.12/2002/11).

чи іншої держави винною у порушенні прав людини, якщо відповідне правопорушення було вчинене поза її офіційними кордонами. На думку А.Дж. Лоетса, низка рішень Європейського суду доводять, що держави зобов'язані поважати права людини навіть за межами своїх власних територій. В якості прикладу дослідник називає справу *Кіпр проти Туреччини*, у якій судом було визнано порушення права на життя турецькими солдатами під час окупації Північного Кіпру. Аналогічної точки зору додержується представник української доктрини міжнародного права А. Л. Федорова. Аналізуючи ряд справ, дослідниця відзначає, що відповідальність будь-якої держави, на думку Європейського суду, може виникнути і тоді, коли ця держава в результаті військових дій - законних або незаконних - здійснює контроль над певним районом за межами власної території²⁹⁷. У контексті війни, де бойові дії часто відбуваються за межами території однієї воюючої сторони, це означає, що порушення прав людини шляхом погіршення стану навколишнього середовища певною державою може бути здійснено навіть за межами власної територіальної юрисдикції. Тому, як зауважує А.Дж. Лоетс, захист права на життя передбачає не лише заборону безпосередньо заподіювати шкоду цивільним особам, але створювати такі умови навколишнього середовища, які несуть в собі шкоду для здоров'я²⁹⁸.

Окрім зазначеного, досі відкритим залишається питання, в якій мірі міжнародне право прав людини, як право «мирного часу», може застосовуватися в час війни. У доктрині превалує думка, що під час бойових дій його норми витісняються міжнародним гуманітарним правом, оскільки останнє безпосередньо призначене для регулювання суспільних відносин в умовах збройного конфлікту. При наявності розбіжностей між цими галузями, норми міжнародного гуманітарного права мають пріоритет.

²⁹⁷ Ясинская Марина. «Кипр против Турции» в украинно-российских отношениях / Марина Ясинкая // Юрлига. Правовое информационное поле для юристов и бизнеса (16.05.2014) [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2014/5/16/110767.htm>

²⁹⁸ Loets, Adrian Jacob, LL.B (2011). Protection of the environment in times of armed conflict under international law. LL.M. in Natural Resources Law and International Environmental Law. – P.32.

Міжнародне право прав людини володіє значним потенціалом для подолання ключових недоліків міжнародного гуманітарного права в питаннях захисту довкілля. Захищаючи своє право на життя і здоров'я, фізичні особи в певних випадках можуть відстоювати можливість жити у безпечному для людини довкіллі. Однак на сьогодні більшість справ у міжнародних судових інстанціях закон стосуються виключно цивільного промислового забруднення. Тому питання, яким чином «екологізація» існуючих прав людини може внести свій вклад в захист природи від наслідків бойових дій очікує подальших наукових досліджень²⁹⁹.

Таким чином, із середини ХХ ст. у міжнародному гуманітарному праві почали з'являтися перші звичаї та норми, безпосередньо спрямовані на захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Їх поява зумовлена, передусім, усвідомленням, що шкода, завдана довкіллю, неминуче тягне за собою негативні наслідки для життя і здоров'я цивільного населення воюючих сторін, нейтральних держав, а в певних випадках – майбутніх поколінь. Проте, існуючі норми гуманітарного права в цій сфері в багатьох аспектах не є досконалыми, а тому не завжди можуть адекватно захистити довкілля від безглузвих і надмірних руйнувань.

Зокрема, неодноразово піддавався критиці потрійний кумулятивний стандарт. На практиці досягнути його практично неможливо - особливо з урахуванням нечіткості визначення термінів «обширної», «довгострокової» і «серйозної» шкоди. Так, під час збройного конфлікту 1999 р. війська НАТО підірвали на території Югославії більше мільйона тон вибухових речовин, в тому числі – зі збідненим ураном. Експертами ООН було визнано, що внаслідок цього рівень забруднення навколишнього середовища в деяких районах колишньої Югославії і в прилеглих країнах на той час досягнув катастрофічних масштабів. При розгляді обставин справи Спеціальний комітет Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії визнав факт заподіяння силами НАТО

²⁹⁹ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009. – P. 35-36.

шкоди довкіллю постраждалих територій, а також те, що виявлені забруднення в окремих місцевостях є серйозними і становлять загрозу для здоров'я людини. Проте Комітет відмітив неможливість встановлення завдання діями повітряних сил НАТО обширної, довгострокової та серйозної шкоди довкіллю, тобто не виявив порушень ст. 35 і 55 Протоколу I.

Внесення норми про заборону завдання обширної, довготермінової та серйозної шкоди довкіллю до Доповіді про звичаєві норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються у збройних конфліктах міжнародного і неміжнародного характеру мало надзвичайно важливе значення. Набувши статусу звичаю, ця норма стала би обов'язковою навіть для тих держав, які не підписали Протокол I або підписали його з відповідними застереженнями. Проте офіційна позиція багатьох держав з цього приводу є відмінною. Зокрема, США та Франція неодноразово заявляли, що стаття 35 Протоколу I не відображає звичаєве міжнародне право. На думку США, зміст цієї статті занадто широкий та неоднозначний³⁰⁰. Таким чином, навіть за умови складності практичного доведення завдання під час бойових дій обширної, довготермінової та серйозної шкоди довкіллю, держави не погоджуються визнавати відповідну норму у якості звичаєвої.

Ще одним тривожним фактором у питаннях захисту навколишнього середовища в період бойових дій є відсутність динаміки та явне відставання правового регулювання від розвитку воєнної справи. На відміну від доволі прогресивного «м'якого» права, жорстке договірне право явно відстає від потреб сучасності. Очевидно, процес вдосконалення природоохоронних норм гуманітарного права гальмується через небажання окремих держав обмежуватись у способах і засобах ведення війни³⁰¹. У зв'язку з цим, ряд зарубіжних дослідників та експертів пов'язують захист довкілля під час збройних конфліктів з іншими галузями міжнародного права – правом

³⁰⁰ John B. Bellinger III, William J. Haynes II (2007). "A US government response to the International Committee of the Red Cross study Customary International Humanitarian Law". *International Review of the Red Cross*: Vol. 89: No. 866, p. 433-471.

³⁰¹ Loets, Adrian Jacob, LL.B (2011). Protection of the environment in times of armed conflict under international law. LL.M. in Natural Resources Law and International Environmental Law. - P.30.

навколишнього середовища та правом прав людини. Зокрема, обґрунтовується думка щодо необхідності застосування норм міжнародного екологічного права в період збройних конфліктів завжди, за винятком тих випадків, коли протилежне не закріплюється безпосередньо в міжнародних договорах³⁰². Тому реальні можливості для захисту довкілля у ситуаціях збройних конфліктів може забезпечити лише застосування норм гуманітарного права в комплексі з іншими галузями, в першу чергу – правом навколишнього середовища.

3.2. Еколого-правові аспекти випробування та застосування ядерної зброї в міжнародному праві

Розробку, випробування та застосування ядерної зброї небезпідставно вважають одним з основних факторів деградації навколишнього середовища у ХХ ст.

Ядерна зброя - це вибухові пристрої, що вивільняють енергію в результаті синтезу або розпаду атома. Вона займає найвище місце в ієрархії зброї через її руйнівний вплив. Шкода від потужної ударної хвилі і теплового випромінювання значно більша, ніж від використання інших видів зброї. Крім цього, тільки ядерній зброї притаманне радіоактивне випромінювання та пов'язані з ним процеси. На думку Міжнародного суду ООН, саме ці характеристики роблять ядерну зброю потенційно катастрофічною. Наслідки від її застосування довготривалі, їх не можна обмежити в часі і просторі. Деструктивна потужність ядерної зброї здатна завдати невимовні людські страждання, наслідки застосування такої зброї завжди мають транснаціональний характер, а також здатні завдати шкоду теперішнім і прийдешнім поколінням. Пагубний вплив радіації завдає ударів ще багато років після використання ядерної зброї, впливаючи на здоров'я, сільське

³⁰² Armed conflict and environmental damage / U C Jha. - New Delhi : Vij, 2014. – P. 244.

господарство, навколишнє середовище, і цим самим ставлячи під загрозу знищення всю цивілізацію і екосистему планети.

Природний рівень мутацій тримає людину поблизу порога генетичного виродження. Підраховано, що людині досить десятої частки від нижньої смертельної дози радіації, щоб число мутацій подвоїлася. Існуючий рівень забруднень близький до цієї межі. За такого стану речей під загрозою опиняється сама людина як біологічний вид.

Згідно з даними міжнародних організацій на планеті за останні п'ятдесят років було виконано більше 2000 ядерних випробувань. Це в середньому близько сорока ядерних вибухів за рік. При ядерних вибухах в атмосфері певна частина радіонуклідів (при наземних вибухах до 50%) випадає поблизу району випробувань. Проте значна частка радіоактивних речовин затримується в повітрі й під дією вітру переміщується на великі відстані, залишаючись приблизно на одній і тій же широті. Перебуваючи в повітрі приблизно місяць, радіоактивні речовини під час цього переміщення поступово випадають на землю. Більша частина радіонуклідів викидається в стратосферу (на висоту 10–15 км), а потім радіонукліди випадають по всій поверхні Землі. Радіоактивні опади містять велику кількість різних радіонуклідів, але з них найбільшу роль відіграють ^{95}Cr , тритій, ^{137}Cs , ^{90}Sr і ^{14}C , періоди напіврозпаду яких складають відповідно 64 доби, 12,4 років, 30 років (цезій і стронцій) і 5730 років³⁰³. Після закінчення війни в рослинах, сільськогосподарських культурах відбувається накопичення токсичних і радіоактивних речовин, які зберігаються на тривалий період і по харчових ланцюжках передаються в організм людей. Тривалість зараження територій отруйними і радіоактивними речовинами складає десятки, а іноді й сотні років³⁰⁴. Окрім цього, будь-який етап «життєвого циклу» ядерної зброї може призвести до забруднення

³⁰³ Енергетика: історія, сучасність і майбутнє. Книга 5. Електроенергетика та охорона навколишнього середовища. Функціонування енергетики у сучасному світі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://energetika.in.ua/ua/books/book-5/part-3/section-3>

³⁰⁴ Мінка С.В. Екологічні наслідки локальних військових конфліктів / С.В. Мінка // Системи обробки інформації. - 2006. - Вип. 3. - С. 201.

навколишнього середовища через небезпечі хімічні речовини, що використовуються у її виробництві.

Руйнівні наслідки, які несе в собі ядерна зброя, не залишилися поза увагою католицької церкви. Так, у одній із своїх промов папа Бенедикт XVI зазначив, що глобальна безпека не повинна покладатися тільки на ядерну зброю, підкреслюючи, що Святий Престол вважає Договір про заборону ядерних випробувань важливим інструментом досягнення цієї мети. У 2007 р. архієпископ Мамберті, посилаючись на промову Папи Бенедикта XVI, підкреслив важливість заохочення «прогресивного і узгодженого ядерного роззброєння і підтримки використання мирної та безпечної ядерної технології для справжнього розвитку, при повазі до навколишнього середовища». 24 вересня 2015 р. папа Франциск у своєму зверненні до Генеральної Асамблеї ООН повторив заклик Святого Престолу про необхідність усунення загроз, пов'язаних з ядерною зброєю.

Очевидно, що міжнародна охорона довкілля від наслідків випробування та застосування ядерної зброї здійснюється в межах гуманітарного права, права навколишнього середовища та прав людини. Норми міжнародного гуманітарного права стосуються ситуацій ймовірного застосування ядерної зброї під час збройних конфліктів, а право навколишнього середовища в основному спрямоване на охорону довкілля від наслідків ядерних випробувань, які здійснюються, зазвичай, в мирний час.

Випробування ядерної зброї з правової точки зору можна розглядати як дослідницьку діяльність, яку держави організують в умовах мирного часу на власних територіях або територіях, на які не поширюється суверенітет жодної із держав. У зв'язку з цим, правові вимоги щодо обмеження ядерних випробувань можна розділити на дві групи: ті, що стосуються державних територій, та обмеження (заборони) тестувань ядерної зброї на міжнародних територіях.

Варто зауважити, що гіпотетичне застосування ядерної зброї однією державою на території іншої неможливо розцінювати в якості ядерного

випробування. Разом з тим, з екологічної точки зору як тестування, так і військове застосування ядерної зброї може завдати рівнозначної шкоди для навколишнього середовища. До прикладу, в 1997 р. експерти МАГАТЕ відзначили підвищену радіоактивність продуктів харчування з атола Бікіні і не рекомендували його подальшого заселення, хоча останні випробування ядерної зброї на атолі проводилися в 1958 р. Багаторічні випробування на Семіпалатинському полігоні спричинили руйнування ландшафту, вилучення земель із сільськогосподарського обігу, забруднення ґрунтів радіонуклідами на великих площах, а кількість онкохворих у прилеглих регіонах у 2 рази вище, ніж у середньому по країні.

Міжнародні договори з охорони навколишнього середовища у цій сфері можна також класифікувати залежно від елемента навколишнього середовища, щодо якого ними передбачена охорона: 1) договори щодо охорони атмосфери (якості повітря, озонового шару, зміни клімату); 2) договори щодо охорони гідросфери (морської і прісної води); 3) договори щодо охорони літосфери (землі та мінеральних ресурсів), 4) договори щодо охорони біосфери (життя в будь-який з інших сфер). Радіологічні забруднення, спричинені ядерними випробуваннями, можуть торкнутися будь-якої із цих чотирьох сфер, і, як правило, поширюються на усі з них за допомогою екологічних циклів, повітряних і водних потоків, а також через мігруючі види.³⁰⁵

Про екологічні наслідки випробування та застосування ядерної зброї ніхто всерйоз не замислювався до кінця 50-х років. Навіть високу смертність населення Хіросіми і Нагасакі після бомбардування не пов'язували із впливом радіації. Евакуація населення із заражених районів не проводилася, оскільки ніхто не знав про існування самого явища радіоактивного забруднення.

Першими актами, якими на міжнародному рівні було здійснено спробу обмежити випробування ядерної зброї, можна вважати Конвенцію про відкрите море (1958) та Договір про Антарктику (1959).

³⁰⁵ Nuclear Weapons under International Law: An Overview (2014). International Law and Policy Institute, Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.

Конвенція про відкрите море прямих заборон щодо випробування ядерної зброї не містить, проте зобов'язує країни-учасниці співпрацювати з компетентними міжнародними організаціями у вживанні заходів щодо попередження забруднення моря або повітряного простору над морем внаслідок будь-якої діяльності, яка включає застосування радіоактивних матеріалів або інших шкідливих речовин (ч.2 ст. 25).

В статті 1 Договору про Антарктику зазначається, що Антарктика повинна використовуватись тільки в мирних цілях. Договором заборонені, зокрема, будь-які заходи військового характеру, такі, як створення військових баз і укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї. Відповідно до ст. 5 в Антарктиці також забороняються будь-які ядерні вибухи і виділення в цьому районі радіоактивних матеріалів. Водночас Договором не виключається можливість з метою здійснення наукових досліджень за участю всіх сторін угоди укласти міжнародні договори, які би передбачали проведення ядерних випробувань в мирних цілях. Тому екологічного спрямування обмеження ядерних випробувань, визначені Договором про Антарктику, в цілому не мають.

5 серпня 1963 р. у Москві був прийнятий Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою – так званий договір про заборону ядерних випробувань в трьох середовищах. Згідно документу, Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, проголошуючи своєю головною метою якнайшвидше досягнення угоди про загальне і повне роззброєння, прагнучи досягти назавжди припинення всіх випробувальних вибухів ядерної зброї, і бажаючи покласти край зараженню навколишнього середовища радіоактивними речовинами, домовилися про наступне. Кожен з Учасників Договору зобов'язується заборонити, запобігати і виробляти будь-які випробувальні вибухи ядерної зброї і будь-які інші ядерні вибухи в будь-якому місці, що знаходиться під її юрисдикцією або контролем: а) в атмосфері; за її межами, включаючи

космічний простір; під водою, включаючи територіальні води та відкрите море;

б) в будь-якому іншому середовищі, якщо такий вибух може спричинити випадання радіоактивних опадів за межами територіальних кордонів держави, під юрисдикцією або контролем якого проводиться такий вибух. Кожен з Учасників цього Договору зобов'язався утримуватися від спонукання, заохочення або участі в проведенні будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів, які проводилися би у будь-якому зі згаданих середовищ, або мали би вище зазначені наслідки.

Як зазначається в літературі, хоча договір обмежується атмосферою, космічним простором і морським середовищем, він гарантує, що ядерні випробування не завдаватимуть шкоди і морським екосистемам³⁰⁶. Проте основне значення цього договору полягало в тому, що до його укладення саме атмосферні випробування завдавали найбільшу шкоду довкіллю та здоров'ю людини. В зарубіжній літературі висловлюється небезпідставна думка, що заборона на випробування ядерної зброї атмосфері на сьогодні викристалізувалася у звичаєву норму³⁰⁷.

Разом з тим, договір не забороняв ядерні вибухи під землею, що активно практикувалися США і СРСР, а також Великобританією, Францією і Китаєм. У наступні роки підземні ядерні вибухи досягали величезних потужностей і не раз приводили до викиду в атмосферу радіоактивних речовин за межами національних територій, що було заборонено договором 1963 р.

В 1967 р. було прийнято Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи місяць та інші небесні тіла. Відповідно до ст. 4 держави-учасниці договору зобов'язувалися не виводити на орбіту навколо Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або будь-якими видами зброї масового знищення, не встановлювати таку зброю на небесних тілах і не розміщувати її в космічному просторі будь-яким іншим

³⁰⁶ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009.

³⁰⁷ Nuclear Weapons under International Law: An Overview (2014). International Law and Policy Institute, Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.

чином. Також було закріплено положення, що Місяць та інші небесні тіла повинні використовуватися виключно в мирних цілях, а випробування на них будь-яких видів зброї забороняється.

У 1967 р. Генеральний секретар ООН опублікував доповідь експертів про наслідки можливого застосування ядерної зброї, в якому містилася рекомендація укласти міжнародну угоду, спрямовану проти подальшого поширення ядерної зброї. Того ж року держави Латинської Америки підписали Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці (Договір Тлателолко), норми якого через рік були закріплені вже на універсальному рівні, втілюючись у підписанні Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї не містить жодного положення, у якому би йшлося про охорону довкілля. Така охорона здійснюється лише опосередковано, через мінімізацію можливостей держав здійснювати ядерні випробування. Ст. 1 Договору забороняє державам, що володіють ядерною зброєю, передавати цю зброю або контроль над нею неядерним країнам, а також допомагати у її виробництві чи придбанні. Ст. 2 зобов'язує неядерних учасників договору не одержувати ядерної зброї, не виробляти її і не добиватися з цією метою будь-якої допомоги.

Наступним документом, який встановлює певні обмеження на випробування ядерної зброї, став Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971). Держави - учасниці договору зобов'язалися не встановлювати і не розміщувати на дні морів і океанів та в його надрах за зовнішньою межею зони морського дна, будь-яку ядерну зброю або будь-які інші види зброї масового знищення, а також споруди, пускові установки і будь-які інші пристрої, спеціально призначені для зберігання, випробування або застосування такої зброї. Зобов'язання стосуються також зони морського дна, за винятком тієї її частини, що належить до прибережних держав або знаходиться під її територіальними водами. Як справедливо зауважується у літературі, основним

недоліком договору стало те, що він встановлює лише режим часткової демілітаризації зазначених середовищ, при цьому не поширюється на будь-яке інше водне середовище.

В травні 1973 р. в Міжнародному суді ООН було порушено дві справи про випробування ядерної зброї: Австралія проти Франції та Нова Зеландія проти Франції. Справи стосувалися негативних наслідків від атмосферних випробувань в Тихому океані ядерної зброї французьким урядом. Йшлося, зокрема, про те, що такі випробування спричиняють випадання радіоактивних опадів на територію Австралії, Нової Зеландії, островів Кука, Ніуе і Токелау. Уряди Австралії та Нової Зеландії просили Суд винести рішення про те, що продовження атмосферних випробувань ядерної зброї в південній частині Тихого океану несумісне з існуючими нормами міжнародного права, і постановити, щоб уряд Франції припинив їх. В результаті Суд зобов'язав уряд Франції утриматися від подальшого випробування ядерної зброї на цій території. Надалі Франція в формі різноманітних публічних заяв, зроблених в 1974 р., оголосила про свій намір після завершення серії випробувань в атмосфері повністю припинити проведення такого роду випробувань.

Важливим кроком у забезпеченні охорони довкілля стало підписання 3 липня 1974 р. між СРСР і США Договору щодо обмеження підземних випробувань ядерної зброї (набув чинності 11 грудня 1990 р.). Договором було заборонено проведення підземних випробувань ядерної зброї потужністю понад 150 кілотонн. Сторони зобов'язалися здійснювати всі дозволені випробування тільки в межах спеціально позначених районів для випробувань, використовувати національні технічні засоби контролю, не чинити перешкод аналогічним засобам контролю іншого боку, погодилися обмінюватися необхідною інформацією для уточнення оцінок потужності вибухів.

Договір про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах (1979) у ст. 3 закріпив обов'язок держав-учасниць не виводити на орбіту Місяця або на іншу траєкторію польоту до Місяця або навколо неї об'єкти з ядерною зброєю, а також не встановлювати і не використовувати таку зброю на поверхні Місяця

або в його надрах. Варто зауважити, що саме після прийняття цього договору величезний простір, доступний для освоєння людською діяльністю, але не приналежний до території жодної із держав – Антарктика, космічний простір, дно морів та океанів, оформився у зону, вільну від ядерної зброї.

Нарешті, у 1996 р. було укладено Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань. В преамбулі документу, з-поміж іншого, сказано, що цей Договір зможе відіграти вагомий роль у справі захисту навколишнього середовища. Кожна держава-учасниця, згідно Договору, зобов'язується не допускати жодних ядерних вибухів на території, що знаходиться під її юрисдикцією або контролем, а також утримуватися від спонукання, заохочення або будь-якої участі у проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї і будь-якого іншого ядерного вибуху. Проте на сьогодні договір так і не набув чинності, що засвідчує неготовність ядерних держав до його виконання.

У квітні 2014 р. Маршаллові Острови звернулися до Міжнародного суду ООН з позовами проти Великобританії, Пакистану та Індії, обвинувачуючи ці держави в порушенні Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і відповідних звичаєвих норм. У позові проти Великобританії, зокрема, йдеться про те, що майже через п'ять десятиліть після підписання і ратифікації Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, ця держава, як і раніше, зберігає і постійно модернізує свій ядерний арсенал. Це, на думку Маршаллових Островів, свідчить про неспроможність Великобританії виконати свої зобов'язання відповідно до Договору, а також звичаєвих міжнародно-правових зобов'язань, що стосуються переговорів з припинення гонки ядерних озброєнь і ядерного роззброєння. У поданні проти Індії, Маршаллові Острови зазначають, що на їх території впродовж 1946-1958 рр. було проведено 67 ядерних випробувань. Їх наслідки відображаються навіть сьогодні на людській популяції і навколишньому середовищу. Зокрема, велика кількість онкологічних захворювань виникає через вживання зараженої їжі та води. У жовтні 2016 р. Міжнародний суд ООН залишив справу без розгляду по суті, оскільки не виявив підстав для спору між державами.

Таким чином, впродовж останніх 60-и років в питаннях правового регулювання тестувань ядерної зброї міжнародна спільнота пройшла шлях від незначних обмежень на міжнародних територіях до спроби повної заборони будь-яких ядерних випробувань. Це свідчить про певну еволюцію розуміння шкідливості такої діяльності для здоров'я людини та навколишнього середовища. Основною метою укладення договорів про обмеження ядерних випробувань було і залишається забезпечення колективної безпеки, термін «навколишнє середовище» у їх текстах зустрічається доволі рідко, або не зустрічається взагалі. Хоча міжнародна спільнота створила прогресивну правову базу, спрямовану на обмеження діяльності щодо тестування ядерної зброї, проблемним питанням залишається забезпечення виконання окремих зобов'язань. Зокрема, як слушно зауважується у науковій літературі, недотримання Російською Федерацією положень Будапештського меморандуму ставить під сумнів ефективність усього механізму ядерних гарантій, запровадженого в рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї³⁰⁸.

Питання правомірності застосування ядерної зброї під час військових конфліктів залишається все ще не врегульованим. Зокрема, на сьогодні в міжнародному гуманітарному праві відсутні універсальні договірні норми, які би зобов'язували держави відмовитися від використання ядерної зброї під час війни і ставили цю зброю поза законом. За таких обставин особливого значення набувають звичаєві норми гуманітарного і екологічного права та рішення міжнародних судових інстанцій щодо можливості їх застосування до ядерної зброї.

У підсумковій доповіді на Конференції, де було розроблено проект Протоколу I, представник США зазначив, що правила, закріплені в ст.55 стосуються виключно звичайної зброї та наслідків її застосування. Ці правила жодним чином не регулюють відносини щодо використання ядерної зброї і не забороняють її. На його думку, такої ж точки зору явно додержуються делегації

³⁰⁸ Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / О. Святун, О. Святун // Віче. - 2014. - № 20. - С. 15-20.

від Франції та Великобританії. Більше того, жодна з делегацій, на думку США, цієї позиції не заперечувала. Приєднуючись до Протоколу I, Великобританія та Франція зробили схожі за змістом застереження³⁰⁹.

14 травня 1993 р. Всесвітня асамблея охорони здоров'я, пленарний орган Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) сформулювала запит на консультативний висновок Міжнародного Суду ООН з такого питання: «З урахуванням впливу на здоров'я і на навколишнє середовище, чи буде в умовах війни або іншого збройного конфлікту застосування державою ядерної зброї вважатися порушенням її зобов'язань відповідно до міжнародного права, включаючи Статут ВООЗ?». Суд відмовив у прийнятті запиту, мотивуючи, що його предмет вийшов за межі компетенції ВООЗ.

В 1996 р. Генеральна Асамблея ООН звернулася до Міжнародного суду ООН за консультативним висновком щодо законності погрози застосування ядерної зброї. Це був перший і на сьогодні єдиний прецедент, коли Міжнародний Суд ООН розглянув фундаментальне питання про статус ядерної зброї у міжнародному праві.

Суд дійшов до висновку, що ані звичаєве, ні договірне міжнародне право не містять повної заборони на застосування або погрозу застосування ядерної зброї в цілому. Однак, на думку Суду, погроза або застосування ядерної зброї повинні бути сумісні з принципами і нормами міжнародного гуманітарного права, а також конкретними зобов'язаннями за договорами, безпосередньо пов'язаними із ядерною зброєю.

Суд зазначив, що певні договори забороняють використання ядерної зброї в конкретних географічних районах, але жоден з них не забороняє погрозу застосування ядерної зброї. Проте ним визнається, що застосування або погроза застосування ядерної зброї, як правило, суперечить нормам міжнародного права, що застосовується в збройних конфліктах, зокрема принципам і нормам гуманітарного права. Також Суд визнав, що застосування ядерної зброї може

стати катастрофою для навколишнього середовища, яке не є абстрактним поняттям, а служить життєвим простором, визначає якість життя і саме здоров'я людей, в тому числі майбутніх, ще не народжених поколінь. З огляду на це, Суд постановив, що держави повинні брати до уваги екологічні інтереси при оцінці того, що є необхідним і пропорційним в ході виконання поставлених законних військових цілей.

У контексті оцінки ймовірних екологічних наслідків від застосування ядерної зброї, Суд також зробив посилання на два міжнародні договори і дві декларації. Зокрема, було вказано на потрійний кумулятивний стандарт, закріплений Додатковим протоколом I, та ENMOD. Також у рішенні згадуються звичаєві принципи міжнародного права навколишнього середовища, закріплені в ст. 2 Декларації Ріо та ст. 21 Стокгольмської декларації: «Держави несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність в межах їх юрисдикції і контролю не спричиняла шкоду довкіллю інших країн або районів за межами будь-якої національної юрисдикції».

Ряд держав виступили проти такого формулювання, обґрунтовуючи, що деякі держави не є учасниками зазначених договорів або підписали їх з відповідними застереженнями. Крім того, на думку деяких представників, в цих договорах жодним чином не згадується ядерна зброя. Ще одним із аргументів також було те, що вказані декларації стосуються виключно мирного часу.

У відповідь на заяви держав про те, що вони не є сторонами цих договорів Суд вказав, що обов'язок не заподіювати транскордонний збиток в міжнародному праві є звичаєвою нормою. Країнам, які стверджували, що цей обов'язок не діє у воєнний час, Суд вказав, що повага до навколишнього середовища є одним з елементів, що враховується при оцінці необхідності і пропорційності в порядку самооборони. Як зазначено у висновку, Суд не вважає, що договори, про які йде мова, мали намір позбавити держави права на самозахист шляхом покладення на них зобов'язань по охороні навколишнього середовища. Проте, держави повинні брати до уваги екологічні міркування при оцінці того, що є необхідним в ході виконання поставлених законних

військових цілей. Повага до навколишнього середовища, на думку Суду, є одним з елементів оцінки тої чи іншої дії з точки зору додержання принципів військової необхідності та пропорційності³¹⁰.

Рішення у справі про ядерну зброю, на думку окремих експертів, закладає основи для застосування права навколишнього середовища в період збройних конфліктів. Як мінімум, потрібний кумулятивний стандарт повинен застосовуватися в якості звичаєвого міжнародного права, і держави повинні забезпечити, щоб дії в тих областях, де вони мають контроль, не завдавали шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів, що знаходяться поза їхнім контролем³¹¹. Кардинально протилежної точки зору додержується М. Россіні, зазначаючи, що позиція Міжнародного Суду у справі про законність загрози або застосування ядерної зброї суперечлива. З однієї сторони, Суд зазначає, що статті 35 і 55 втілюють загальне зобов'язання щодо захисту природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди навколишньому середовищу», а з другої - визнає, що ці положення є потужними обмеженнями тільки для держави, які їх підписали³¹².

Разом з тим, тільки Ірландія визнала застосовуваність норм Протоколу I до ядерної зброї, закріпивши положення: «Ірландія приймає, як зазначено в статті 35 пункті 1, що право сторін у конфлікті, вибирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим. З урахуванням потенційно руйнівного впливу ядерної зброї, Ірландія заявляє, що ядерна зброя, навіть якщо безпосередньо не регулюється Протоколом I, залишається предметом регулювання існуючих норм міжнародного права, як це було підтверджено в 1996 році Міжнародним Судом в консультативному висновку про законність застосування або загрози застосування ядерної зброї».

³¹⁰ Timothy J. Heverin, (1997). Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons: Environmental and Humanitarian Limits on Self-Defense, 72 Notre Dame L. Rev. 1277.

³¹¹ Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009.

³¹² Roscini, Marco, Protection of Natural Environment in Time of Armed Conflict (April 1, 2008). INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW: AN ANTHOLOGY, L. Doswald-Beck, A. R. Chowdhury and J. H. Bhuiyan, eds., pp. 155-179, Nagpur: LexisNexis Butterworths, 2009. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1351888>

Таким чином, потрійний кумулятивний стандарт не був визнаний більшістю держав, у тому числі – ядерними державами, у якості звичаєвої норми щодо ядерної зброї. Тому міжнародно-правова охорона довкілля при застосуванні ядерної зброї базується на звичаєвих нормах міжнародного гуманітарного права та незначною мірою – на нормах звичаєвого екологічного права.

Отже, норми і принципи звичаєвого права, які стосуються охорони довкілля під час збройних конфліктів, стосуються і питань використання ядерної зброї. В першу чергу Суд зауважує на необхідності дотримання принципів розмежування та пропорційності. Крім того, у рішенні як звичаєве правило згадується застереження Мартенса. Схожу думку у своїй резолюції в 2011 р. висловили представники Міжнародного Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, заявивши, що «важко уявити будь-яке застосування ядерної зброї, яке було би сумісним з нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема, правилами розмежування, запобігання і пропорційності»³¹³.

Порушення *принципу розмежування* полягає в тому, що ядерна зброя є зброєю невибіркової дії, тому при її застосуванні практично неможливо завдати шкоди лише по військовим цілям, не зачіпаючи цивільні об'єкти. Більше того, важко уявити можливість застосування ядерної зброї без шкоди для довкілля. Як зазначається в літературі – її застосування має неконтрольовані наслідки. До прикладу, характер поширення радіоактивних частинок після вибуху буде залежати від місця застосування і детонації ядерної бомби (під землею, під водою чи в атмосфері), а також цілого ряду географічних, кліматичних і метеорологічних чинників. Останні, зазвичай, проконтролювати важко, в результаті чого поширення радіації стримати стає практично неможливо. Короткострокові і довгострокові наслідки застосування ядерної зброї поширюються за межі кордонів багатьох держав, впливаючи на величезну

³¹³ Resolution 1 adopted by the Council of Delegates of the Red Cross and Red Crescent Movement, December 2011.

кількість людей – а не лише на тих, хто безпосередньо постраждав у районі вибуху³¹⁴.

Очікуваний збиток навколишньому середовищу також повинен бути оцінений з точки зору дотримання *принципу пропорційності*. Завдяки її фундаментальним властивостям, ядерну зброю важко використовувати, не завдаючи значної супутньої шкоди цивільному населенню і цивільним об'єктам. У своїй особливій думці до консультативного висновку Міжнародного Суду, суддя Стівен Швებель обґрунтовує, за яких обставин ядерна зброя може бути застосована на законних підставах. Таким прикладом, на думку судді, може бути її використання проти підводного човна далеко в морі. Але навіть при допустимості цього нормами гуманітарного права, такими діями буде завдана значна шкода морській екосистемі.

Навіть за умови здійснення ядерного удару таким способом, який зводить до мінімуму супутні руйнування, навряд чи принцип пропорційності не буде порушено. Адже дотримання принципу пропорційності повинне оцінюватися із врахуванням всіх реалій, які за своєю природою, пов'язані з використанням ядерної зброї, в тому числі - ймовірності, що внаслідок застосування ядерної зброї може розпочатися спіраль ескалації; ймовірності, що відсутність контролю над природою і зброєю саме по собі може призвести до непередбачуваних збитків тощо³¹⁵.

Як вірно підмічено у Ванкуверській декларації (2011) те, що ефекти застосування зброї не піддаються контролю, означає, що держави не можуть бути впевнені, що для нападу застосовується сила не більша, ніж необхідно для досягнення військових цілей, і що його вплив на цивільних осіб, цивільні об'єкти і стан навколишнього середовища не надмірні порівняно з передбачуваною безпосередньою військовою вигодою.

³¹⁴ Maresca, Louis and Mitchell, Eleanor (2015) «The human costs and legal consequences of nuclear weapons under international humanitarian law» International Review of the Red Cross: Vol. 97: No. 899, Article 6, p.632.

³¹⁵ Corwin, David M. (1987). «The Legality of Nuclear Arms Under International Law», Penn State International Law Review: Vol. 5: No. 2, Article 6.

Застосування ядерної зброї неминуче тягне за собою безпосереднє або подальше забруднення багатьох елементів екосистеми – ґрунтів, поверхневих та підземних вод, атмосферного повітря, біоресурсів. Не володіючи явними ознаками небезпеки, забруднене довкілля на довгий час стає непридатним для нормального життя людини, в чому проглядається явне порушення *принципу гуманізму* від застосування ядерної зброї.

Видається неможливим також оправдання використання ядерної зброї *військовою необхідністю*. На сьогодні всі ядерні держави володіють високотехнологічним звичайним озброєнням, завдяки якому можна завдавати точкові удари на великі відстані, при цьому завдаючи меншої шкоди навколишньому середовищу. Таким чином, досягнення будь-якої раціональної військової мети видається можливим і без застосування ядерної зброї, а єдиною причиною її застосування вбачається залякування та знищення всього живого і неживого у районі бойових дій.

Також через неможливість передбачення для довкілля наслідків від ядерного вибуху, а отже – і неможливість їх уникнення, можна стверджувати про очевидне порушення *принципу попередження*.

Порушення *принципу нейтральності* відбуватиметься у зв'язку з неможливістю просторового та часового контролю над детонацією ядерного вибуху. За аналогією, аварія на Чорнобильській АС спричинила складне радіоактивне забруднення територій Білорусі та Російської Федерації, а також вплинула на довкілля ряду країн Європи. З цього вбачається, що наслідки застосування ядерної зброї не мають національних кордонів. Навіть з обмеженим її використанням не існує жодної гарантії, що несприятливі погодні умови або технологічна помилка не призведе до радіоактивного забруднення територій нейтральних держав³¹⁶.

Одним з недоліків Консультативного висновку щодо погрози чи застосування ядерної зброї можна вважати те, що Суд не визнав за необхідне

³¹⁶ Corwin, David M. (1987). «The Legality of Nuclear Arms Under International Law». Penn State International Law Review: Vol. 5: No. 2, Article 6.

відповідати на питання про можливість застосування щодо неї норм Протоколу I. Хоча розміри збитку в результаті ядерного вибуху залежать від цілого ряду чинників, є підстави припускати, що використання ядерної зброї навіть у порядку самооборони здатне завдати обширну, довгострокову та серйозну шкоду навколишньому середовищу. Численні дослідження виявили вплив ядерного вибуху на навколишнє середовище, зокрема, на атмосферу і клімат, з потенційно серйозними наслідками для людей, рослин і тварин. Так, науково доведено існування трьох безпосередніх напрямів негативного впливу на стан атмосфери: 1) високе підняття великої кількості пилу, через який впродовж тривалого часу сонячне випромінювання в нижній частині атмосфери буде слабшим; 2) масштабні пожежі та викиди диму, виділення значної кількості оксиду азоту у стратосферу і як результат – виснаження озонового шару; 3) звільнення значної кількості небажаних хімічних сполук³¹⁷. Ймовірними ж наслідками називають значне зниження середніх температур (від 10 до 25 градусів на північному континенті) і пов'язані з ними метеорологічні зміни, що в свою чергу суттєво впливає на всю біосферу. Окремі новіші дослідження доводять, що ці проблеми є актуальними тільки при детонації тисяч одиниць ядерної зброї, і істотні порушення екологічної рівноваги слід очікувати лише в межах районів, які безпосередньо постраждали від одного або декількох ядерних вибухів і радіоактивних опадів³¹⁸. Навіть при цьому можна вважати, що в місцях застосування ядерної зброї шкода довіллю завжди буде підпадати під порушення потрійного кумулятивного стандарту. Той факт, що деякі ядерні держави послідовно відкинули застосування цього правила для застосування ядерної зброї ще раз підтверджує його особливу значимість³¹⁹. У короткому викладі результатів роботи Віденської конференції з гуманітарних впливів ядерної зброї (2014) зазначено: «Вплив детонації ядерної зброї, незалежно від

³¹⁷ Committee on the Atmospheric Effects of Nuclear Explosions, *The Effects on the Atmosphere of a Major Nuclear Exchange*, National Academy Press, Washington, DC, 1985.

³¹⁸ Effects of Nuclear Earth-Penetrator and Other Weapons Committee on the Effects of Nuclear Earth-Penetrator and Other Weapons, National Research Council

³¹⁹ Maresca, Louis and Mitchell, Eleanor (2015) «The human costs and legal consequences of nuclear weapons under international humanitarian law» *International Review of the Red Cross*: Vol. 97: No. 899, Article 6, p. 642.

причини, не обмежуватиметься національними кордонами і може мати регіональні і навіть глобальні наслідки, викликаючи руйнування, смерть і переміщення, а також серйозні і довгострокові наслідки для навколишнього середовища, клімату, здоров'я людини».

Також Суд не визнав за можливе застосування до ядерної зброї Женевського протоколу про хімічну, бактеріологічну та інші види зброї 1925 р., що дало би підставу вважати цю зброю забороненою. Таку позицію різко розкритикував французький дослідник Е. Давід, доводячи, що насправді ядерна зброя володіє всіма ознаками хімічної³²⁰.

Ще одним недоліком судового рішення є міркування, що в питаннях використання ядерної зброї норми гуманітарного права мають спеціальний характер відносно норм права навколишнього середовища та прав людини. Як зауважує Ліз Хеффернан у рішенні варто було сформулювати, що стосовно ядерної зброї не існує спеціальних норм: чи то правила, що стосуються збройного конфлікту, навколишнього середовища або прав людини - це все норми міжнародного права. На жаль, у зв'язку з цим, Міжнародний Суд не зміг у своєму рішенні втілити досягнення міжнародно-правового мислення останніх декількох десятиліть³²¹.

Міжнародне право прав людини покликане гарантувати фундаментальні права людини, які безпосередньо пов'язані із безпечним та здоровим довкіллям, та можуть бути порушені у зв'язку з випробовуванням або застосуванням ядерної зброї.

Наслідки випробування ядерної зброї для здоров'я людини були визнані потенційним порушенням права на життя у справі *L.S.B. проти Сполученого Королівства*³²². Згідно матеріалів справи, в 1974 р. одному із британських солдатів під час ядерних випробувань в південній частині Тихого океану було

³²⁰ Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета. - М.: Международный Комитет Красного Креста, 2011. – С. 392.

³²¹ Heffernan, Liz “The Nuclear Weapons Opinions: Reflections on the Advisory Procedure of the International Court of Justice.

³²² Justice and Environment, ‘Human Rights and Environment: The Case Law of the European Court of Human Rights in Environmental Cases -Legal Analysis, 2011.

наказано стояти на відкритому просторі. Його дочка, яка народилася пізніше, і з чотирьох років страждала від лейкемії, вимагала компенсацію від Британського уряду, посилаючись на причинно-наслідковий зв'язок між опроміненням батька і її хворобою. Справа була припинена за відсутністю доказів. Проте в своїх міркуваннях Європейський суд з прав людини припустив, що випробування ядерної зброї в принципі може спричинити шкоду життю і здоров'ю, право на які підлягає судовому захисту. Логічно було би припустити, що військове застосування ядерної зброї тягне за собою, як мінімум, рівнозначні наслідки.

Комісія з прав людини зазначила у своєму Загальному коментарі 14, щодо ядерної зброї і права на життя, передбаченого ст. 6 Пакту про громадянські та політичні права: «Очевидно, що розробка, випробування, виробництво і розгортання ядерної зброї є однією з найбільш серйозних загроз праву на життя, навислих в даний час над людством. Ця загроза посилюється небезпекою, що така зброя може бути фактично застосовано не тільки в разі війни, але навіть в результаті помилки людини або механічної несправності. Виробництво, випробування, володіння, розгортання і застосування ядерної зброї повинні бути заборонені і визнані злочином проти людства».³²³

Таким чином, захист доквілля від наслідків воєнного застосування ядерної зброї, передбачений нормами міжнародного гуманітарного права, занадто обмежений, і тому недосконалий. Переважна більшість держав, в тому числі і ядерних, внесли до Протоколу I застереження щодо незастосування до ядерної зброї навіть потрібного кумулятивного стандарту. Зброя, яка за своїми вражаючими факторами і шкідливими наслідками, які настають у результаті її застосування, належить до невибіркової зброї, що суперечить міжнародним гуманітарним правом, в договірному порядку державами не заборонена. І більш того, в силу політичних, військових реальностей в сучасних умовах ця зброя розглядається низкою держав як фактор стримування агресії.

³²³ CCPR General Comment No. 14: Article 6 (Right to Life) Nuclear Weapons and the Right to Life: Adopted at the Twenty-third Session of the Human Rights Committee on 9 November 1984.

Вбачаємо, що застосування ядерної зброї під час збройних конфліктів є прямим порушенням ключових принципів міжнародного гуманітарного права, в тому числі – вимог щодо охорони довкілля. У зв'язку з цим логічним видається закріплення у міжнародному праві прямої категоричної заборони на застосування ядерної зброї під час збройних конфліктів, а також суттєві обмеження на її випробування в мирний час. І якщо в міжнародно-правовому регулюванні тестування ядерної зброї помітні позитивні тенденції, то питання її застосування залишилися не до кінця з'ясованими навіть після Консультативного висновку Міжнародного суду ООН.

Так, у висновку не виключається можливість її застосування в порядку самооборони. У зв'язку з цим, військові доктрини ядерних держав містять положення про можливість застосування ядерної зброї в порядку самооборони. В умовах «гібридних війн», притаманних для сучасних країн-агресорів, створення фіктивних умов для самооборони з метою застосування на власний розсуд ядерної зброї видається абсолютно не міфічним сценарієм. Існуючий на сьогодні досвід фактичного недотримання ядерною державою існуючих міжнародних угод та взятих на себе зобов'язань не виключає порушення нею режиму нерозповсюдження і невикористання ядерної зброї. Крім цього, застосування ядерної зброї навіть в умовах самооборони справлятиме негативний вплив на екологію.

3.3. Міжнародна та національна кримінальна відповідальність за використання ядерної зброї

Історично, ядерну зброю було виділено в окрему категорію зброї. Посилаючись на те, деякі держави стверджують, що вони мають законне право на володіння ядерною зброєю в цілях національної або колективної безпеки, але її придбання представляло б небезпеку для інших держав. В той же час, навіть ядерні держави, погодилися б з тим, що світ, вільний від ядерної зброї, є бажаною метою, але досягнення даної мети неможливе до тих пір, доки на

зміну ядерного стримування не прийде вдосконалення структури забезпечення безпеки.

Фактично, ядерні держави, сприяли прийняттю цілого ряду заходів щодо запобігання придбання ядерної зброї іншими державами, і погодилися на мінімальні кроки щодо роззброєння: скорочення запасів ядерної зброї, виключення деяких категорій ядерної зброї з числа їх арсеналів, і більше того, відмова від вираження загроз про застосування ядерної зброї по відношенню держав, які не володіють ядерною зброєю, за винятком визначених умов.

Загальна декларація про побудову світу, вільного від ядерної зброї від 7 грудня 2015 року проголошує, що «будь-яке застосування ядерної зброї буде суперечити духу Статуту Організації Об'єднаних Націй і є порушенням норм міжнародного права, зокрема норм міжнародного гуманітарного права...ядерна зброя створює серйозну загрозу для самого існування людства. Національна політика і практика і практика повинні узгоджуватися з метою побудови світу, вільного від ядерної зброї»³²⁴.

Загальна декларація щодо досягнення світу, який вільний від ядерної зброї, закликає до повної ліквідації ядерної зброї як єдиної абсолютної гарантії проти його застосування або загрози застосування; прийняття багатостороннього документа, який має обов'язкову юридичну силу і передбачає повну ліквідацію ядерної зброї.

Кожна з держав-учасниць, що володіє ядерною зброєю, зобов'язується не передавати будь-кому ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю чи вибуховими пристроями ні безпосередньо, ні посередньо, рівно як і ніяким чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання у будь-який інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних

³²⁴ Загальна декларація про побудову світу, вільного від ядерної зброї [Електронний ресурс]. : резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 7 грудня 2015 р. № 70/57 / Режим доступу: http://www.un.org/ru/ga/first/70/first_res.shtml - Назва з екрану.

вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю чи вибуховими пристроями³²⁵.

На думку П. П. Ткачука, «ядерний чинник став новим утіленням традиційного для світових держав підходу до вирішення міжнародних проблем з позиції сил. Наддержави отримали технічну можливість знищити будь-якого опонента, що відрізняло їх від інших держав та підштовхувало до максимальної глобалізації своєї політики. Маючи військовий потенціал, що дав змогу стерти противника з лиця землі, жодна зі сторін не могла вдатися до подібного кроку, бо відповідь була б такою ж нищівною. Ознакою нової ситуації стало «балансування на межі війни» – сутність усього повоєнного протистояння та основа певної стабільності під час «холодної війни»³²⁶.

Міжнародна спільнота, напрацювавши визначену міжнародну договірну-правову базу, змогла створити загальні правила поведінки в цій сфері. На цій основі суб'єкти міжнародних відносин в своїм внутрішнім законодавстві встановили і визначають заборонні та обмежувальні заходи, насамперед, шляхом запровадження кримінальної відповідальності.

С.М. Мохончук зауважує, що «у визначеннях міжнародних злочинів, передбачених кримінальними законами зарубіжних країн, прийнятими наприкінці ХХ-ХХІ ст., більш повно та точно враховується зміст норм міжнародного кримінального права, чим забезпечується гармонізація правової регламентації відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства у відповідних розділах кримінальних кодексів зарубіжних країн про кримінальну відповідальність, що містить визначення злочинів проти миру та безпеки людства, дозволяє дійти висновку, що іноземні законодавці по-різному формулюють об'єкт правової охорони у міжнародних злочинах. Водночас загальною тенденцією розвитку сучасного кримінального законодавства

³²⁵ Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. [Електронний ресурс]. / Офіційний *web-сайт Верховної Ради України*. – Режим доступу: http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_098/print1455045093875244/ - Назва з екрану.

³²⁶ Ткачук, П.П. Ядерна зброя як фактор повоєнної міжнародної політики / П.П. Ткачук // Військово-науковий вісник. – 2012. – Вип. 18. – С. 307-317.

більшості зарубіжних країн є їх орієнтація на норми міжнародного кримінального права».³²⁷

Починаючи характеристику підстав для притягнення до кримінальних відповідальності за використання ядерної зброї відповідно до міжнародного кримінального права, варто почати із розуміння поняття зброї масового ураження. Аналізуючи сучасні дослідження в даній сфері, можна зробити висновок, що зброя масового ураження -це зброя невибіркової дії, застосування якої здатне заподіяти смерть невизначеному колу осіб. Традиційно до зброї масового ураження відносять ядерну (атомну), хімічну, біологічну (бактеріологічну) види зброї.

Ядерна зброя є, безумовно, найбільш руйнівною зброєю масового знищення. У 1981 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про запобігання ядерної катастрофи, відповідно до якої «держави і державні діячі, які першими вдадуться до використання ядерної зброї, здійснять найтяжчий злочин проти людства»³²⁸. Проте, як було досліджено в попередніх розділах, юридично застосування ядерної зброї в даний час актами міжнародного права не заборонено.

На сьогодні на міжнародному рівні питання притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності закріплено в Римському Статуті Міжнародного Кримінального Суду (надалі- Римський Статут), Статуті Міжнародного Трибуналу по Руанді (надалі – МКТР) та Статуті Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року (надалі – МКТЮ).

Враховуючи особливості, час та обстановку використання ядерної зброї, варто зупинитись на характеристиці злочинів проти людства та військових

³²⁷ Мохончук, С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право"; 12.00.11 "Міжнародне право" / Сергій Михайлович Митрофанов. – Х., 2014. – 42 с.

³²⁸ Декларация о предотвращении ядерной катастрофы, принята резолюцией 36/100 Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1981 года. – Электронный ресурс. – [Режим доступа]: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/nuc_catastrophe_prevention.shtml

злочинів, складовою частиною яких може бути використання ядерної зброї, так як це закріплено в Римському Статуті МКС.

В першу чергу слід зазначити, що Міжнародний Кримінальний Суд є постійно діючим органом, створеним на основі підписання міжнародного договору між державами в 1997 році. Предметна юрисдикція МКС закріплена в статті 5 Статуту, яка передбачає, що юрисдикція Суду обмежується самими серйозними злочинами, що викликають заклопотаність всієї міжнародної Спільноти. Відповідно до цього Статуту Суд має юрисдикцію щодо таких злочинів:

- a) злочин геноциду;
- b) злочини проти людяності;
- c) воєнні злочини;
- d) злочин агресії.³²⁹

Міжнародний кримінальний суд володіє виключною юрисдикцією щодо військових злочинів, передбачених Женевськими конвенціями 1949р. і Додатковим протоколом I 1977 до них.

Стаття 6 Римського Статуту закріплює кваліфікуючі ознаки злочину геноцид, під яким розуміється «...будь-яке з наступних діянь, скоєних з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку...».³³⁰ Проте використання ядерної зброї в якості засобу вчинення злочину геноциду розглядати не доречно, так як таке використання передбачає не вибірковий напад, спрямований виключно на цивільних/військових, а не на конкретну групу осіб, так як це встановлено в статті 6. Саме тому використання ядерної зброї в якості вчинення злочину потрібно розглядати в контексті вчинення злочинів проти людяності та військових злочинів.

Так, Римський Статут в статті 7 під злочинами проти людства розуміє «...будь-яке з наступних діянь, які вчиняються в рамках широкомасштабного

³²⁹ Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 року. - Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_588

³³⁰ Там само, ст. 6

або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо:

a) вбивство;

b) винищування;

c) поневолення;

d) депортація або насильницьке переміщення населення;

e) поміщення у в'язницю або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи

f) тортури;

j) зґвалтування, оборнення в сексуальне рабство , примус до проституції , примусова вагітність , примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості ;

h) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільності з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійним, гендерними, як це визначається у пункті 3 , або інших мотивів , які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом , у зв'язку з будь-якими діями, зазначеними в даному пункті, або будь-якими злочинами, підпадають під юрисдикцію Суду;

I) насильницьке зникнення людей;

J) злочин апартеїду;

к) інші нелюдські дії аналогічного характеру, полягають в умисному заподіянні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.³³¹

Аналізуючи ознаки злочинів проти людяності варто акцентувати на тому факті, що даний вид злочинів вимагає широкопоширений і систематичний характер; одиничний інцидент може бути визнано військовим злочином.

Загальні характеристики даного виду злочинів:

• «Широке поширення» - великомасштабний характер нападу і кількість жертв, в міжнародних документах не встановлено конкретних кількісних

³³¹ Див. п.327, стаття 7.

обмежень, під поняттям «широке поширення» судова практика міжнародних трибуналів передбачає або численні нелюдські діяння або один масивний акт позачергової величини.

- «Систематичність» вимагає комбінацію наступних складових: 1) напади/заборонені діяння повинні бути ретельно організовані, 2) слідуючи за шаблоном, 3) на основі єдиної політики; 4) за участю значних державних або приватних ресурсів.

- «Напади», в злочинах проти людяності означають не напади, як в праві збройних конфліктів, адже здебільшого немає застосування збройної сили; обов'язково є жорстоке поводження з цивільним населенням.

Повертаючись до використання ядерної зброї в якості засобу вчинення злочинів проти людства, то можна побачити, що наслідками такого використання буде велика кількість жертв, поєднана із масовим вбивством, винищенням, та в заподіянні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень. Саме тому, особа, яка віддає наказ використовувати зброю масового знищення, повинна понести індивідуальну кримінальну відповідальність

Аналізуючи відповідальність за використання ядерної зброї під час збройного конфлікту, варто проаналізувати положення Статутів трьох трибуналів, які закріплюють поняття військових злочинів. Так, Статут МТКЮ – до військових злочинів відносить серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р., порушення законів і звичаїв війни; відкритий перелік. Статут МТР вимагає наявності внутрішнього (не міжнародного) збройного конфлікту. Та під військовими злочинами розуміє серйозні порушення спільної статті 3 Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткового протоколу II, також відкритий перелік заборонених діянь. Римський Статут МКС в статті 8 закріпив довгий список військових злочинів, перелік яких є вичерпним.

Основними елементами військових злочинів є:

- **Стан збройний конфлікт.** Злочину, що вчиняється, повинен бути пов'язаний з збройним конфліктом, який повинен об'єктивно існувати.

- **Злочинна поведінка повинна бути пов'язана із збройним конфліктом.**

Злочини можуть відбуватися в географічно віддалених від реальних бойових дій районах. Не вся злочинна діяльність на території, охопленій збройним конфліктом, відноситься до військових злочинів.

- **Винна особа.** Повинна бути поінформованість про збройний конфлікт.

- **Потерпілий.** В міжнародному кримінальному праві потерпілими є **особи**, що знаходяться під охороною міжнародного права (цивільні особи, військовополонені, особи, що вибули з поля бою) або **об'єкти**, які підлягають захисту.

Всі заборонені діяння, передбачені Римським Статутом можна згрупувати в декілька груп: злочини проти не комбатантів, напади на заборонені об'єкти, акти із заподіянням надмірного цивільного збитку, військові злочини проти власності, використання заборонених засобів/методів ведення війни.

Використання ядерної зброї під час збройного конфлікту підпадає під категорію злочинів, із використанням заборонених методів ведення війни. Звичаявим гуманітарним правом, кодифікованим Міжнародним Комітетом Червоного Хреста закріплено загальні принципи використання зброї. Так, нормою 70 забороняється використовувати засоби і методи ведення війни, здатні завдати надмірних ушкоджень або заподіяти зайві страждання, а норма 71 забороняє використовувати зброю невибіркової дії.³³²

Об'єктивна сторона застосування зброї масового ураження в збройному конфлікті виражається в його безпосередньому використанні для невибіркового знищення невизначеного кола осіб. Під заборону використання підпадає, відповідно до міжнародних договорів, хімічна, біологічна (бактеріологічна) і токсична зброя.

Суб'єктом застосування зброї масового ураження є спеціальний суб'єкт - посадові особи органів військового управління, командири військових формувань або підрозділів, «інші учасники військового конфлікту». Однак

³³² Исследование об обычном международном гуманитарном праве: лучше понимать и полнее соблюдать нормы права во время вооруженного конфликта// Международный журнал Красного Креста. - ТОМ 87 № 857. - МАРТ 2005 Г. - с.41

міжнародне право не обмежує коло осіб, здатних нести відповідальність за вчинення цього злочину шляхом вказівки на властиву їм ознаку спеціалізації суб'єкта - отже, кримінальній відповідальності за вчинення цього злочину підлягає загальний суб'єкт. Суб'єктивна сторона застосування зброї масового ураження, забороненої міжнародним договором, виражена в прямому умислі винного.

В міжнародному кримінальному праві заборона використання ядерної зброї прямо не передбачена міжнародними документами, а є, переважно, засобом вчинення інших злочинів, таких як злочини проти людяності та військові злочини. Беручи до уваги ситуацію, в якій опинилась Україна з 2014 року, та враховуючи, що наша держава є колишньою радянською республікою, варто детальніше зупинитись на характеристиці національного кримінального законодавства колишніх держав-членів СРСР.

Військовий потенціал СРСР, природно, не обмежувався тільки стратегічною тріадою. Необхідно було вирішити питання про тактичну ядерну зброю – всю зброю цього класу також було вирішено повністю вивести на територію Росії відповідно до договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Розміщення тактичної ядерної зброї сил загального призначення виглядало наступним чином:

а) артилерійські снаряди, міни, боєголовки тактичних ракет і ядерні фугаси (5.000 одиниць):

- Росія – 60 %;
- Україна – 20 %;
- Білорусь – 10 %;
- Казахстан – 6 %;
- Туркменістан – 2 %;
- Узбекистан – 2 %;

б) ядерні боєголовки зенітних ракет (2.500 одиниць):

- Росія – 64 %;
- Україна – 14 %;

- Білорусь – 7 %;
- Казахстан – 5 %;
- Молдавія – 2 %;
- Туркменістан – 2 %;
- Таджикистан – 2 %;
- Киргизстан – 2 %
- Узбекистан – 2 %;

в) тактична ядерна зброя ВВС (3.500 одиниць):

- Росія – 51 %;
- Україна – 29 %;
- Білорусь – 14 %;
- Казахстан – 5 %;
- Туркменістан – 1,5 %;
- Узбекистан – 1,5 % ³³³.

В кінці 80-х років тактичні ядерні боєголовки розміщалися на території всіх республік СРСР: РСФСР – 12320, Україна – 2345, Білорусія – 1180, Казахстан – 330, Литва – 325, Латвія – 185, Туркменія – 125, Узбекистан – 105, Молдавія – 90, Грузія – 320, Естонія – 270, Вірменія – 200, Таджикистан – 75, Азербайджан – 75, Киргизія – 75. Розгорнута гонка ядерних озброєнь як стратегічних, так і тактичних поступово набула самостійності і вже не визначалася військово-стратегічними поглядами на можливий характер військового конфлікту ³³⁴.

Білорусь

Республіка Білорусь є важливим учасником загальносвітових зусиль щодо ядерного непоширення і роззброєння в контексті Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Білорусь вперше заявила про свій намір

³³³ Тактическое ядерное оружие – Военный паритет [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.militaryparitet.com/vp/91/>- Название с экрана.

³³⁴ Тактическое ядерное оружие в новых геополитических условиях – Центр военно-политических исследований [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.eurasian-defence.ru/?q=node/23371>- Название с экрана.

зробити територію без'ядерною ще в 1990 р. в Декларації «Про державний суверенітет Республіки Білорусь». В 1992 р. було підписано Лісабонський протокол, яким було оформлено Договір про скорочення стратегічних наступних озброєнь. В 1993 р. Білорусь офіційно стала першою державою, яка добровільно відмовилася від можливості володіння ядерною зброєю, яка залишилася після розпаду СРСР, приєднавшись тим самим до Будапештського меморандуму в 1994 р.

Кримінально-правові норми, які передбачають відповідальність за застосування зброї масового знищення розміщені в Розділі VI «Злочини проти миру, безпеки людства і військові злочини» Кримінального кодексу Республіки Білорусь. Як наслідок, передбачається кримінальна відповідальність за поширення, накопичення, зберігання, перевезення, пересилання або збут заборонених міжнародними договорами Республіки Білорусь засобів масового враження, інших заборонених засобів ведення війни або складових до них або проведення дослідів, спрямованих на виготовлення або застосування таких засобів або складових до них (ст. 129); застосування зброї масового ураження, забороненого міжнародним договором Білорусі (ст. 134) ³³⁵.

До того ж, такий злочин як «виробництво, накопичення або розповсюдження заборонених засобів ведення війни» відноситься до злочинів проти миру і безпеки людства, в той же час, «застосування зброї масового знищення» віднесений до військових злочинів та інших порушень законів і звичаїв ведення війни.

До засобів масового враження та інших засобів ведення війни або складових до них відносяться різного роду засоби (зброя, устаткування, ємкості, матеріали та ін.), які заборонені міжнародними договорами Республіки Білорусь.

З цього приводу виникає дискусійне питання щодо належності ядерної зброї до зброї масового знищення чи заборонених засобів ведення війни. Хоча

³³⁵ Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=6361>. – Название с экрана.

сама поява ядерної зброї в кінцевому результаті і призвела до необхідності запровадження в міжнародний термінологічний обіг поняття «засоби масового знищення».

У зв'язку з цим, у Декларації про запобігання ядерній катастрофі від 9 грудня 1981 р. передбачено, що «держави і державні діячі, які першими впадуться до використання ядерної зброї, вчинять найтяжчий злочин проти людства. Ніколи не буде виправдання, ні прощення тим державним діячам, які прийняли би рішення застосувати першим ядерну зброю. Найвищий і прямий обов'язок керівників держав, які володіють ядерною зброєю, – діяти так, щоб звести нанівець безпеку виникнення ядерного конфлікту. Гонка ядерного озброєння повинна бути зупинена і повернути знову спільними зусиллями, шляхом чесних і рівноправних переговорів, які мають кінцевою метою повну ліквідацію ядерної зброї. Ядерна енергія повинна використовуватися тільки в мирних цілях, тільки на благо людства»³³⁶.

Договір між Республікою Білорусь і Міжнародною агенцією по атомній енергії «Про застосування гарантій у зв'язку з договором про нерозповсюдження ядерної зброї» від 31 серпня 1995 р. визначає, що «кожна держава учасник Договору, яка не володіє ядерною зброєю, зобов'язується прийняти гарантії, як вони викладені в угоді...з тим, щоб не допустити переключення ядерної енергії з мирного застосування на ядерну зброю та інші ядерні вибухові пристрої»³³⁷.

Незважаючи на різні погляди, що виказуються стосовно використання ядерної зброї, можна стверджувати, що у сучасному міжнародному праві створена необхідна база для здійснення повної заборони ядерної зброї. Шлях, на якому стоять сьогодні більшість держав, орієнтує на гуманізацію засобів ведення війни. Спеціальна заборона ядерної зброї стала б результатом усього

³³⁶ Декларация о предотвращении ядерной катастрофы [Электронный ресурс]. : резолюция, принята Генеральной Ассамблеей ООН от 9 декабря 1981 г. № 36/100 / Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/nuc_catastrophe_prevention.shtml - Название с экрана.

³³⁷ Соглашение между Республикой Беларусь и Международным агентством по атомной энергии о применении гарантий в связи с договором о нераспространении ядерного оружия [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.gosatmnadzor.gov.by/index.php/ru/sotrudnichestvo-dlya-ukrepleniya-bezopasnosti/mezhdunarodnye-obyazatelstva-respubliki-belarus-po-obespecheniyu-yadernoj-i-radiatsionnoj-bezopasnosti> - Название с экрана.

попереднього міжнародно-правового розвитку. Був би юридично оформлений результат, до якого прагне все прогресивне людство³³⁸.

Ядерна зброя – це зброя масового враження вибухової дії, побудована на використанні ядерної енергії, що вивільнюється при ланцюговій ядерній реакції, розщеплення важких ядер або термоядерній реакції синтезу легких ядер. Поняття ядерна зброя містить у собі:

- власне ядерні заряди (бойові частини ракет і торпед, бомб, артилерійські снаряди);
- засоби їх доставки до цілі (ракети, літаки, торпеди, артилерійські гармати);
- засоби управління.

Казахстан

21 березня 2009 р. набрав чинності Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії, якій підписаний Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою, Республікою Таджикистан, Туркменістаном і Республікою Узбекистан 8 вересня 2006 р. в м. Семипалатинську. Сторони Договору беруть на себе зобов'язання заборонити виробництво, придбання або розгортання на їх території ядерної зброї і її компонентів або ядерних вибухових пристроїв. В той же час Договір не забороняє використання ядерної енергії в мирних цілях. Нова зона в Центральній Азії має ряд унікальних особливостей – це перша без'ядерна зона, яка створена в Північній півкулі в регіоні, який межує з двома ядерними державами – Росією та Китаєм. Вперше Договір зобов'язав всіх учасників протягом 18 місяців після набрання ним чинності укласти з МАГАТЕ Додатковий протокол про гарантії і повністю виконувати зобов'язання по Договору про тотальну заборону ядерних випробувань³³⁹.

Невід'ємною і ваговою частиною договору є Протокол, який передбачає не застосовувати ядерну зброю і не погрожувати її застосуванням проти будь-

³³⁸ Мохончук, С.М. Зброя масового знищення як предмет злочину, передбаченого ст. ст. 439, 440 Кримінального кодексу України / С.М. Мохончук // Університетські записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 218-223.

³³⁹ Договір о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии от 8 сентября 2006 г. [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.pircenter.org/media/content/files/9/13522833820.pdf>- Название с экрана.

якої сторони Договору учасниками ядерного клубу Китаєм, Російською Федерацією, Великобританією, США і Францією тобто провідними державами, які володіють ядерною зброєю.

Як наслідок, 6 травня 2014 р. представники «ядерної п'ятірки» підписали Протокол про гарантії безпеки Договору про Зону, яка вільна від ядерної зброї в Центральній Азії. 2 грудня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про Договір про зону, яка вільна від ядерної зброї, в Центральній Азії³⁴⁰.

Політика Казахстану в сфері роззброєння і нерозповсюдження зброї масового знищення визначається зовнішньополітичним курсом держави, в основі якого прихильність зміцненню міжнародної безпеки, розвитку співпраці між державами, підвищення ролі міжнародних організацій щодо врегулювання глобальних проблем і конфліктів.

Вагомим підтвердженням політики нерозповсюдження Казахстану стало закриття Семипалатинського ядерного випробувального полігону 29 серпня 1991 р. (ще в період існування СРСР). Після розпаду СРСР, Казахстану дістався величезний ядерний потенціал – четвертий в світі за своєю потужністю. Проте, на момент здобуття суверенітету Алма-Ата не мала технічної можливості застосовувати ядерну зброю, яка залишилася на території Казахстану від СРСР. На території Казахстану знаходилися найпотужніші в СРСР випробувальні, космічні і ядерні полігони – Емба, Сари-Шаган, Байконур, Семипалатинський полігон³⁴¹.

В 1991 р. Білорусь, Казахстан, Росія, Україна на Алматинській конференції визначили механізм спільного контролю над функціонуванням ядерного арсеналу колишнього СРСР. В 1994 р. Казахстан приєднався до

³⁴⁰ Договор о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии [Электронный ресурс]. : резолюция, принята Генеральной Ассамблеей ООН от 2 декабря 2014 г. № 69/36 / Режим доступа: <https://www.documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/663/28/PDF/N1466328.pdf?OpenElement> - Название с экрана.

³⁴¹ Миф о ядерном оружии. – 10 июля 2008 г. – Наш Мир. – Казахстанская Республиканская Газета [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.nm2000.kz/news/2008-07-10-7230> - Название с экрана

Будапештського меморандуму, в 2006 р. було підписано договір про створення в регіоні зони, яка вільна від ядерної зброї.

На сьогоднішній день Республіка Казахстан веде переговори з Міжнародним агентством з атомною енергією (МАГАТЕ) щодо розміщення в країні першого міжнародного банку низько збагаченого урану. Він має стати резервним постачальником палива для забезпечення поставок низько збагаченого урану на ринки атомної енергетики. Країни, які бажають придбати паливо з резерву, повинні відповідати вимогам МАГАТЕ і утриматися від експлуатації об'єктів по збагаченню урану або переробки відпрацьованого палива.

Кримінально-правова політика сфері злочинів проти миру і безпеки людства базується на Концепції правової політики Республіки Казахстан на період 2010 до 2020 рр. 3 червня 2014 р. був прийнятий новий Кримінальний кодекс Республіки Казахстан, що набрав чинності з 1 січня 2015 р. Прийняття кодифікованого акту стало логічним завершенням реалізації ефективної кримінально-правової політики держави. Головними причинами прийняття нового кримінального законодавства став не фактор часу чи данина законодавчій моді, а, в першу чергу, те, що кримінально-правові норми повинні бути сформульовані з достатнім ступенем чіткості і базуватися на зрозумілих критеріях, які дозволяють з усією визначеністю відрізнити правомірну поведінку від протиправної, виключаючи можливість довільної інтерпретації положень закону.

Як показує практика, невизначені юридичні конструкції, які використовувались в деяких нормах Кримінального кодексу Республіки Казахстан, відсутність офіційного тлумачення їх змісту дозволяють правозастосовному органу довільно тлумачити закон, а це сприяє вчиненню корупційних злочинів.

Кримінальна відповідальність за злочини, предметом яких виступає ядерна зброя, передбачена Главою 4 «Злочини проти миру і безпеки людства» Кримінального кодексу Республіки Казахстану: «виробництво, придбання або

збут забороненої міжнародним договором Республіки Казахстан хімічної, біологічної, ядерної, а також іншого виду зброї масового знищення» (ст. 162); «застосування заборонених засобів і методів ведення війни»; Главою 10 «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки і громадського порядку»: «незаконний експорт технологій, науково-технічної інформації та послуг, які можуть бути використані при створенні зброї масового знищення, засобів її доставки, озброєння і воєнної техніки і по відношенню яких встановлений експортний контроль» (ст. 275); «контрабанда вилучених з обігу предметів або предметів обіг яких є обмеженим» (ст. 286). Згідно ч. 1 ст. 286 КК «переміщення через митний кордон Митного союзу поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю або з обманним використанням документів або засобів митної ідентифікації, або поєднано з недекларуванням або недостовірним декларуванням, а рівно незаконне переміщення через Державний кордон Республіки Казахстан наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, сильнодіючих, ядовитих, отруйних, радіоактивних речовин, радіоактивних відходів і ядерних матеріалів, вибухових речовин, зброї, воєнної техніки, вибухових пристроїв, вогнепальної зброї або боєприпасів, ядерної, хімічної, біологічної або інших видів зброї масового знищення, матеріалів, устаткування або компонентів, які можуть бути використані для створення зброї масового знищення»³⁴².

Аналіз та доктринальне тлумачення кримінально-правових норм показує, що ядерна зброя відноситься до зброї масового знищення без будь-яких застережень. Під ядерною зброєю необхідно розуміти зброю (наприклад, водневу бомбу), в якій засобом враження є ядерний заряд, який містить запас ядерної енергії. Остання розміщена у визначених речовинах і пристосуваннях, які забезпечують швидке звільнення енергії для здійснення ядерного вибуху. Дія ядерної зброї базується на використанні вражаючих факторів ядерного

³⁴² Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=1;-307. – Название с экрана.

вибуху, який є грандіозним за своїми масштабами і руйнівною силою, що викликається вивільненням ядерної енергії.

Варто зауважити, що більшість держав в світі переконані, що будь-яке використання або загроза використання ядерної зброї є порушенням принципів міжнародного права, зокрема, міжнародного гуманітарного права. Проте, заклики до найшвидшої відмови від неї і надання юридично обов'язкових негативних гарантій безпеки всім державам, не володіючи ядерною зброєю, також залишилися поза увагою ядерних держав.

Туркменістан

Серед держав в світі статусом нейтралітету володіють такі країни, як Австрія, Швейцарія, Мальта та ін. Проте, туркменський нейтралітет є унікальним за декількома характерними рисами. Держава заявила про нейтралітет на міжнародному рівні в перші роки своєї незалежності. Вперше в практиці ООН даний статус був делегований країні спеціальною Резолюцією ООН «Постійний нейтралітет Туркменістана» від 12 грудня 1995 р.

Це означає, що нейтралітет Туркменістану базується на нормах міжнародного права, визнаний і підтриманий світовим співтовариством. Дана правова норма міжнародного права імплементована в Конституцію Республіки Туркменістан і знайшла своє відображення в Конституційному законі Туркменістана «Про постійний нейтралітет Туркменістана» від 27 грудня 1995 р.³⁴³.

Для Республіки Туркменістан роззброєння має пріоритетний характер. В цьому аспекті туркменська держава не тільки підкреслює свою підтримку концепції глобальної безпеки, але й приймає активні дії в даному напрямку. Так, Туркменістан приєднався до ряду важливих міжнародних документів з питань роззброєння, в тому числі тих, які проголошують відмову від виробництва, зберігання, транспортування і придбання ядерної, хімічної, бактеріологічної зброї та інших видів зброї масового знищення, а також

³⁴³ Конституция Туркменистана от 18 Махтумкули 1992 г. [Электронный ресурс]. / – Режим доступа: http://www.turkmenistan.ru/?page_id=9. - Название с экрана.

технологій по виробництву її видів. В 2005 р. на національному рівні було прийнято Комуніке про підтримку ініціатив міжнародних організацій, які стосуються боротьби проти поширення зброї масового знищення.

Кримінальний кодекс Республіки Туркменістан прийнятий 12 червня 1997 р., введений в дію з 1 січня 1998 р. Первинна редакція Кримінального кодексу, зокрема Розділ VIII. «Злочини проти миру і безпеки людства», містили такі види злочинів: пропаганда війни (ст. 167); геноцид (ст. 168); найманство (ст. 169); напад на осіб, які користуються міжнародним захистом (ст. 170).

Законом Туркменістана «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Туркменістана» від 21 листопада 2015 р. № 310-V, Розділ VIII Кримінального кодексу Республіки Туркменістан було доповнено 12 новими складами злочину, посилено кримінальну відповідальність за геноцид. Так з'явилися нові злочини проти миру і безпеки людства: «виробництво, придбання або реалізація зброї масового знищення» (ст. 167-3 КК); «застосування заборонених засобів і методів ведення війни» (ст. 167-4 КК)³⁴⁴.

Особливої уваги заслуговує злочин, що передбачає кримінальну відповідальність за виробництво, придбання або реалізацію зброї масового знищення (ст. 167-3 КК). В якості предмету злочину чітко вказано на ядерну, хімічну, біологічну зброю, а також інші види зброї масового знищення, які заборонені міжнародним договором Туркменістана. Аналогічно, ядерна зброя виступає предметом злочину в інших злочинах, передбачених Кримінальним кодексом Республіки Туркменістан: «застосування заборонених засобів і методів ведення війни» (ч. 2 ст. 167-4 КК).

Відповідно до Договору про зону, яка вільна від ядерної зброї, в Центральній Азії, від 8 вересня 2006 р., «ядерна зброя або інший вибуховий пристрій» означає будь-яку зброю або інший вибуховий пристрій, який здатний, виділяючи ядерну енергію, незалежно від воєнної або громадянської мети, для якої ця зброя або пристрій можуть бути використані. Цей термін

³⁴⁴ Уголовный кодекс Республики Туркменистан от 12 июня 1997 г. № 222-1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14380/previe>. – Название с экрана.

включає таку зброю або пристрій в незібраному або частково зібраному виді, але не включає засоби транспортування або доставки такої зброї або пристрою, якщо вони невіддільні від неї і не є невід'ємною його частиною» .

Узбекистан

Ініціатива щодо створення зони, вільної від ядерної зброї, в Центральній Азії вперше була висунута Президентом Республіки Узбекистан І.А. Карімовим на 48-сесії ООН в 1993 р. Це абсолютно відповідало життєвим інтересам держав регіону на шляху без'ядерного розвитку і активної протидії загрозам неконтрольованого постачання зброї масового знищення. Саме в цій ініціативі враховувалися реалії Центральної Азії, складні геополітичні умови в регіоні і навколо нього, а також необхідність гарантованого міжнародно-правового забезпечення безпеки центральноазіатських держав, які не володіють таким видом зброї. Саме ці фактори сприяли успішній реалізації ідеї Узбекистану, яка була підтримана усіма державами Центральної Азії.

На сьогоднішній день Республіка Узбекистан дотримується своєї прихильності щодо перетворення Центральної Азії в зону, яка вільна від ядерної зброї. За допомогою МАГАТЕ, країна 24 вересня 2015 р. відвантажила свої запаси високозбагаченого урану для безпечного зберігання закордоном. 5 жовтня 2015 р. уряд Узбекистану прийняв резолюцію про схвалення діяльності ташкентського Регіонального секретаріату центрів передового досвіду щодо хімічних, біологічних, радіологічних і ядерних матеріалів. Секретаріат ставить собі мету зміцнення ядерної, хімічної і біологічної безпеки в Центральній Азії³⁴⁵.

В Республіці Узбекистан злочини, які пов'язані з використанням зброї масового знищення, знаходяться не в главі «Злочини проти миру і безпеки людства», а в главі XVII «Злочини проти громадської безпеки» Розділу VI «Злочини проти громадської безпеки і громадського порядку»³⁴⁶.

³⁴⁵ Узбекистан усиливает ядерную безопасность – Центральноазиатский портал [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.ca-portal.ru/article:22726>- Название с экрана.

³⁴⁶ Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 г. № 2012-ХІІ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fmc.uz/legisl.php?id=k_ug. – Название с экрана.

Тим не менше, абсолютно нелогічним і необґрунтованим виглядає правове регулювання інституту кримінальної відповідальності за діяння, які пов'язані з використанням зброї масового знищення, можна навіть стверджувати, що його значимість навіть дещо применшена. Очевидно, що не зовсім рівнозначно включати в один розділ злочини, які пов'язані з використанням зброї масового знищення, що відносяться до злочинів проти миру і безпеки людства, поряд з іншими діяннями: організація злочинної організації (ст. 242); легалізація доходів, одержаних від злочинної діяльності (ст. 243); масові безпорядки (ст. 244); виготовлення або розповсюдження матеріалів, які містять загрозу для громадської безпеки і громадського порядку (ст. 244-1); створення, керівництво, участь в релігійних, екстремістських сепаратистських, фундаменталістських або інших заборонених організаціях (ст. 244-2); незаконне виготовлення, зберігання, ввезення або розповсюдження матеріалів релігійного змісту (ст. 244-3); захоплення заручників (ст. 245); контрабанда (ст. 246); незаконне заволодіння вогнепальною зброєю, боєприпасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями (ст. 247); незаконне володіння зброєю, боєприпасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями (ст. 248); необережне зберігання вогнепальної зброї або боєприпасів (ст. 249); порушення правил безпеки при проведенні дослідницької діяльності (ст. 256); порушення правил охорони праці (ст. 257); порушення правил пожежної безпеки (ст. 259) та ін.

Тим не менше Кримінальний кодекс Республіки Узбекистану містить цілий ряд статей, в яких передбачено кримінальну відповідальність за незаконне використання радіоактивних матеріалів: незаконне заволодіння радіоактивними матеріалами (ст. 252); порушення правил поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 253); незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 254); порушення правил експлуатації ядерних установок (ст. 255); розробка, виробництво, накопичення, придбання, передача, зберігання,

незаконне заволодіння та інші дії з бактеріологічною, хімічною та іншими видами зброї масового знищення (ст. 255-1).

Особливу вагу привертає ст. 255-1, якою було доповнено Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан в 2000 р. При цьому зроблено акцент на міжнародно-договірних зобов'язаннях Республіки Узбекистан. Доцільно було б дану статтю розмістити в Главі VII "Злочини проти миру і безпеки людства" Кримінального кодексу Республіки Узбекистан ³⁴⁷.

З метою широкого ознайомлення міжнародної спільноти з результатами створення в Центральній Азії зони, вільної від ядерної зброї, 17 грудня 2015 р. в м. Ташкент відбулася Міжвідомча конференція, яка присвячена даній події. За результатами конференції було прийнято заяву, в якій вказано на пропозиції щодо закріплення взаємодії з країнами Центральної Азії по забезпеченню ядерної і радіаційної безпеки, нерозповсюдження ядерної зброї, припинення несанкціонованого ввезення і вивезення радіоактивних речовин та речовин, які діляться на/в територію держави регіону ³⁴⁸.

Таджикистан

Добування урану в північному Таджикистані було розпочато в роки Другої світової війни. Гірничо-хімічний комбінат був створений в м. Чкаловськ в 1945 р. Саме тут було добуто і перероблено уран для першої радянської атомної бомби. По мірі виснаження місцевих родовищ сировина для переробки завозилася з Узбекистану, Казахстану, Киргизії та інших республік СРСР. Добування урану в регіоні була припинена в 80-ті роки минулого століття. На сьогоднішній день радіоактивні відходи з старих радянських родовищ на території Таджикистану загрожують екології Узбекистану і Казахстану. Європейська економічна комісія ООН рекомендувала таджицькій владі

³⁴⁷ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – закон Республики Узбекистан от 26 мая 2000 г. – Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=43455. - Название с экрана.

³⁴⁸ Заявление о результатах конференции, посвященной итогам создания в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия от 17 декабря 2015 г. – UzDaily [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.uzdaily.uz/articles-id-27256.htm>- Название с экрана.

залучити засоби міжнародних донорів для ліквідації радіоактивних відходів, а також створити при міністерстві охорони здоров'я центр радіаційної безпеки

349

В Республіці Таджикистан приведено у відповідність національне законодавства на основі прийнятих угод і конвенцій щодо заборони виробництва зброї масового знищення, запасам бактеріологічної (біологічної) зброї, поширення ядерної зброї, радіоактивних речовин, зберігання і використання хімічної зброї, а також їх знищення, в Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан внесені зміни (статті 193-199, 289, 397, 399), на основі яких за ці злочини передбачені відповідні кримінальні покарання і посилено міри відповідальності. Крім того, в республіці заборонено виробництво, переробку, застосування і зберігання вибухових і радіоактивних речовин, а також речовин, які випромінюють радіацію, біологічної, хімічної і ядерної зброї.

Кримінально-правові норми, які передбачають кримінальну відповідальність за застосування зброї масового знищення містяться в Розділі XV «Злочини проти миру і безпеки людства» Кримінального кодексу Республіки Таджикистан: (Глава 34. Злочини проти миру і безпеки людства). Сюди слід віднести: виробництво і розповсюдження зброї масового знищення (каране створення, виробництво, придбання, зберігання, транспортування, пересилка або збут ядерної, нейтронної, хімічної, біологічної (бактеріологічної), кліматичної, а також іншого виду масового знищення, забороненого міжнародним договором, а рівнозначно передача будь-якій державі, яка не володіє ядерною зброєю, вихідного або спеціального матеріалу, який розщеплюється, технологій або які завідомо можуть бути використані для створення зброї масового знищення або необхідних для його виробництва компонентів, які заборонені міжнародним договором) («виробництво або

³⁴⁹ Інформація о выполнении Республикой Таджикистан Резолюции № 1540 (2004) Совета Безопасности ООН от 28 апреля 2004 г. – Исполнительный комитет СНГ. [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=18941>- Название с экрана.

розповсюдження зброї масового знищення” ст. 397)»; застосування ядерної, нейтронної, хімічної, біологічної, (бактеріологічної), кліматичної або іншої зброї масового знищення в цілях знищення людей і навколишнього природного середовища («біоцид» ст. 399)³⁵⁰.

Кримінальне законодавство Республіки Таджикистан передбачає покарання за: незаконне володіння, використання, придбання, збут, зберігання, транспортування, передача або руйнування радіоактивних матеріалів; крадіжку радіоактивних матеріалів; незаконне використання радіоактивного матеріалу, пристрою або ядерного об’єкта; умисні дії проти безпеки ядерної установки; незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою або пристрою, що випромінює радіацію; незаконне перевезення вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, біологічної, хімічної або ядерної зброї на борту водного, повітряного судна або наземним транспортом; незаконне використання або скидання з судна або стаціонарної платформи, яка розташована на континентальному шельфі, вибухових речовин, біологічної, хімічної або ядерної зброї, небезпечних і шкідливих речовин; незаконне придбання, передача, збут, зберігання транспортування або носіння ядерної, хімічної, біологічної (бактеріологічної) або інших видів зброї масового знищення або матеріалів або обладнання, які можуть бути використані при створенні зброї масового знищення; неналежне виконання обов’язків щодо охорони ядерної, хімічної, біологічної (бактеріологічної) або інших видів зброї масового знищення або матеріалів або обладнання, які можуть бути використані при створенні зброї масового знищення.

Варто зауважити, що кримінальне законодавство Республіки Таджикистан єдине на пострадянському просторі, яке передбачає кримінальну відповідальність за біоцид, під яким слід розуміти «застосування ядерної, нейтронної, хімічної, біологічної (бактеріологічної), кліматичної або іншої

³⁵⁰ Інформація о выполнении Республикой Таджикистан Резолюции № 1540 (2004) Совета Безопасности ООН от 28 апреля 2004 г. – Исполнительный комитет СНГ. [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=18941> - Название с экрана.

зброї масового знищення з метою знищення людей або навколишнього середовища»³⁵¹.

Біоцид близький за своєю природою до екоциду, з'явився в останні десятиліття як новий вид міжнародних злочинів. Порівняльний аналіз екоциду та біоциду показує, що останній і більш цілеспрямований, ніж екоцид. Практично про біоцид можна говорити як про застосування ядерної зброї, про атомну, водородну бомбу, які знищують все навколо, про нейтронну бомбу, яка знищує виключно людину або про цілеспрямовану проти людини хімічну зброю.

І. В. Іващенко зауважує про те, що «останнім часом виокремився такий самостійний міжнародний злочин як біоцид. Він є спрямованим безпосередньо не проти навколишнього природного середовища, а проти людини. Біоцид визначається як навмисне і масове знищення людей та інших живих істот, живої природи, живих організмів, біосфери за допомогою зброї масового знищення з метою досягнення воєнної переваги над противником і перемоги у збройному конфлікті. Не випадково джерелом біоциду є агресивна війна і збройні конфлікти, в процесі яких він може бути вчинений. Біоцид як міжнародний злочин потрібно відрізнити від злочинного забруднення навколишнього природного середовища. Ці злочини, насамперед, відрізняються за суб'єктами, адже накази про застосування біологічної зброї можуть виходити лише від керівників держави та вищих посадових осіб. Іншими є також і способи вчинення біоциду. Вони пов'язані із використанням такої військової техніки, яка призначена для масового знищення живої сили і завдання шкоди здоров'ю людей»³⁵².

Киргизстан

³⁵¹ Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г. № 574 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397325 – Название с экрана.

³⁵² Іващенко В.О. Проблеми відповідальності за міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру / В.О. Іващенко // Юридичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 17-22.

6 травня 2014 р. в м. Нью-Йорк Великобританія, Китай, Росія, США і Франція, які володіють статусом ядерних держав, підписали протокол про негативні гарантії безпеки до Договору про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії (підписаний 9 вересня 2006 р. і набрав чинності по відношенню до держав регіону 21 березня 2009 р.). Киргизька Республіка є одним з ініціаторів створення без'ядерної зони і була визначена депозитарієм як Договору, так і Протоколу до нього, що є підтвердженням і визнанням її важливої ролі у створенні зони, вільної від ядерної зброї, а також свідченням високої довіри Киргизької Республіки зі сторони світових держав.

В сфері національної безпеки Республіка Киргизстан виходить з того, що при формуванні відносин з іншими державами і міжнародними інститутами, а також розширенні участі в інтеграційних процесах ключове значення має збереження суверенітету і територіальної цілісності на основі універсальних принципів міжнародного права. Для підтримки міжнародної безпеки Киргизька Республіка проводить політику недопущення використання своєї території проти інших держав. Забезпечення без'ядерного статусу країни є важливим елементом удосконалення системи національної безпеки. Протидія поширенню зброї масового знищення є пріоритетним напрямком співпраці з міжнародними інститутами ³⁵³.

Відповідно до «Воєнної доктрини Киргизької Республіки», затвердженої Указом Президента Киргизької Республіки від 15 липня 2013 р. № 165, поширення зброї масового знищення і ймовірність її застосування міжнародними терористичними організаціями, порушення окремими державами міжнародних домовленостей, Статуту ООН та інших норм міжнародного права, віднесено до основних зовнішніх військових небезпек³⁵⁴.

³⁵³ Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики [Электронный ресурс] : указ Президента Кыргызской Республики от 18 июля 2009 г. № 115 / Режим доступа: <http://www.cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4797?cl=ru-ru> - Название с экрана.

³⁵⁴ О Военной доктрине Кыргызской Республики [Электронный ресурс] : указ Президента Кыргызской Республики от 15 июля 2013 г. № 165 / Режим доступа: http://www.online.adviser.kg/Document/?doc_id=31420078 - Название с экрана.

На виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1540 (2004), прийнятої 28 квітня 2004 р., Республіка Киргизстан в якості основного принципу внутрішньої та зовнішньої політики визнала принцип незастосування зброї масового знищення, а також прийняла послідовні заходи на законодавчому та правозастосовочому рівнях. Насамперед, заплановані заходи передбачають облік, збереження і фізичний захист, а також контроль за експортом і транскордонним переміщенням матеріалів, які відносять до зброї масового знищення, і засобів доставки, а також запобігання і протидію незаконному обігу і посередництву по відношенню до таких матеріалів³⁵⁵.

Тим не менше, незважаючи на те, що Республіка Киргизстан взяла на себе зобов'язання імплементувати міжнародні договори в сфері визнання міжнародного протиправного характеру застосування зброї масового знищення, кримінальне законодавство не містить відповідальності за виробництво і застосування даного виду зброї. Наявність законодавчої прогалини може бути протиправно використано різного роду транснаціональними злочинними угрупованнями, екстремістськими і терористичними організаціями, а також окремими громадянами.

Кримінальний кодекс Республіки Киргизстан містить декілька статей, в яких згадується зброя масового знищення в якості кваліфікуючої ознаки складу злочину. Так, передбачено кримінальну відповідальність за «переміщення через митний кордон Митного союзу наркотичних засобів, психотропних, сильнодіючих, отруйних, радіоактивних або вибухових речовин, зброї, вибухових пристроїв, вогнепальної зброї або боєприпасів, ядерної, хімічної, біологічної та інших видів зброї масового знищення, матеріалів, технологій, науково-технічної інформації і обладнання, які можуть бути використані при створенні зброї масового знищення і по відношенню до яких встановлені спеціальні правила переміщення через митний кордон Митного союзу» (ст. 206

³⁵⁵ План действий Кыргызской Республики по выполнению резолюции 1540 Совета Безопасности Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] : постановление Правительства Кыргызской Республики от 22 марта 2013 г. № 144 / Режим доступа: <http://www.cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/94382> - Название с экрана.

(«Контрабанда»); «вчинення вибуху, підпалу або інших дій, як створюють небезпеку загибелі людей, заподіяння значної майнової шкоди або настання інших суспільно-небезпечних наслідків, якщо ці дії вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення або з метою впливу на прийняття рішень органами влади або міжнародними організаціями, а також погроза вчинення вказаних дій з тією самою метою...вчинені з застосуванням вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв, вибухових, сильнодіючих, отруйних, радіоактивних речовин або ядерної, хімічної, біологічної та інших видів зброї масового знищення» (ст. 226 «Акт тероризму»); «угон повітряного або водного транспорту або залізничного рухомого складу, а також захоплення такого судна або складу з метою угону...з застосуванням зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв, сильнодіючих, отруйних або радіоактивних речовин або ядерної, хімічної, біологічної та інших видів зброї масового знищення або предметів, які використовуються в якості зброї» (ст. 232 «Угон повітряного або водного транспорту або залізничного рухомого складу») ³⁵⁶.

Молдова

Республіка Молдова є суверенною і незалежною державою, в якій на конституційному рівні проголошено постійний нейтралітет, головною особливістю якого є те, що Республіка Молдова не є членом воєнних блоків і не допускає розміщення на своїй території іноземних військ або зброї інших держав і воєнних блоків. Визначений статус постійного нейтралітету є основоположним та базовим принципом концепції національної безпеки. До головних загроз національної безпеки Республіки Молдова слід віднести загрозу міжнародного тероризму, зокрема небезпеку поширення хімічної, біологічної, радіаційної та ядерної зброї, в тому числі придбання її недержавними суб'єктами.

³⁵⁶ Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 г. № 68 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.online.adviser.kg/Document/?doc_id=30222833 – Название с экрана.

Зменшення загрози міжнародного тероризму і попередження поширення зброї масового знищення стануть можливими тільки за допомогою реалізації скоординованих і оперативних дій на міжнародному рівні, що передбачають також участь Республіки Молдова в силу її міжнародних зобов'язань. В доповнення до дій, які приймаються в рамках міжнародної співпраці, здійснюються внутрішні антитерористичні заходи ³⁵⁷. 10 вересня 1991 р. Парламентом Республіки Молдова була прийнята «Заява про з питань безпеки та роззброєння» зміст якої полягає в наступних положеннях:

- непоширення ядерної зброї та інших засобів масового знищення;
- приєднання до Договору про непоширення ядерної зброї, а також до інших міжнародних договорів про заборону і ліквідацію зброї масового знищення;
- повна ліквідація ядерної зброї та інших засобів масового знищення;
- виведення збройних сил СРСР з території Республіки Молдова, включаючи ядерну зброю і засоби її доставки до цілі, у випадку, якщо радянська армія володіла такою зброєю на території Республіки Молдова;
- погодження щодо міжнародного контролю для забезпечення виконання вказаних завдань ³⁵⁸.

Відповідно до Воєнної доктрини та Концепції зовнішньої політики Республіки Молдова, «першочерговим завданням держави є боротьба за чисте навколишнє середовище і прийнятними вважаються тільки ті види воєнної діяльності, зброї та воєнні технології, які не призводять до порушення екологічної рівноваги; не виробляти, не зберігати і не купувати зброю масового знищення, а також не допускати розміщення, перевезення та зберігання на своїй території засобів масового знищення, які належать іншим державам;

³⁵⁷ Об утверждении Концепции национальной безопасности Республики Молдова [Электронный ресурс] : закон Парламента Республики Молдова от 22 мая 2008 г. № 112 / Режим доступа: <http://www.lex.justice.md/ru/328010/> - Название с экрана.

³⁵⁸ Заявление о вопросах безопасности и разоружения [Электронный ресурс] : постановление Парламента Республики Молдова от 10 сентября 1991 г. № 165 / Режим доступа: <http://www.lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=309500&lang=2> - Название с экрана.

Республіка Молдова проводить політику постійного нейтралітету, взявши зобов'язання не брати участь у воєнних конфліктах, в політичних, воєнних або економічних союзах, які мають на меті підготовку до війни, не використовувати свою територію для розміщення чужих воєнних баз, не володіти ядерною зброєю, не виробляти і не випробовувати її; укласти і дотримуватися договорів в сфері нерозповсюдження ядерної зброї, контролю над озброєнням, підтримка зусиль, як спрямовані на роззброєння і зняття напруженості»³⁵⁹.

В Республіці Молдова злочини, які пов'язані зі зброєю масового знищення розміщені в Главі 1 «Злочини проти миру та безпеки людства, військові злочини: ”Використання, розробка, виробництво, придбання іншим чином, обробка, володіння, накопичення або зберігання, передача, пряма чи опосередкована, зберігання, перевезення хімічної зброї, біологічної зброї, ядерної зброї, ядерних вибухових пристроїв або іншої зброї масового знищення з порушенням положень національного законодавства або міжнародних договорів, однією з сторін яких є Республіка Молдова (ст. 140-1 «Використання, розробка, виробництво, придбання іншим чином, обробка, володіння, накопичення або зберігання, передача, пряма чи опосередкована, зберігання, перевезення зброї масового знищення»). Предметом даного злочину, крім безпосередньо ядерної зброї, виступають обладнання, матеріали, програмне забезпечення або відповідні технології, які мають суттєве значення для розробки, виробництва або доставки ядерної зброї, при усвідомленні того, що дане обладнання, матеріал, програмне забезпечення або технологія призначені для цієї мети.

До того ж, кримінальне законодавство Республіки Молдова передбачає кримінальну відповідальність за інші види діянь, які вчиняються з

³⁵⁹ О военной доктрине Республики Молдова [Электронный ресурс] : постановление Парламента Республики Молдова от 6 июня 1995 г. № 482 / Режим доступа: <http://www.lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306988&lang=2> - Название с экрана.

використанням зброї масового знищення (Глава X «Економічні злочини»; Глава XIII «Злочини проти громадської безпеки і громадського порядку»)

- контрабанда наркотичних, психотропних, сильнодіючих, отруйних, радіоактивних і вибухових речовин;

- виробництво, придбання, переробка, зберігання, перевезення, використання або приведення в непридатність вибухових речовин або радіоактивних матеріалів;

- крадіжка, погроза вчинення крадіжки або вимога про передачу радіоактивних матеріалів або пристроїв або ядерних установок;

- володіння, виготовлення або використання радіоактивних матеріалів або пристроїв або ядерних установок;

- напад на ядерну установку³⁶⁰.

Російська Федерація

Розпад тоталітарної системи, припинення існування Радянського Союзу, кардинальне політичне, економічне та воєнне послаблення Російської Федерації, яка змінила цю систему, не могло не відобразитися і на стані її ракетно-ядерного потенціалу. Це знайшло своє вираження, насамперед, в його кількісному скороченні і падінні оперативно-технічних можливостей і режиму підтримки експлуатаційної готовності носіїв.

Російська Федерація володіє другим за величиною стратегічним ядерним потенціалом в світі (1.500 розгорнутих боєзарядів – дані на листопад 2012 р., які представлені Росією в рамках обміну інформацією за новим договором СНВ) і значним тактичним арсеналом. Стратегічні ядерні сили (СЯС) Росії побудовані в формі ядерної тріади, яка складається з наземного, морського і авіаційного компонента.

Станом на 1 червня 2016 р. за оцінкою групи міжнародних експертів (в рамках обміну даними СНВ-II від 01.09.2015 р.) в складі стратегічних ядерних сил Росії знаходиться 526 розгорнутих стратегічних носіїв ядерної зброї –

³⁶⁰ Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lex.justice.md/ru/331268/> – Название с экрана.

міжконтинентальних балістичних ракет, балістичних ракет підводних човнів і важких бомбардувальників, які оснащені 1735 ядерними боєзарядами. При цьому загальне число носіїв ядерної зброї складає 877 одиниць, на яких можливе розміщення до 3200 боєзарядів³⁶¹.

На сьогоднішній день і в найближче майбутнє ядерну зброю варто буде розглядати в якості основного засобу, який забезпечить воєнну безпеку Російської Федерації в сучасній політичній та економічній ситуації. Крім того, ядерна зброя служить стримуючим фактором, який сприяє запобіганню не тільки ядерного, але й неядерного нападу. Експертне середовище в сфері дослідження ядерної зброї притримується позиції, що в ході воєнного конфлікту між НАТО і Російською Федерацією доцільно застосувати оперативно-тактичну ядерну зброю і цим самим продемонструвати готовність застосувати стратегічну ядерну зброю з метою примусити НАТО до ескалації воєнних дій.

Стратегія національної безпеки Російської Федерації визначає, що «Російська Федерація сприяє залученню інших держав, насамперед тих, які володіють ядерною зброєю, а також зацікавлених в спільних діях щодо забезпечення загальної безпеки, в процес забезпечення стратегічної стабільності. Російська Федерація виступає на міжнародній арені з позиції незмінності курсу на участь спільно з іншими державами в закріпленні міжнародних механізмів нерозповсюдження ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, засобів його доставки і товарів та технологій, які до них відносяться, недопущення застосування воєнної сили в порушення Статуту Організації Об'єднаних Націй, а також з позиції прихильності контролю над озброєнням і раціональною достатністю у воєнному будівництві»³⁶².

³⁶¹ Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о мерах по дальнейшему сокращению и ограничению стратегических наступательных вооружений от 8 апреля 2010 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/supplement/512> – Название с экрана.

³⁶² О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации [Электронный ресурс] : указ Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г. № 683 / Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_191669/ - Название с экрана.

Аналогічні положенні були задекларовані в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації: «дотримуватися курсу на зміцнення політичних і правових основ нерозповсюдження ядерної зброї, інших видів зброї масового знищення і засобів доставки з урахуванням попадання компонентів такої зброї в руки недержавних суб'єктів, насамперед, терористичних організацій, в тому числі на територіях держав, де втрачений або послаблений контроль центральної влади»³⁶³.

Проте, незважаючи на те, що одним з напрямків діяльності Російської Федерації щодо стримування і запобігання воєнних конфліктів є недопущення ядерного конфлікту, так і будь-якого іншого воєнного конфлікту і саме він покладений в основу воєнної політики. В той же час, провідним положенням є те, що ядерна зброя буде залишатися важливим фактором запобігання виникненню ядерних воєнних конфліктів і воєнних конфліктів з застосуванням звичайних засобів враження (великомасштабної війни, регіональної війни).

Тим не менше, Воєнна доктрина Російської Федерації чітко регламентує порядок застосування Військових Сил, інших військ, їх основні завдання в мирний час, в період безпосередньої загрози агресії і у воєнний час: «Російська Федерація залишає за собою право застосувати ядерну зброю у відповідь на застосування проти неї і (або) її союзників ядерної та інших видів зброї масового знищення, а також у випадку агресії проти Російської Федерації з застосуванням звичайної зброї, коли під загрозу поставлено саме існування держави».³⁶⁴

Розділ 4. Правовий аналіз ядерного роззброєння в Україні

³⁶³ Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : указ Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640 / Режим доступа: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248- Название с экрана.

³⁶⁴ Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс] : указ Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. № Пр-2976 / Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_172989/- Название с экрана.

4.1 Будапештський меморандум 1994 р. як гарантія міжнародної безпеки України

Дослідження змісту Будапештського меморандуму, як гарантії безпеки України на міжнародній арені, слід розпочинати, на наш погляд, з аналізу категоріально-понятійного апарату у цій сфері. При цьому, перш за все, слід з'ясувати зміст основних термінів, таких як «меморандум», «гарантії» та «гарантії міжнародної безпеки». Їх значення має науково-методологічне та практично-прикладне значення для висвітлення обраної нами проблематики.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «меморандум» розглядається у наступних значеннях:

1) дипломатичний документ, у якому викладаються погляди уряду або урядів з якого-небудь питання;

2) доповідна записка, пояснювальна письмова довідка, лист із приводу певних питань, нотатка для пам'яті (про який-небудь документ, у якому викладається яка-небудь пропозиція) ³⁶⁵.

Вказані вище підходи свідчать про те, що поняття меморандум може мати наступні значення:

1) *зовнішньополітичне (міжнародне, міжнародно-правове, міжнародно-політичне) значення* – як офіційна позиція вищих органів державної влади держави з того чи іншого питання, за яку держава в цілому чи вищий орган державної влади від її імені зокрема несуть відповідальність на міжнародно-правовому рівні;

2) *внутрішнє (внутрідержавне) значення* – як внутрідержавний, міжвідомчий, відомчий чи внутрівідомчий документ рекомендаційного характеру, який містить рекомендації відповідних фахівців з приводу розуміння або вирішення того чи іншого питання.

³⁶⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – С. 658.

У юридичній літературі (зокрема, у Юридичній енциклопедії за редакцією Ю. С. Шемшученка меморандум (лат. *memorandum* – те, про що слід пам'ятати) – це дипломатичний документ, у якому докладно викладається фактичний та юридичний бік будь-якого питання і наводяться відповідні аргументи. Часто містить виклад та обґрунтування міжнародно-правової позиції держави. Він може бути або додатком до дипломатичної ноти, або самостійним документом. Якщо меморандум направляється з нотою, то він друкується на нотному папері (не на бланку), місце і дата не зазначаються, печатка не ставиться. Як окремий документ, меморандум друкується на нотному бланку відомства закордонних справ держави або її закордонної установи і передається особою або відправляється з кур'єром. У цьому випадку меморандум не містить звернення та компліменту, під текстом зазначається місце і дата відправлення, печатка не ставиться. Може бути меморандум-відповідь.

Україна широко застосовує цей вид дипломатичного документа. Такими, зокрема, є Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 від 5.XII 1994, Меморандум порозуміння між Європейським співтовариством та Україною від 15.VI 1995, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та урядами країн «Великої сімки» і Комісією Європейського співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС від 20.XII 1995, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО щодо призначення офіцерів зв'язку НАТО в Україні від 9.V 1997, Меморандум про взаєморозуміння між ООН та Урядом України від 6.VIII 1997, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та ОБСЄ щодо створення нової форми співробітництва від 13.VII 1999, Меморандум про взаєморозуміння між Європейським співтовариством та Україною від 23.VIII 1999 та ін.³⁶⁶

В Українській радянській енциклопедії меморандум тлумачиться у трьох основних значеннях відповідно до сфер застосування:

³⁶⁶ Денисов В. Н. Меморандум // Юридична енциклопедія / За ред. Ю. С. Шемшученка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/16010717/legal/memorandum>.

1) в міжнародних відносинах – як один з видів документів дипломатичного листування, в якому, як правило, викладається фактична, юридична або документальна частина питання, з приводу якого він надсилається;

2) у торгівлі – як нагадувальні листи з різних питань;

3) у сфері страхування (особливо – в морських перевезеннях) – як перелік випадків, за які страхувальник не бере на себе відшкодування збитків³⁶⁷.

Таким чином, враховуючи сучасні і такі, що існували раніше, підходи до розуміння поняття «меморандум», слід зауважити, що даний термін можна вживати у наступних розуміннях:

1) у широкому розумінні – меморандум як документ у міжнародних відносинах, як форма листування у торгівельній діяльності і як перелік ситуацій у страховій діяльності, які не належать до числа страхових випадків;

2) у вузькому розумінні – як виключно юридичний документ у міждержавних (зовнішньополітичних) та внутрідержавних (внутрішніх, внутрішньополітичних) відносинах.

У контексті нашого дослідження науково-методологічне значення має вузьке розуміння даного терміну і то лише у частині його розуміння як юридичного документа у міждержавних (зовнішньополітичних) відносинах.

Що ж стосується поняття «гарантії», то у Великому тлумачному словнику сучасної української мови воно трактується у наступних розуміннях:

1) порука у чомусь, забезпечення чого-небудь (на наш погляд, це загальне розуміння даного терміну);

2) передбачене законом чи певною угодою зобов'язання, за яким юридична чи фізична особа відповідає перед кредиторами у разі невиконання боржником своїх зобов'язань (на думку автора, юридичне розуміння досліджуваного терміну);

3) умови, що забезпечують успіх чого-небудь (вважаємо таке визначення факторологічним, яке ставить дієвість тих чи інших гарантій у залежність

³⁶⁷ Меморандум // Українська радянська енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/10470812/ure/memorandum>.

скоріше від об'єктивних обставин реальної дійсності, ніж від волевиявлення суб'єктів тих чи інших відносин)³⁶⁸.

Видовою по відношенню до загального поняття «гарантії» є категорія «гарантії міжнародної безпеки». Тому далі слід звернути увагу саме на це поняття. На думку М. В. Буроменського, гарантії міжнародної безпеки – це сукупність правових і інших способів і методів, що відповідають основним принципам міжнародного права, спрямованим на забезпечення миру та запобігання війні, а в разі потреби застосування державами колективних заходів проти актів агресії та військових ситуацій, що загрожують миру та безпеці народів. Міжнародні правові засоби забезпечення міжнародної безпеки можна умовно розділити на три групи: нормативні, організаційні та матеріальні³⁶⁹.

Аналогічної думки дотримуються Л. Дужич³⁷⁰ та Т. Чехович³⁷¹. Вони також вважають, що у сучасних умовах міжнародну безпеку може бути забезпечено лише за допомогою політико-правових засобів, які застосовуються у кожному з видів міжнародно-правових гарантій безпеки держав, а саме: а) нормативних; б) організаційних; в) матеріальних.

Отже, враховуючи співвідношення понять «меморандум», «гарантії» та «гарантії міжнародної безпеки», а також диференціацію міжнародно-правових гарантій безпеки на нормативні, організаційні та матеріальні, слід проаналізувати наявні гарантії міжнародної безпеки, викладені у Будапештському меморандумі та інших суміжних міжнародних нормативно-правових актах.

³⁶⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – С. 222.

³⁶⁹ Буроменський М. В. Міжнародне право / Розділ 17. Забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uristinfo.net/mezhdunarodnoe-pravo/139-myburomenskiy-mizhnarodne-pravo/3662-rozdil-17-zabezpechennja-mizhnarodnoyi-bezpeki-mizhnarodnoo-pravovimi-zasobami.html>.

³⁷⁰ Дужич Л. Забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами / Л. Дужич // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2010. – Вип. 88. Ч. 1. – С.114–115.

³⁷¹ Чехович Т. В. Забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами / Т. В. Чехович // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. - № 1. – С. 277 – 283.

Аналіз змісту самого Будапештського меморандуму 1994 р. дозволяє виділити у ньому наступні групи гарантій:

1) *політико-правові гарантії*, прикладом яких є п. 1 даного Меморандуму. Зокрема, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України³⁷². Як бачимо, зміст цитованого положення свідчить про юридичне закріплення у тексті Меморандуму, з одного боку, принципу поваги до незалежності і суверенітету та існуючих кордонів України, а з іншого боку – гарантування дотримання такого принципу з боку Російської Федерації, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучених Штатів Америки;

2) *організаційні гарантії*, свідченням яких є п. 6 Меморандуму. Згідно даного пункту, Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань;

3) *економічні (матеріальні) гарантії*, закріплені у п. 3 даного Меморандуму, за яким Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних їй суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

4) *військові гарантії*, передбачені у п. п. 2, 4 та 5 Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Згідно п. 2 Меморандуму, Російська

³⁷² Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

За п. 4 Меморандуму, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

Згідно п. 5 Меморандуму, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю ³⁷³.

Слід також зауважити, що міжнародно-правові гарантії безпеки України викладені не лише у Будапештському меморандумі 1994 р., а й у інших важливих міжнародно-правових документах, які слід використовувати при захисті інтересів України на міжнародній арені. Зокрема, в «Декларації принципів, якими керуватимуться держави-учасниці у взаємних відносинах» Заключного Акта НБСЄ, підписаній головами 35 держав-учасниць, зафіксовано десять основоположних принципів міждержавних відносин:

³⁷³ Там само.

1. *Суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету.* Держави-учасниці мають забезпечувати взаємну повагу до суверенної рівності своєрідності, право кожної держави на юридичну рівність, територіальну цілісність, свободу, політичну незалежність. Визнано можливість зміни кордонів відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю.

2. *Незастосування сили або погрози силою.* Держави-учасниці мають утримуватися від порушення територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави шляхом застосування сили чи погрози силою або в будь-який інший спосіб, несумісний з цілями Об'єднаних Націй і даним актом.

3. *Непорушність кордонів.* Держави-учасниці визнали непорушними всі кордони одна одної, як і кордони всіх європейських держав, та зобов'язались утримуватись від будь-яких посягань на них.

4. *Територіальна цілісність держав.* Проголошено зобов'язання утримуватись від будь-яких дій, що суперечать Статуту ООН та спрямовані проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці.

5. *Мирне врегулювання суперечок.* Держави-учасниці мають розв'язувати суперечки між собою мирними засобами, не піддаючи загрози міжнародний мир, безпеку й справедливість. Проголошено їх право вільно обирати мирні засоби врегулювання конфліктів.

6. *Невтручання у внутрішні справи.* Держави-учасниці утримуватимуться від прямого чи непрямого, індивідуального чи колективного втручання у внутрішні чи зовнішні справи одна одної. Вони також відмовилися від надання прямої чи непрямої допомоги терористичній, підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму іншої держави-учасниці ³⁷⁴.

7. *Повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань.* Держави-підписанти взяли зобов'язання поважати

³⁷⁴ Енциклопедичний словник-довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5696-5/97.pdf>

права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії, дотримуючись Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, міжнародних пактів про права людини тощо. Наголошувалось, що повага прав і основних свобод людини є істотним чинником миру, справедливості й благополуччя, необхідних для забезпечення дружніх відносин і співпраці між державами .

8. *Рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею.* Проголошено поважання рівноправ'я і права народів розпоряджатися власною долею, діючи відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та норм міжнародного права. Визнано право всіх народів в умовах повної свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

9. *Співробітництво між державами.* Передбачалася співпраця держав-учасниць одна з одною та з іншими країнами в усіх галузях згідно з цілями й принципами Статуту ООН. Держави-учасниці зобов'язалися сприяти взаєморозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам між собою, міжнародному миру, безпеці й справедливості, прагнути підвищувати добробут народів.

10. *Сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом.* Відповідно до цього принципу держави-учасниці мають сумлінно виконувати як ті зобов'язання, що випливали із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що передбачалися згідно з укладеними ними міжнародними договорами чи іншими угодами ³⁷⁵.

З урахуванням вищенаведеного, дані гарантії можна класифікувати на наступні групи:

³⁷⁵ Там само.

1) *гуманітарні гарантії* – повага прав людини й основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань; рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею;

2) *політико-правові гарантії* – суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету; співробітництво між державами; сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом;

3) *військово-політичні гарантії* – незастосування сили або погрози силою; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав; мирне врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи.

Окремі спеціальні гарантії щодо дотримання вимог Будапештського меморандуму можна виділити і у змісті Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 09.07.1997 р. Згідно п. 16 даної Хартії, НАТО вітає та підтримує той факт, що Україна отримала гарантії безпеки від всіх п'яти ядерних держав-учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерна держава-учасниця ДНЯЗ і нагадує про зобов'язання, взяті США, Великою Британією разом з Росією, а також Францією в односторонньому порядку, які у 1994 році в Будапешті прийняли історичне рішення надати гарантії безпеки Україні як без'ядерній державі-учасниці ДНЯЗ ³⁷⁶.

Вказане вище положення свідчить про підтримку з боку НАТО положень Будапештського меморандуму, а також про акцентування уваги США, Великої Британії, Росії та Франції на виконанні взятих ними на себе зобов'язань по гарантуванню Україні безпеки.

За п. 2 даної Хартії, НАТО бере на себе наступні зобов'язання:

1) визнавати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною, що жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, та що жодна країна не може розглядати жодну частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу;

³⁷⁶ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 09.07.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_002.

2) утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави будь-яким чином, не сумісним з принципами Статуту ООН або Хельсінкського Заключного акта, якими керуються країни-учасниці;

3) визнавати невід'ємне право всіх держав вільно обирати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, по мірі їх еволюції;

4) поважати суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність всіх інших держав, непорушність кордонів та розвиток добросусідських відносин;

5) визнавати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм та ринкову економіку;

6) визнавати права людини та права осіб, що належать до національних меншин;

7) запобігати конфліктам та врегульовувати спори мирними засобами у відповідності до принципів ООН та ОБСЄ³⁷⁷.

У системі вищевказаних зобов'язань НАТО також можна виділити наступні групи гарантій, зокрема:

1) *гуманітарні гарантії* – визнавати права людини та права осіб, що належать до національних меншин;

2) *правові гарантії* – визнавати невід'ємне право всіх держав вільно обирати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, по мірі їх еволюції; поважати суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність всіх інших держав, непорушність кордонів та розвиток добросусідських відносин;

3) *суспільно-політичні гарантії* – визнавати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною, що жодна країна не може будувати свою безпеку

³⁷⁷ Там само.

за рахунок безпеки іншої країни, та що жодна країна не може розглядати жодну частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу;

4) *військові гарантії* – утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави будь-яким чином, не сумісним з принципами Статуту ООН або Хельсінкського Заключного акта, якими керуються країни-учасниці; запобігати конфліктам та врегульовувати спори мирними засобами у відповідності до принципів ООН та ОБСЄ.

Разом з тим, в умовах порушення Російською Федерацією умов Будапештського меморандуму 1994 р. слід акцентувати увагу на подальшій співпраці України і НАТО у сфері гарантування безпеки України на міжнародній арені. Це також може запобігти подальшим порушенням умов Будапештського меморандуму. Очевидно, саме з цією метою 04.02.2016 р. було укладено Угоду між урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус представництва НАТО в Україні ³⁷⁸. У даній Угоді певну роль відіграють гарантії діяльності Офісу зв'язку НАТО та Центру інформації та документації НАТО.

Згідно п. 4 зазначеної Угоди, діяльність Офісу зв'язку НАТО може включати:

а) встановлення та підтримання контакту з усіма відповідними цивільними та військовими міністерствами та відомствами;

б) надання дорадчої допомоги державним органам України щодо діяльності на підтримку Особливого партнерства шляхом взаємодії з представниками, які відповідають за координацію співпраці України з НАТО, зокрема, Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та Міністерства внутрішніх справ, Ради національної безпеки і оборони, Служби безпеки, Державної прикордонної служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій та інших органів, включаючи неурядові організації у разі необхідності;

³⁷⁸ Угода між урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус представництва НАТО в Україні від 04.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/950_033.

с) взаємодію з відповідними органами НАТО в контексті забезпечення відповідних заходів по лінії Україна-НАТО та програм співпраці;

д) сприяння та координацію інформації та заходів, пов'язаних з Програмою «Партнерство заради миру»;

е) надання підтримки візитам експертів та радників НАТО, спрямованим на імплементацію Особливого партнерства, а також будь-яких інших заходів України з НАТО та програм співробітництва;

ф) підтримку контактів між НАТО та цивільними та військовими державними органами України, а також надання підтримки візитам представників НАТО, включаючи радників з технічних та інших питань;

г) надання технічної чи політичної допомоги та підтримки державним органам України, а також будь-які логістичні, операційні та системні послуги та підтримку;

h) надання дорадчої допомоги органам НАТО щодо поточної діяльності, а також майбутніх сфер співробітництва, які можливо було б розвинути ³⁷⁹.

З урахуванням вищенаведеного, можна виокремити наступні гарантії підтримки з боку Офісу зв'язку НАТО:

1) *інформаційні гарантії* – встановлення та підтримання контакту з усіма відповідними цивільними та військовими міністерствами та відомствами; сприяння та координацію інформації та заходів, пов'язаних з Програмою «Партнерство заради миру», підтримка контактів між НАТО та цивільними та військовими державними органами України, а також надання підтримки візитам представників НАТО, включаючи радників з технічних та інших питань;

2) *координаційні гарантії* – надання технічної чи політичної допомоги та підтримки державним органам України, а також будь-які логістичні, операційні та системні послуги та підтримку; надання дорадчої допомоги органам НАТО

³⁷⁹ Там само.

щодо поточної діяльності, а також майбутніх сфер співробітництва, які можливо було б розвинути;

3) *організаційні гарантії* – надання дорадчої допомоги державним органам України щодо діяльності на підтримку Особливого партнерства шляхом взаємодії з представниками, які відповідають за координацію співпраці України з НАТО, зокрема, Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та Міністерства внутрішніх справ, Ради національної безпеки і оборони, Служби безпеки, Державної прикордонної служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій та інших органів, включаючи неурядові організації у разі необхідності; взаємодія з відповідними органами НАТО в контексті забезпечення відповідних заходів по лінії Україна-НАТО та програм співпраці; надання підтримки візитам експертів та радників НАТО, спрямованим на імплементацію Особливого партнерства, а також будь-яких інших заходів України з НАТО та програм співробітництва тощо.

Відповідно до ст. 5 Угоди між урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус представництва НАТО в Україні, діяльність Центру інформації та документації НАТО може включати:

a) встановлення та підтримку контакту з усіма відповідними цивільними та військовими міністерствами та відомствами;

b) надання дорадчої допомоги та сприяння державним органам України, зокрема, Міністерству закордонних справ, Міністерству оборони та Міністерству внутрішніх справ, Раді національної безпеки і оборони, Службі безпеки, Державній прикордонній службі, Державній службі з надзвичайних ситуацій щодо стратегічних комунікацій, а також розвитку діяльності в сфері комунікацій стосовно реформування сектору безпеки та оборони;

c) розробку та організацію заходів публічної дипломатії та комунікацій для офіційних осіб НАТО, які відвідують Україну;

d) розробку та реалізацію програм з питань публічної дипломатії та комунікацій, включаючи програми з навчання та розбудови можливостей, а

також заходів у сфері публічної дипломатії з метою сприяння Особливому партнерству між Україною та НАТО;

е) підвищення рівня обізнаності громадськості про НАТО через персональні контакти та поширення інформації про НАТО, надання вільного доступу до інформації про НАТО як для окремих груп, так і широкої громадськості, включаючи, зокрема, державних службовців та структури, органи та заклади з військових питань та питань безпеки, зокрема Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Ради національної безпеки і оборони, Служби безпеки, Державної прикордонної служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій, а також парламентарів та їхній апарат, журналістів та фахівців засобів масової інформації, бібліотеки, факультети університетів та інститутів, які займаються питаннями політики, безпеки, зовнішньої політики та оборони, відповідні неурядові організації, провідних економістів та бізнесменів, а також іншу зацікавлену громадськість;

ф) встановлення всеохоплюючої комп'ютерної мережі документації та кореспонденції НАТО, до якої українська та міжнародна громадськість буде мати вільний електронний доступ;

г) започаткування, координацію та/або організацію проведення національних, регіональних та міжнародних семінарів, конференцій та круглих столів з питань європейської та світової безпеки і, особливо, ролі НАТО;

h) розгляд та координацію пропозицій про можливих відвідувачів НАТО, а також конференцій та семінарів, пов'язаних із НАТО, і сприяння візитам офіційних осіб НАТО в Україну;

і) надання інформації щодо освітніх та наукових програм НАТО потенційним кандидатам та розгляд заявок;

ж) сприяння, моніторинг та звітування про висвітлення питань, пов'язаних з НАТО, в українських та міжнародних засобів масової інформації;

к) підтримку зв'язку з керівництвом НАТО в контексті відповідних спільних заходів Україна-НАТО та програм співробітництва та інші заходи публічної дипломатії³⁸⁰.

Серед вказаних форм діяльності Центру інформації та документації НАТО можна виокремити наступні гарантії у питаннях міжнародної безпеки:

1) *інформаційні гарантії* – надання інформації щодо освітніх та наукових програм НАТО потенційним кандидатам та розгляд заявок; сприяння, моніторинг та звітування про висвітлення питань, пов'язаних з НАТО, в українських та міжнародних засобах масової інформації; підвищення рівня обізнаності громадськості про НАТО через персональні контакти та поширення інформації про НАТО, надання вільного доступу до інформації про НАТО як для окремих груп, так і широкої громадськості, включаючи, зокрема, державних службовців та структури, органи та заклади з військових питань та питань безпеки, зокрема Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Ради національної безпеки і оборони, Служби безпеки, Державної прикордонної служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій, а також парламентарів та їхній апарат, журналістів та фахівців засобах масової інформації, бібліотеки, факультети університетів та інститутів, які займаються питаннями політики, безпеки, зовнішньої політики та оборони, відповідні неурядові організації, провідних економістів та бізнесменів, а також іншу зацікавлену громадськість; встановлення всеохоплюючої комп'ютерної мережі документації та кореспонденції НАТО, до якої українська та міжнародна громадськість буде мати вільний електронний доступ;

2) *координаційні гарантії* – надання дорадчої допомоги та сприяння державним органам України, зокрема, Міністерству закордонних справ, Міністерству оборони та Міністерству внутрішніх справ, Раді національної безпеки і оборони, Службі безпеки, Державній прикордонній службі,

³⁸⁰ Угода між урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус представництва НАТО в Україні від 04.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/950_033.

Державній службі з надзвичайних ситуацій щодо стратегічних комунікацій, а також розвитку діяльності в сфері комунікацій стосовно реформування сектору безпеки та оборони;

3) *організаційні гарантії* – розробка та організація заходів публічної дипломатії та комунікацій для офіційних осіб НАТО, які відвідують Україну; розгляд та координацію пропозицій про можливих відвідувачів НАТО, а також конференцій та семінарів, пов'язаних із НАТО, і сприяння візитам офіційних осіб НАТО в Україну; започаткування, координацію та/або організацію проведення національних, регіональних та міжнародних семінарів, конференцій та круглих столів з питань європейської та світової безпеки і, особливо, ролі НАТО; розробка та реалізацію програм з питань публічної дипломатії та комунікацій, включаючи програми з навчання та розбудови можливостей, а також заходів у сфері публічної дипломатії з метою сприяння Особливому партнерству між Україною та НАТО;

4) *комунікативні гарантії* – встановлення та підтримка контакту з усіма відповідними цивільними та військовими міністерствами та відомствами; підтримку зв'язку з керівництвом НАТО в контексті відповідних спільних заходів Україна-НАТО та програм співробітництва та інші заходи публічної дипломатії.

Однак слід зауважити, що у системі гарантій, які випливають з Будапештського меморандуму 1994 р. та інших міжнародно-правових актів і які є невідомою складовою права міжнародної безпеки, поки що найбільш дієвими є економічні гарантії у формі міжнародних та європейських санкцій щодо Росії. Вони почали застосовуватися у 2014 році як система заходів, направлених на припинення агресії Росії проти України, а також як складовий елемент міжнародної реакції на збройну агресію Росії проти України. Санкції ввели країни ЄС, США, Канада, Японія, Норвегія, Швейцарія, Австралія, Нова Зеландія, Україна, а також Парламентська асамблея Ради Європи та, неформально, Китай (загалом – 41 країна). Метою санкцій є припинення

фінансування, озброєння та постачання Росією терористів на схід України. Було передбачено поетапне введення санкцій:

- 1) перший етап – обмеження співробітництва;
- 2) другий етап – обмеження на постачання окремих видів технологій;
- 3) третій етап – секторальні санкції, направлені проти окремих секторів економіки РФ ³⁸¹.

Слід зазначити, що у науковій та науково-публіцистичній літературі часто висловлюються скептичні погляди щодо Будапештського меморандуму та його змісту в цілому, а також стосовно його гарантованості зокрема. Тут слід згадати наступні підходи:

1) *основні наукові підходи щодо невизнання даного документа міжнародно-правовим договором*, а отже – недовіра та суто формальний характер викладених у ньому зобов'язань. З цього приводу можна зауважити, що згідно пп. а ч. 1 ст. 1 Віденської конвенції про право міжнародних договорів договір означає міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування ³⁸². Отже, незалежно від назви досліджуваного нами міжнародного документа, його форми, від визнається міжнародним договором;

2) *науковий напрям, який акцентує увагу на недійсності даного документа через відсутність процедури його ратифікації*. Такої думки дотримуються І. Лосовський³⁸³ та Т. Біляк ³⁸⁴. З цього приводу слід зазначити, що Будапештський меморандум підписали глави держав-підписантів (за Україну –

³⁸¹ Міжнародні санкції щодо Росії (2014 – по даний час) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародні_санкції_щодо_Росії.

³⁸² Віденська конвенція про право міжнародних договорів (1969 р.) // [Електронний документ]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118/print1473347848414486.

³⁸³ Лосовський І. Є. Будапештський меморандум як міжнародний договір, обов'язковий для виконання його гарантіями / І. Є. Лосовський // Віче - №14. - 2015. – С. 28-31.

³⁸⁴ Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1) / Т. Біляк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1>.

Л. Кучма, За Російську Федерацію – Б. Єльцин, за Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії – Дж. Мейджор), наділені відповідними владними повноваженнями. Згідно ч. 1 ст. 12 Віденської конвенції, згода держави на обов'язковість для неї договору виражається шляхом підписання договору представником держави, зокрема, коли договір передбачає, що підписання має таку силу. В той же час, згідно ст. 14 даної Конвенції, згода держави на обов'язковість для неї договору виражається ратифікацією, якщо: а) договір передбачає, що така згода виражається ратифікацією; б) в інший спосіб встановлено, що держави, які беруть участь у переговорах, домовились про необхідність ратифікації; с) представник держави підписав договір з умовою ратифікації; або d) намір держави підписати договір з умовою ратифікації впливає з повноважень її представника або був виражений під час переговорів

385.

Як зазначено у заключних положеннях Будапештського меморандуму, він набуває чинності з моменту підписання, його підписано у чотирьох рівно автентичних примірниках українською, англійською та російською мовами.

3) *Науковий напрям, який заперечує наявність конкретних гарантій у змісті Будапештського меморандуму.* Представником цього напрямку є О. Белокоос³⁸⁶. Разом з тим, нами раніше вже було обґрунтовано, що у його змісті можна виділити політико-правові, організаційні, економічні (матеріальні), та військові гарантії.

Отже, будь-які спроби заперечити юридичну значимість Будапештського меморандуму з точки зору назви, форму та змісту є необґрунтованими.

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р. (т. зв. Будапештського меморандуму) можна встановити:

³⁸⁵ Віденська конвенція про право міжнародних договорів (1969 р.) // [Електронний документ]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118/print1473347848414486.

³⁸⁶ Белокоос О. Деякі роздуми про Будапештський меморандум та міжнародні гарантії безпеки України / О. Белокоос // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/international/deyaki-rozdumi-pro-budapeshtskiy-memorandum-ta-mizhnarodni-garantiyi-bezpeki-ukrayini-.html>.

1. Будапештський меморандум є юридичним документом, який містить всі ознаки міжнародного договору та виступає невід'ємним складовим елементом та чинним джерелом права міжнародної безпеки.

2. У змісті Будапештського меморандуму юридично закріплені наступні групи гарантій міжнародної безпеки для України: а) *політико-правові гарантії*, прикладом яких є п. 1 даного Меморандуму. Зокрема, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України. Як бачимо, зміст цитованого положення свідчить про юридичне закріплення у тексті Меморандуму, з одного боку, принципу поваги до незалежності і суверенітету та існуючих кордонів України, а з іншого боку – гарантування дотримання такого принципу з боку Російської Федерації, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучених Штатів Америки; б) *організаційні гарантії*, свідченням яких є п. 6 Меморандуму. Згідно даного пункту, Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань; в) *економічні (матеріальні) гарантії*, закріплені у п. 3 даного Меморандуму, за яким Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.; г) *військові гарантії*, передбачені у п. п. 2, 4 та 5 Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Згідно п. 2 Меморандуму, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти

територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. За п. 4 Меморандуму, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї. Згідно п. 5 Меморандуму, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

3. У зв'язку з тим, що Російська Федерація, як держава-підписант та один з гарантів дієвості даного юридичного документа, порушила його умови, в інших держав підписантів (Сполучених Штатів Америки та Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії), а також держав, які згодом приєдналися до даного Меморандуму (Франції та Китаю), виникла юридична підстава для вжиття заходів по відношенню до Російської Федерації як порушника умов Будапештського меморандуму 1994 р. та для надання відповідної підтримки Україні (політико-правової, економічної чи військової).

4. Слід зауважити, що вжиття заходів впливу до РФ як агресора і порушника умов Будапештського меморандуму 1994 р. та забезпечення відповідних гарантій безпеки для України має базуватись не лише на змісті самого меморандуму, а й на інших міжнародно-правових актах, які (разом з даним меморандумом) утворюють систему права міжнародної безпеки. Тут

першочергово слід враховувати Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 від 5.XII 1994, Меморандум порозуміння між Європейським співтовариством та Україною від 15.VI 1995, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та урядами країн «Великої сімки» і Комісією Європейського співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС від 20.XII 1995, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО щодо призначення офіцерів зв'язку НАТО в Україні від 9.V 1997, Меморандум про взаєморозуміння між ООН та Урядом України від 6.VIII 1997, Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та ОБСЄ щодо створення нової форми співробітництва від 13.VII 1999, Меморандум про взаєморозуміння між Європейським співтовариством та Україною від 23.VIII 1999 та інші міжнародні документи у сфері міжнародної безпеки.

5. Доцільно також зауважити, що, крім Будапештського меморандуму, у міжнародних документах з питань забезпечення міжнародної безпеки передбачено цілу низку гарантій, зокрема: гуманітарні, економічні, інформаційні, координаційні, організаційні, комунікативні гарантії тощо. На даний час поки що дієвими можна назвати лише економічні гарантії (економічні санкції), які застосовуються державами, європейськими та міжнародними організаціями до Російської Федерації як порушника норм права міжнародної безпеки в цілому та положень Будапештського меморандуму зокрема. Вважаємо, що доцільно було б застосувати і відповідні військові (військово-політичні) гарантії безпеки для захисту України та протидії окупації РФ (зокрема, забезпечення участі миротворчого військового контингенту держав-підписантів меморандуму, подальша активізація роботи діючої місії ОБСЄ в Україні, активізація курсу на вступ України до НАТО тощо).

4.2 Ядерна криза між Російською Федерацією та державами-гарантами

безпеки України.

На зламі століть глобалізаційні процеси, які охопили різноманітні сфери діяльності людини, нації, держави, спонукають до визначення пріоритетів суспільного розвитку як у середині країни, так і на міжнародній арені. Динамічне міжнародне середовище набуває рис постіндустріального періоду. Водночас розвал біполярної системи міжнародних відносин змусив політиків та державних діячів світу по-новому поглянути на процеси міжнародного життя. Це простежується у поєднанні двох тенденцій: зростаючій ролі національних держав, з одного боку, та міжнародних організацій у світовій системі – з іншого.

Протягом усієї історії людство шукало шляхи та засоби усунення протиріч міждержавного характеру. Для цього на ранньому етапі розвитку цивілізації люди вважали за потрібне об'єднуватися у військові союзи, щоб за допомогою меча або списа залагоджувати будь-які суперечки за територію, ресурси, життєвий простір тощо. І лише в ХХ ст. державні діячі почали вишукувати в міждержавних відносинах спільні ознаки взаєморозуміння і співробітництва, а не відчуження і розбрату.

Отримання в 1991 р. Україною державної незалежності поставило на порядок денний питання забезпечення державного суверенітету, зовнішньої безпеки та оборони країни. Відсутність ефективного досвіду державного будівництва та наявність істотних проблем пов'язаних із відсутністю інститутів політичної демократії, ринкової економіки, національної консолідації ускладнювались отриманим від СРСР військовим спадком. В першу чергу мова йде про ядерний арсенал (тактичного та стратегічного ґатунку), що за своїми обсягами виявився третім у світі за потужністю і поступався лише російському та американському. Вирішення складних завдань побудови української державності, на початковому етапі, відбувалося в складному міжнародному контексті – розпаді біполярної системи міжнародного політично-безпекового

порядку та загостренні військово-політичних відносин поміж новими незалежними країнами в регіонах південної та південно-східної Європи³⁸⁷

Проблема дієвості та ефективності наявних гарантій безпеки держав, які не володіють ядерною зброєю, напряду торкнулася України. Події на території Кримського півострова, а згодом – і на Південному Сході нашої держави довели неабияку актуальність цього питання як з погляду науки, так і практики міжнародного права³⁸⁸

Розпад Радянського Союзу створив певну колізію, адже правонаслідувачем СРСР було визнано Російську Федерацію, в той час як ядерне озброєння знаходилося на території кількох нових незалежних країн, в тому числі і в Україні. Відповідно до уставу ООН серед постійних членів є лише 5 країн, що володіють ядерним озброєнням, тому задля проведення у відповідність ситуації, що склалася та задля зниження міжнародних військово-політичних ризиків потрібно було обмежити кількість «ядерного клубу» кількістю, що передувала розпаду СРСР. Саме таку стратегію на ядерне роззброєння України обрали ключові донори міжнародної безпеки – США, Російська федерація та Велика Британія³⁸⁹

Задля більш цілісного та гарантованого процесу ядерного роззброєння та приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як країна-учасник, що не володіє ядерним озброєнням було підписано «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку із приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» (від 5 грудня 1994 р.). Даний Меморандум було підписано лідерами України, США, Російської Федерації та Великої Британії³⁹⁰

³⁸⁷Крисенко О. Історія розвитку багатосторонніх колективних гарантій безпеки. Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/>

³⁸⁸ Святун О., Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї/ О. Святун, О. Святун // Віче. – 2014. – № 20. – С. 15-20.

³⁸⁹ Крисенко О. Історія розвитку багатосторонніх колективних гарантій безпеки. Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/>

³⁹⁰ 20 лет Будапештскому меморандуму: что на самом деле обещали Украине // Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://www.dw.com/ru/20-%D0%BB%D0%B5%D1%8218110701>

Відповідно до Меморандуму, враховуючи зобов'язання України щодо ядерного роззброєння США, Російська Федерація та Велика Британія підтвердили зобов'язання: поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності України (винятком є лише застосування сили з метою самооборони, відповідно до уставу ООН); утримуватися від економічного примусу, направлено на підпорядкування своїм інтересам здійснення Україною суверенних прав задля забезпечення будь-яких переваг; добиватися негайних дій Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні як країні-учаснику Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, у випадку, якщо воно стане жертвою акту агресії або об'єктом загрози агресії із застосуванням ядерної зброї; не застосовувати ядерну зброю проти України, як країни-учасника Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, окрім як у випадках нападу на них, їх території або залежні території, їх озброєні сили або їх союзників такою державою, що діє разом із державою, що володіє ядерною зброєю або пов'язана із ним союзною угодою; проводити консультації у випадку виникнення ситуації, що зачіпає питання відповідно до даних зобов'язань³⁹¹.

Тривалий час документ вважався певною формою колективних гарантій безпеки для нашої держави. Втім, він не є юридично обов'язковим міжнародним договором, а лише підтверджує на практиці політичні домовленості. Від 1994 року юридична сила та статус меморандуму залишаються незмінними³⁹².

В останні роки відбулась зміна системи міжнародної безпеки. Агресія Російської Федерації проти України 2014 р., анексія Криму, розгортання війни

³⁹¹ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158

³⁹² Святун О., Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї/ О. Святун, О. Святун // Віче. – 2014. – № 20. – С. 15-20.

на території Донбасу та інші дії великої ядерної держави підвищили нестабільність глобального безпекового простору.

Існуюча сьогодні система міжнародної безпеки переживає, напевно, найглибшу кризу за весь післявоєнний період. Вплив агресивних дій Росії проти України на масштаби цієї кризи складно переоцінити. Виникнення збройного конфлікту в центрі Європи, спровокованого однією з ядерних держав, – це початок поступового розростання деструктивних процесів усередині міжнародної безпеки, побудованої на основі ялтинсько-гельсінських домовленостей.

Російська агресія на Україну підірвала систему міжнародних відносин, яка вибудовувалася протягом десятиліть, порушила засади регіональної та глобальної безпеки. Ці події поставили під сумнів можливість подальшого сталого розвитку на Європейському континенті. Російська інтервенція відбивається на порушенні багатьох міжнародних угод, що забезпечували підтримку миру й стабільності в Україні та Європі³⁹³.

Внаслідок дій Росії, нехтування нею власними зобов'язаннями за Будапештським меморандумом, під загрозою опинився режим нерозповсюдження ядерної зброї. Оскільки міжнародні гарантії, надані в обмін на відмову від ядерного статусу, не діють, як у випадку з Україною, кожна держава доходить висновку, що має сподіватися лише на власні сили і що найбільш ефективно захистити себе можна за допомогою такого важеля стримування, як ядерна зброя. А з іншого боку, маючи таку зброю, держава може піддатися спокусі нав'язувати власну волю іншим країнам³⁹⁴.

Наслідком стрімкого зростання воєнного потенціалу РФ (у т. ч. на анексованій нею території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь) стала інтенсивна мілітаризація регіону. На тлі відновлення конфронтації Росії з НАТО це суттєво підвищує ризик перетворення Чорноморського регіону на

³⁹³ Парахонський Б. О. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. – К. : НІСД, 2015. – С. 5.

³⁹⁴ Парахонський Б. О. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. – К. : НІСД, 2015. – С. 5.

зону військового протистояння з перспективою виникнення масштабного військового конфлікту³⁹⁵.

Врегулювання українсько-російських взаємин як головна передумова подолання кризи має базуватися на домовленості великих держав – гарантів суверенітету і територіальної цілісності нашої держави під егідою міжнародних організацій, відповідальних за стан безпеки у регіоні. Україна наполягає на комплексному вирішенні всього спектра проблем відновлення територіальної цілісності, не розділяючи питання анексії Криму та військових дій на Донбасі, оскільки це ланки одного ланцюга російської агресії³⁹⁶.

Найважливішим питанням у контексті «української кризи» та міжнародного порядку є далекосяжність і важливість наслідків, до яких вона призводить. Очевидно, що «українська криза» породжує біфуркації та створює роздоріжжя для майбутньої системи стабільності міжнародної безпеки, норм міжнародного права та окремих держав і регіонів. «Українські уроки», тобто правові чи політичні рішення з окремих аспектів «української кризи», є фіксацією нових принципів і правил міжнародного порядку, які народжуються на наших очах. Саме в цьому контексті «українська криза» і є індикатором творення нового міжнародного порядку³⁹⁷.

З огляду на сьогоднішні наслідки скорочення арсеналів ядерної зброї України для міжнародної безпеки, суверенітету й територіальної цілісності нашої країни, видається актуальним звернення до деяких аспектів відносин у трикутнику Україна–США–РФ.

Загальновідомо, що офіційна мета США полягала в тому, щоб залишити Росію одноосібною спадкоємицею ядерного статусу СРСР після його розпаду, що зберігало за РФ місце постійного члена Ради Безпеки ООН; змусити Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами, вивести з

³⁹⁵ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – С. 447 с.

³⁹⁶ Парахонський Б. О. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. – К. : НІСД, 2015. – С. 79.

³⁹⁷ Городня Н. «Українська криза»: міжнародний контекст // Будемо нову Україну. Збірник конференції. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 348-359.

територій цих країн тактичну й стратегічну ядерну зброю і водночас надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1398.

Питання полягає в тому, чи докорінно змінилась ситуація у світі сьогодні, коли для припинення зухвалої російської експансії потрібне надання Україні саме «гарантій», а не «запевнень». Зарубіжні експерти схильні вважати, що Україні не варто розраховувати на якісь додаткові гарантії міжнародної безпеки, мовляв, слід задовольнятися тим, що є у Будапештському меморандумі. Стандартним аргументом навіть партнерів України є те, що меморандум не є договором, тобто він є традиційно нижчим в ієрархії вагомості міжнародних документів. Але зрештою, сила документа полягає не в його формі, а в бажанні учасників надати дієвості його положенням³⁹⁹.

На відміну від Російської Федерації, США виконували узяті на себе зобов'язання: утримувалися від дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності України; не застосовували проти нашої держави зброї; звернулися до РБ ООН стосовно ситуації в Криму та проводили консультації з цього питання. Однак, як відомо, Будапештський меморандум не передбачає жодних зобов'язань цих держав застосувати силу задля захисту територіальної цілісності України⁴⁰⁰.

Оскільки Російська Федерація пішла на одностороннє порушення положень Будапештського меморандуму, в березні 2014 р. народні депутати України О. Чорноволенко, В. Королюк та С. Каплін внесли на розгляд парламенту проект закону «Про денонсацію Договору про нерозповсюдження

³⁹⁸ Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ // Агора. – Вип.16. – 2016. – С. 17.

³⁹⁹ Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна / О. В. Потехін // Проблеми всесвітньої історії. - 2016. - № 2. - С. 148.

⁴⁰⁰ Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна / О. В. Потехін // Проблеми всесвітньої історії. - 2016. - № 2. - С. 148.

ядерної зброї від 1 липня 1968 року», який передбачав вихід нашої держави з ДНЯЗ та подальше відновлення нею ядерного статусу⁴⁰¹.

Звичайно, це був суто символічний крок – у листопаді 2014 р. законопроект було відкликано. Це відбулося тому, що найбільш стійкий прихильник України у її протидії російській агресії – США – ніколи б не підтримали вихід Києва з ДНЯЗ, а набуття ядерного статусу не сприяло б вирішенню проблеми відновлення територіальної цілісності нашої країни. Мають рацію ті експерти, які стверджують, що ядерна зброя є засобом стримування ворога, але не пристосована для вирішення конкретних військово-політичних задач. У нашому випадку – звільнення окупованих Росією територій⁴⁰².

Агресія Росії проти України примусила серйозно замислитися над тим, наскільки ефективними є військові можливості НАТО. За умов відсутності спільного ворога у постбіполярний період військові витрати європейських держав скоротилися, а боєздатність армій суттєво знизилася.

«Українська криза» висунула на порядок денний альянсу потребу зміцнення його боєздатності та військової ефективності. Відбулася кардинальна переоцінка його відносин з Росією. Уельський саміт НАТО в Ньюпорті у вересні 2014 р. вперше після завершення «холодної війни» пройшов без участі делегації Росії. Його порядок денний був повністю зосереджений на військових питаннях, включаючи шляхи реагування на російську експансію та поліпшення співпраці з Україною⁴⁰³.

Агресія Росії свідчить про те, що позаблоковий статус України не може гарантувати її безпеку. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 р., введене в дію указом Президента від 24 вересня, включає положення про його скасування. Це викликало постановку питання про вступ

⁴⁰¹ Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Проект Закону України № 0076 від 20 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50334

⁴⁰² Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ // Агора. – Вип.16. – 2016. – С. 22.

⁴⁰³ Городня Н. «Українська криза»: міжнародний контекст // Будемо нову Україну. Збірник конференції. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 354.

України до НАТО. У короткостроковій перспективі найбільші надії Україна покладає на відносини з Америкою, набуття статусу «особливого партнера» чи основного союзника США поза межами НАТО.

Події у європейському оточенні останніх років виявили, що масштаби викликів зі Сходу були недооцінені, що започаткована ЄС політика сусідства була недостатньо продуманою, не підкріплена відповідними ресурсами і фактично зазнала фіаско. Ситуація отримала ще більшого загострення внаслідок деструктивної політики Кремля з його геополітичними амбіціями та спробами розхитати європейську єдність⁴⁰⁴.

Криза системи міжнародної безпеки вкотре засвідчила потребу світу в державі-лідері, яка могла б організувати колективні зусилля для протидії агресору. Хоч лідерство США у міжнародних справах часто трактують як їхнє прагнення до світового домінування, криза системи показала, що іншої держави, здатної виконувати цю роль, у сучасному світі немає. Адміністрація Б. Обама багато зробила для відновлення лідерства США, яке бачиться нею передусім у виробленні спільних правил, обов'язкових для виконання всіма державами, у створенні й реформуванні багатосторонніх інституцій, не обхідних для колективних дій держав, у формуванні коаліцій у складі зацікавлених держав для вирішення спільних регіональних і глобальних проблем для протидії спільним загрозам⁴⁰⁵.

У воєнно-політичному вимірі загальний стан європейської безпеки визначається відносинами в трикутнику ЄС – США – Росія і впливом такої міжнародної інституції, як НАТО. У цьому форматі існуючі міжнародні інституції ОБСЄ й ООН поступово втрачають свій вплив. Для об'єднаної Європи хоч формально й існують власні збройні формування, які можуть бути задіяні в критичних ситуаціях, однак поки що “це більше намагання, викладені на папері”. Організація договору колективної безпеки (ОДКБ) є більшою мірою

⁴⁰⁴ Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір [Текст] : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська ; [за заг. ред. К. А. Кононенка] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ : НІСД, 2016. – С. 23.

⁴⁰⁵ Городня Н. «Українська криза»: міжнародний контекст // Будуємо нову Україну. Збірник конференції. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 354.

формальною міжнародною інституцією і не сприймається європейською спільнотою як інструмент загальноєвропейської безпеки. Тому для ЄС поки що єдиним інструментом забезпечення воєнної безпеки залишається НАТО⁴⁰⁶.

Відносини ж в означеному трикутнику напружені, а перспектива їх розвитку невизначена. Ані проголошені новою адміністрацією США „революційні зміни” у зовнішній політиці (які стосуються в основному прагнення досягти домовленості з Росією щодо ядерного роззброєння), ані Лісабонський договір ЄС, ані ініціативи російського президента щодо нової архітектури системи європейської безпеки, на думку експертів, не надали визначеності у відносинах ЄС–США–Росія⁴⁰⁷.

Представники США і НАТО заявляють про нагальну потребу оновлення відносин з РФ, апелюючи до необхідності разом протистояти сучасним викликам. Проте це не означає готовності США погоджуватися з Росією в усьому, насамперед у задоволенні її прагнень закріпити за собою “сфери впливу” на пострадянському просторі. США, як і раніше, відстоюють право суверенних країн самостійно ухвалювати рішення та обирати своїх союзників, маючи на увазі можливість вступу до НАТО Грузії й України. Документально підтвержене стратегічне партнерство України із США залишається досить потужним інструментом підтримки позиції України в Європі та світі⁴⁰⁸.

У сучасних умовах зовнішня та безпекова регіональна політика України насамперед зосереджена на протидії російській агресії та організації широкого міжнародного фронту сприяння українському спротиву. Використання сили з боку РФ вкотре підкреслило неможливість для невеликих та середніх держав забезпечувати власну безпеку національними засобами поза військовими союзами, що лише зміцнює прагнення держав інтегруватися до структур

⁴⁰⁶ Ільяшов О.А. Тенденції розвитку збройної боротьби у війнах четвертого-шостого поколінь / О.А. Ільяшов // Наука і оборона. – 2009. – № 3. – С. 43-48.

⁴⁰⁷ Федоров Ю.Я не уверен, что удастся избежать военного и военно-политического противостояния между Украиной и Россией / Ю.Федоров // Defenss expresss. – 2009. – № 12. – С. 33-39.

⁴⁰⁸ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – С. 81.

Північноатлантичного альянсу та конструювати власний регіональний комплекс безпеки⁴⁰⁹.

На сьогодні Україна не є самодостатньою у забезпеченні власної зовнішньо-політичної безпеки і як позаблокова держава не має жодних ефективних міжнародних гарантій, позбавлена союзницької підтримки “стратегічних партнерів” у разі зовнішнього конфлікту. У реалізації свого зовнішньополітичного курсу Україна вимушена балансувати між інтересами Росії, США та ЄС, втрачаючи при цьому можливості самостійного гравця на міжнародній арені. Шанси України на вступ до НАТО та ЄС, використання яких надавало б більш надійні гарантії її зовнішній безпеці, видаються дедалі більш примарними. У критичній ситуації Україна може сподіватися лише на декларативну зовнішню підтримку⁴¹⁰.

Оскільки на сьогодні з’ясувалося, що міжнародні інституції з питань безпеки не є достатньо ефективними, то залишаються два шляхи – або радикальна реформа міжнародних безпекових організацій, або відповідальність за мир і стабільність у світі остаточно переводиться у площину взаємин великих держав. Останнє начебто цілком влаштовує РФ, оскільки вкладається у геополітичну парадигму стратегічного мислення, яку вона сповідує, покладаючись на свою військову могутність та ядерний потенціал⁴¹¹.

У світлі подій, пов’язаних з російською агресією проти України стає наочним системний характер усього комплексу загроз регіональній безпеці, які значною мірою мають спільне джерело – деструктивну імперську політику російської влади. РФ фактично підтримує дії терористів на території сусідніх країн, намагається викликати нестабільність політичних режимів «неслухняних» країн регіону, а за необхідності сприяє поживленню

⁴⁰⁹ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – С. 455 с.

⁴¹⁰ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – С. 80.

⁴¹¹ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – С. 453 .

«заморожених конфліктів», що, у свою чергу, викликає міграційні потоки із зон лиха⁴¹².

Сучасна політика російського керівництва є безсумнівним прикладом підважування авторитету системи міжнародного права. Сфера «м'якого права» зневажена Росією вже давно, прикладом чого є порушення практично всіх принципів та зобов'язань, закладених в основу ОБСЄ, та систематичне недотримання рішень ПАРЄ зі збереженням при цьому всіх можливостей впливу на роботу як ОБСЄ, так і Ради Європи з її Парламентською асамблеєю.

На словах Росія також виступає за досягнення «повної єдності Європи, без ліній поділу, шляхом забезпечення рівноправної взаємодії Росії, ЄС та США». Фактично ж РФ поставила за мету отримати можливість впливати на рішення європейських країн та ЄС, зокрема в політико-безпековому сегменті. Не маючи можливості впливати на рішення НАТО та на безпекову політику держав – членів ЄС, Кремль прагнув набути таких прав через підписання нових юридично зобов'язуючих міжнародних договорів, зокрема через реформування ОБСЄ з наданням цій організації юридичної правосуб'єктності⁴¹³.

Нездатність ООН, ОБСЄ, НАТО та інших організацій своєчасно реагувати на радикальні зміни у сфері безпеки в Європі призвела до переростання міжнаціональних зіткнень на території колишньої Югославії у збройні конфлікти, які забрали безліч людських життів. «Заморожені» конфлікти залишаються осередками серйозного напруження в Європі й інших частинах світу, незважаючи на всі зусилля ООН і ОБСЄ в цьому напрямі. Більше того, кількість таких конфліктів продовжує зростати⁴¹⁴.

За останні два десятиліття почастишали збройні конфлікти, метою яких є перегляд встановлених державних кордонів. На жаль, світова спільнота

⁴¹² Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір [Текст] : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська ; [за заг. ред. К. А. Кононенка] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ : НІСД, 2016. – С. 45.

⁴¹³ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – С. 180.

⁴¹⁴ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – С. 469.

не лише не знайшла адекватної відповіді на цей виклик, а й по-справжньому не намагалася поставити це питання на порядок денний.

Загалом слід визнати, що проведена країнами Заходу після розпаду СРСР політика щодо залучення Росії в орбіту демократичних цінностей виявилася неефективною. Небажання лідерів ключових світових держав довгий час помічати дедалі більш виразні ознаки згортання демократичних процесів, зростання авторитарних тенденцій і реваншизму в Росії призвели до того, що був пропущений той поворотний момент, починаючи з якого дії керівництва РФ почали становити серйозну загрозу для європейської та світової безпеки⁴¹⁵.

Слабка реакція з боку міжнародного співтовариства на агресію РФ щодо Грузії у 2008 р. породила відчуття безкарності і спонукала порушника міжнародного права до нових протиправних дій, апофеозом яких стала нинішня російська «гібридна війна» проти України. Відкритим посяганням на державний суверенітет і територіальну цілісність сусідньої держави Росія демонстративно і грубо порушила низку багатосторонніх міжнародних угод, які забезпечували підтримку миру та стабільності в Європі протягом останніх 40 років і створювали каркас глобальної та європейської безпеки.

Російська агресія показала, що уявлення минулого ще зарано скидати з рахунків і що до його рецидивів також потрібно бути готовими. Російський чинник спричинився до кризи міжнародної безпеки саме внаслідок кризи уявлень про характер сучасного безпекового середовища. Нова парадигма мислення і уявлень ще не отримала остаточного оформлення в теоретичній площині та практичного втілення у міжнародній політиці, у діяльності міжнародних організацій та інститутів, що залишає значний простір для реанімації традиційних геополітичних ідей та пов'язаних з ними агресивних зовнішньополітичних кроків⁴¹⁶.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір [Текст] : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська ; [за заг. ред. К. А. Кононенка] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ : НІСД, 2016. – С. 61.

У сучасних умовах протидіяти глобальним загрозам можна лише засобами, можливості для яких має створювати система міжнародних відносин через формування ефективних глобальних та регіональних моделей безпеки з відповідними колективними засобами попередження загроз та їх подолання. Ігнорування негативних і загрозливих тенденцій, що відбуваються в одному кінці світу, рано чи пізно, але неминуче призводить до виникнення цих процесів біля кордонів або безпосередньо у нашій країні. Тож сучасна держава, яка прагне називатися відповідальною, не має права уникати сучасних викликів глобалізованого світу, прикриваючись тими або іншими причинами – географічними, політичними, економічними, а має сприймати їх та знаходити адекватні відповіді⁴¹⁷.

Для подолання небезпеки поширення зовнішніх деструктивних впливів важливо поглибити розвиток співпраці з країнами-партнерами та міжнародними організаціями, продовжити вдосконалення міграційного законодавства у відповідності до міжнародних норм, посилити режим функціонування кордонів держави, особливо на східному напрямку⁴¹⁸.

Внаслідок кризи, започаткованої агресією РФ в Україні, вийшли на поверхню не лише вияви інституційної слабкості ключових елементів міжнародної безпеки (НАТО, ЄС, ООН, ОБСЄ), але тактичні й стратегічні прорахунки в оцінці та розумінні в природі постбіполярного середовища безпеки, яких припустилися як ці організації, так і ключові міжнародні гравці⁴¹⁹.

З метою формування клімату довіри у регіоні важливо також сприяти активізації міжнародних структур різного рівня та напрямків діяльності. Останні мають використати свій авторитет для підтримки демократичних

⁴¹⁷ Парахонський Б. О. Регіональні наслідки глобальних суперечностей: Чорноморський регіон / Б. О. Парахонський // Стратегічна панорама. - 2016. - № 2. - С. 15.

⁴¹⁸ Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір [Текст] : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська ; [за заг. ред. К. А. Кононенка] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ : НІСД, 2016. – С. 63.

⁴¹⁹ Власюк О. С. Стратегічна адаптація НАТО до нових безпекових випробувань: опції для України / О. С. Власюк, Г. М. Яворська // Стратегічна панорама. - 2016. - № 1. - С. 23.

процесів в регіоні, сприяти розгортанню інтенсивного діалогу демократично налаштованих політичних партій та рухів регіональних країн.

Нині США та ЄС демонструють певне послаблення та рух до занепаду перед обличчям нових геополітичних та внутрішніх викликів, втрату контролю над ситуацією, неспроможність ефективно впливати на неї. Відповідно до міжнародного гуманітарного права ситуація на Донбасі світовими гравцями також розглядається як «неміжнародний збройний конфлікт». Російська сторона офіційно не вступила у воєнні дії і всіляко заперечує військову присутність в Україні⁴²⁰.

Зміни у міжнародному безпековому середовищі створюють з погляду інтересів України низку суперечливих тенденцій. Негативною є ситуація дисбалансу системи безпеки в Європі та світі та підвищений рівень невизначеності, пов'язаний з цим, а також перемикання уваги головних партнерів України – НАТО та США – до подій на Близькому Сході⁴²¹.

У вирішенні української кризи США та ЄС змушені були зайняти проукраїнську позицію. Іншим позитивним моментом є відсутність в Україні територіальних претензій до сусідів, дотримання міжнародних зобов'язань. Захист принципів демократичного розвитку і змушує блок «США-ЄС» демонструвати солідарність з Україною, вводити санкції проти агресора.

Необхідність підтримки України обумовлюється національними інтересами і стратегічними розрахунками США, які можна узагальнити термінами «безпека», «зобов'язання», «лідерство», «цінності». Америка підтримує Україну передусім в інтересах власної безпеки, захисту своїх союзників у Європі, основоположних цінностей і принципів, на яких основана сучасна ліберальна глобальна архітектура. Ця підтримка демонструє лідерство Америки у справі збереження і зміцнення світового порядку, оснований на правилах. Так звана «українська», а насправді російська криза є свідченням

⁴²⁰ Власенко В. ЄС має об'єднатися заради України: Європарламент пропонує перейти до нового рівня санкцій проти Росії, якщо Москва не змінить своєї позиції / В. Власенко // Урядовий кур'єр. – 2015. – С. 3.

⁴²¹ Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір [Текст] : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська ; [за заг. ред. К. А. Кононенка] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ : НІСД, 2016. – С. 61.

значних змін, що відбулися в світі з початку ХХІ ст. Її результати визначають, якими будуть правила гри у світовій політиці, міжнародний порядок і місце у ньому Америки⁴²².

Аналізуючи приклади реакції міжнародних організацій на гібридну агресію Російської Федерації в Україні, можна дійти подвійного висновку. З одного боку, провідні міждержавні структури та безпекові форуми не піддалися російському впливові: вони тією чи іншою мірою висловлюють підтримку Києву та засуджують агресивну політику Москви. З іншого боку, характер обговорення цієї проблематики та процес вироблення і затвердження конкретних заходів, спрямованих проти агресора, доводить нездатність більшості міжнародних безпекових організацій вирішувати такі питання у практичній площині. В результаті міжнародні безпекові організації не змогли запропонувати адекватну відповідь, здатну зупинити агресію на практиці⁴²³.

Безпорадність одних інституцій та негнучкість інших підривають довіру до них та актуалізують запитання: чи дійсно міжнародні безпекові організації у нинішньому форматі здатні повною мірою виконувати свою місію з підтримання міжнародного миру та безпеки? Без позитивної відповіді на це запитання повернення до системи міжнародних відносин, заснованої на принципах міжнародного права та поваги до національного суверенітету, видається неможливим. Сучасна ситуація диктує необхідність глибинного реформування провідних безпекових інституцій як запоруку підвищення їх дієздатності та більш реалістичного реагування на виклики і загрози сучасного світу.

Значним чином на «рівень невизначеності» в реалізації багатосторонніх гарантій України вплине ротація правлячих політичних еліт в західних країнах-донорах системи міжнародної безпеки: президентські вибори в США, що сталися, продемонстрували неготовність української влади до зміни владної «політичної команди» та можливі складнощі в вибудовуванні нового діалогу,

⁴²² Городня Н. Для чого Америці підтримувати Україну // Американська історія і політика. – 2016. – №2. – С.75.

⁴²³ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – С. 180.

щодо вироблення стратегії протидії російській агресії та питанням деокупації українських територій (Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей)⁴²⁴.

Так само, невизначеним залишається перспектива підтримки України в ключових країнах «нормандського формату» Німеччині та Франції, з огляду на ймовірну політичну ротацію в 2017 р. (президентські вибори у Франції, парламентські вибори в Німеччині). Таким чином, в короткостроковій перспективі (до 3 років) не варто чекати істотного посилення багатосторонніх гарантій Україні.⁴²⁵

Фактично Україна надалі стоїть перед вибором: у подальшому використовувати «непрацюючі гарантії» безпеки Будапештського меморандуму або брати на себе відповідальність за можливі наслідки від загострення конфронтації з Російською Федерацією (та ОДКБ).

З боку західних партнерів переважатимуть стратегії на утримання України від різких військово-політичних кроків, що здатні «спровокувати» Росію на посилення військово-політичного тиску на Україну зокрема, та на Захід в цілому. Гарантії безпеки як такі будуть реалізовуватися в обмеженій інтерпретації безпеки – гуманітарному, економічному, інформаційному, соціальному вимірах тощо. Військові гарантії в обмеженому вигляді (обмежена військова допомога, гуманітарні поставки летального озброєння) через структури НАТО, військові структури окремих країн членів НАТО та інших міжнародних партнерів України, скоріше за все, відбудуться лише у випадку розповсюдження російської прямої військової агресії за периметр окупованої української території на тепер.

Подальший розвиток ситуації визначатиметься співвідношенням стратегій, інтересів та засобів реагування провідних міжнародних акторів, до якої входять США, ЄС та Росія. Загальні тенденції еволюції міжнародної системи залежать

⁴²⁴ Крисенко О. Історія розвитку багатосторонніх колективних гарантій безпеки. Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/>

⁴²⁵ Крисенко О. Історія розвитку багатосторонніх колективних гарантій безпеки. Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/>

насамперед від тактики євроатлантичної спільноти в сенсі спроможності знайти форми реагування та засоби впливу, здані відновити керованість міжнародно-політичними процесами та уникнути подальших деструктивних наслідків⁴²⁶.

Формуючи біля своїх кордонів зони заморожених і гарячих конфліктів та дестабілізуючи сусідні держави, Росія у свідомості кремлівських реваншистів неухильно проводить політику посилення власних позицій напередодні глобального конфлікту. Найбільш небезпечним є те, що Кремль сподівається перемогти у майбутньому протистоянні із незрівнянно потужнішим противником, що неможливо без превентивного застосування зброї. Такий підхід призводить до відволікання гігантських ресурсів на мілітаризацію, що тільки погіршує і так непросту економічну і соціальну ситуацію в Росії⁴²⁷.

В середньотерміновій перспективі ймовірність надання багатосторонніх безпекових гарантій Україні дещо зростає, але таке зростання є прив'язаним до перспективи успішного реформування політичної та безпекової систем української держави (в першу чергу, дані системи повинні бути інституційно адаптовані до механізмів надання\прийняття військової допомоги та колективних безпекових гарантій в рамках НАТО та ЄС). Варто реально оцінювати середньо термінову перспективу розвитку України – в даному часовому вимірі Україна не набуде повноцінного членства ані в НАТО, ані в ЄС (разом з цим, за межами ЄС та НАТО не існує ефективних систем багатосторонніх гарантій, й з огляду на падіння довіри поміж глобальними гравцями, вибудовування такої системи гарантій за межами НАТО та ЄС в середньостроковій перспективі є маловірогідним)⁴²⁸.

Водночас, західні партнери-гаранти здатні трансформувати систему «недіючих гарантій» з огляду на перспективу України, як потенційного донора

⁴²⁶ Толстов С. Структурні та політичні ознаки багатополярності / С. Толстов // Американська історія та політика. - 2016. - № 2. - С. 243.

⁴²⁷ Національна безпека України: виклики та пріоритети Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://www.golos.com.ua/article/274453>

⁴²⁸ Крисенко О. Історія розвитку багатосторонніх колективних гарантій безпеки. Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://prismua.org/multilateral-security-garantees-ukrainian-context/>

системи європейської та трансатлантичної безпеки, надавши українській державі статус пріоритетного партнерства за межами НАТО.

Але даний сценарій є дотичним лише до глибокої інституційної трансформації української держави та, ймовірно, за відсутності тривалих прямих військових зіткнень в зоні українсько-російського протистояння (що в середньо терміновій перспективі для західних партнерів України є абсолютно небажаним сценарієм розвитку російської агресії проти України).

Не дивлячись на несприятливу ситуацію, яка склалася при надання багатосторонніх гарантій безпеки Україні, стратегії зовнішньої політики української держави мають бути направлені на подальше реформування системи цих гарантій. Основною стратегією досягнення та відновлення гарантій безпеки є необхідність забезпечити підписання міжнародного з надійними гарантіями військово-дипломатичної, політичної та економічної підтримки. Перспективним шляхом виходу з розгортання російсько-українського конфлікту може стати перехід «нормандського формату» в «будапештський формат» дипломатичних зусиль щодо реалізації надання Україні безпекових гарантій.

Ядерне роззброєння України не дозволило нашій країні свого часу створити національний потенціал ядерного стримування агресора (що було неможливо без допомоги з боку США), тобто позбавило державу збройних засобів самопомоги, а міжнародні «запевнення» у сфері безпеки змогли лише незначною мірою частково компенсувати їхню відсутність. Міжнародною спільнотою, зокрема США, за Україною визнано права лише на обмежену самооборону⁴²⁹.

Вдаючись до ядерного шантажу, використавши для цього, серед іншого, відмову від участі у Ядерному саміті у Вашингтоні (березень 2016 р.), Російська Федерація активно підштовхує світ до нового витку міжнародної конфронтації.

⁴²⁹ Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна / О. В. Потехін // Проблеми всесвітньої історії. - 2016. - № 2. - С. 149.

Перед світовою спільнотою сьогодні стоять виклики нового типу, відповіді на які поки що не знайдені. Зрозуміло, що існуюча система міжнародної безпеки, по суті, вичерпала себе. Вона не здатна працювати на упередження загроз, тим більше загроз нового типу й асиметричного характеру. За цих умов виникає необхідність визначення нового формату взаємодії країн і вироблення правил, які будуть закладені в основу формування нової системи міжнародної безпеки⁴³⁰.

Посилення агресивної поведінки РФ викликає також і зворотний ефект – зростання відчуття небезпеки у країнах регіону і їх тяжіння до пошуків моделей взаємної підтримки та співпраці, до створення балансу російському домінуванню. Російська агресія хоча і спричинилася до масштабної міжнародної кризи, але саме завдяки цьому формується широкий міжнародний фронт спротиву, що включає провідні країни Заходу, регіональні держави та впливові міжнародні організації. У перспективі ці процеси можуть закласти засади нової підсистеми міжнародної безпеки регіонального типу⁴³¹.

Необхідною у мовою збереження світового порядку є підтримання міжнародної безпеки і стабільності. У реаліях сучасного світу зберігається потреба протидії негативним наслідкам суперечливих світових процесів, загостренню міждержавних суперечностей, врегулювання конфліктних ситуацій тощо. Національного рівня безпеки недостатньо для попередження і подолання сучасних загроз.

Крім необхідності пошуку колективних форм гарантування безпеки на глобальному рівні, сучасний світ накладає на всіх його суб'єктів і особливу відповідальність. Ігнорування негативних та загрозливих тенденцій, що відбуваються в одному регіоні, рано чи пізно, але неминуче призводить до виникнення цих процесів біля власних кордонів або безпосередньо в країні. Тож сучасна держава, яка прагне називатися відповідальною, не може уникати

⁴³⁰ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці / О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – С. 470.

⁴³¹ Системна криза міжнародної безпеки: Близькосхідно-Чорноморський простір [Текст] : аналіт. доп. / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська ; [за заг. ред. К. А. Кононенка] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Київ : НІСД, 2016. – С. 44.

викликів глобалізованого світу, прикриваючись тими або іншими причинами – географічними, політичними, економічними, а має сприймати їх і знаходити адекватні відповіді.